

U PAKLU SU ZVIJEZDE RAVNODUŠNO SJALE

SVETLANA VOLARIĆ

Udruga antifašističkih boraca i antifašista otoka Krka

Naklada Kvarner

Svetlana Volarić

U PAKLU SU ZVIJEZDE RAVNODUŠNO SJALE

Izdavači

Udruga antifašističkih boraca i antifašista otoka Krka

Naklada Kvarner

51250 Novi Vinodolski, Ogulinska 17

tel./faks: 051 245 238

e-mail: naklada.kvarner@ri.t-com.hr

Za Izdavače

Darko Fanuko

Franjo Butorac

Grafička priprema

Ranko Žilić

Tisk

Denona d.o.o. Zagreb

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 130530090.

ISBN 978-953-7773-42-7

SVETLANA VOLARIĆ

**U PAKLU SU ZVIJEZDE
RAVNODUŠNO SJALE**

AUŠVIC, RAVENSBRIK, VITENBERG

**PROSVETA • BEOGRAD
1966**

Krk – Rijeka, 2015.

KORONEO

Tamo još uvijek stoji vrt u kome moja majka gaji cvijeće, sadi i presađuje salatu i sije odru. Odra je ukusna s kuhanim krumpirom. Mandula i trešnja će skoro procvjetati a trava je već zelena. Majčina kosa je blistava, uredna, a lice blago i strpljivo. Majko! Nije plakala one noći kad su me odvodili i grubo gurali u leđa.

— Budite prokleti! — rekla je polagano, svečano gledajući im u oči. Ona je izricala osudu onima koji su pogazili cvijeće u njenom vrtu, otrgli joj dijete, opustošili dom. Stare stepenice stenjale su i plakale umjesto nje, a ona je stajala nijema i osluškivala mržnju u svojim grudima.

— Prokleti!

Blaženka je pisala pjesme u svojoj školskoj klupi. Oči su joj bile plave kao dragulji, a kosa bujna sa odsjajem suhog zlata. Imala je lijep glas, često je pjevala u mom vrtu. Sunce je prosijavalo kroz lišće, čitav vrt je treperio kao da diše. I zemlja je disala pod mojim dlanovima dok sam oslonjena na nju slušala Blaženkinu pjesmu. Draga, rođena zemljo!

Profesor Škofljić je naš nastavnik latinskog jezika.

— Domovinu treba braniti! — ponavlja je prije svakog časa kao da izgovara molitvu, a onda je svako od nas morao mijenjati ove riječi u svim licima i padežima.

Antica je rodom iz Kornića. Gromače isprepliću njen polje kao stogodišnji vez koji vezu generacije i kada je došao red na nju, otigli su je i gurnuli čizmom u kamion. Dospjela je još samo da obuhvati pogledom Dunat, cestu, more i svoju petogodišnju djevojčicu koja je ostala sama nasred puta, zaplašena i izgubljena u prašini.

A stari Frane je imao dvije smeđe ruke nalik na maslinova stabla, čvornate, tvrde i hrapave. Možda su i one cvjetale u proljeće kao i masline koje je obrađivao. Čovjek se srodi sa zemljom na kojoj se rodio i živi. Ona postade on, a on postade zemlja. Sada smo mi, djeca svoje zemlje, stajali u zatvorskem hodniku Koronea i gledali jedni u druge. Naocale profesora Škofljića su svjetlucale. Pogled mu je bio uprt u nas — njegove đake. Usta su mu bila čvrsto stisnuta. Postade mi iznenada jasno da oni hrabri likovi iz latinskog udžbenika nisu neka tajanstvena nerazumljiva stvorenja ili bića iz bajke, već smo to svi mi koji smo osjetili kako zemlja diše, koji znamo kako cvate mandula, kakva su maslinova stabla i kako se vezu gromače uz polja u nezaboravne vezove.

— Voljeti svoju domovinu je zločin! — govorile su čizme esesovaca koji su nas prebrojavali i razvrstavali u tom hodniku ispresjecanom desecima željeznih rešetaka.

— Jao, pobijenima! — šuštale su sukњe kaluđerica koje su zveckajući ključevima odvodile žene u ćelije.

— Ne, mi to još nismo — odgovarala sam šutanju njihovih sukanja.

— Nismo . . . nismo . . . nismo — govorili su kraci koji su ulazili u ćelije. Naša ćelija imala je broj 22. Nije bila prazna. Dočekala nas je himna Kornea, ispjevana na slovenačkom:

Dekleta slovenska v Koroneo gredo
vriskajo in pojo, srce je žalosno
očka i mamca za njimi jokajo . . .

Mama Fani, Gizela, Anita, Marija, Albina, Ana, Maruča, dočekale su nas radosno kao da smo im došle u goste. Podjelile su s nama slamarice i deke, svoje nade i hrabrosti. Buje, Vodnjan, Tolmin, Prosek, iskrсли su pred našim očima, zemlja je disala u njihovim selima kao i na našem Krku. Teške čizme su gazile pluća naše grude i grabile njenu djecu daveći ih iza rešetaka. Mrak je pao nad Trstom, u ćeliji se upalila mala slaba žarulja.

Njeno svjetlo bojadisalo je lica žena sivo-plavom bojom. Blaženka je odmotala zavežljaj, izvadila iz njega hranu, podjelila sve popola i pružila meni.

— Jedi! — rekla je kratko.

— Jedite, jedite, djevojke — viknula nam je veselo Maruča — budite jake, trebat će vam. Ana, koja je stajala kraj vrata i nešto napeto osluškivala, mahnula nam je rukom:

— Deklice, vode partizanku iz broja 16. Lica okrenuta vratima ostala su nijema.

— Svaki put je donesu polumrtvu — prošapće susjetka — opet će je tući. Blaženka me uplašeno pogleda. Susjetka uhvativši njen pogled produži:
— Izdržat će, hrabra je to djevojka. U bravi se okrenuo ključ, vrata su se naglo otvorila i udarila Anu u lice.

— *Via dalla porta!** — izderala se kaluđerica. Čuvari žena-zatvorenika u Koroneu bile su kaluđerice. Razjarene, ispunjene mržnjom, žene obaspu čuvaricu pogrdama, ali bogobojažnu dušu to nije zbulnilo. Grubo je odgurnula Anu i prihvatile se dijeljenja kruha.

— Kruh vam dijelimo, a trebalo bi vas povještati — gundala je kaluđerica.

— Čiji kruh nam dijeliš? Svoj? Naš je to kruh! — odbrusi joj Maruča, a oči su joj sijevale.

— Trebalo bi ti tim kruhom glavu razbiti — prihvatiše žene.

— Dalje! — dreknu kaluđerica — a ti — okomi se zlobno na Maruču — šuti, jer ćeš loše završiti! Nekoliko žena je skočilo prema kaluđerici koja je naglo izašla zalupivši im vrata pred nosom.

— Uplašila se! — nasmijaše se djevojke — kožu bi joj trebalo oguliti, sluzi đavoljoj! Te večeri više nije bilo smijeha. Tužne pjesme pjevale su se poluglasno, riječi šaptale, a melodija kao da je plakala u zraku. Nitko nije spavao. Čekale smo. Moglo je biti pola noći kad su se začuli koraci u hodniku.

— Nose je — prošaptao je netko. Nisu je nosili. Išla je izmučena ali nesalomljiva. Suze ponosa rosile su oči svih žena. Mama Fani se smiješila svojim staračkim dragim licem, ona je u mislima gledala svog sina. Suze su joj klizile niz obraze.

— Pjevajte! — neka zna da smo s njom.

— Pjevajte!

Čelijom se pronijela borbena pjesma. Svi smo je znali. Glasovi su postajali sve jasniji i stapali se sa onima iz drugih celija. Čitav zatvor je pjevao.

* Hajde iza vrata!

Kaluđerice u bijelim kapama jurile su hodnicima,
ušutkivale nas, prijetile, ali se pjesma i dalje orila.

Hej tovariši podorožje vsi...

Jednog jutra pronio se glas da su partizanku iz ćelije broj 16 strijeljali. Urnebes negodovanja prolamao se zatvorom. Nijedna od kaluđerica nije se pojavljivala na vratima.

Ubili su partizanku. Nakon mučenja i zlostavljanja.

— Provalimo zatvor, djevojke! — molila je Maruča, dok su je suze gušile. — Neka nas sve postrijeljaju, ali osvetimo se! Neka nas se boje zlotvori. — Mama Fani joj je prišla, lagano sjela uz nju, gladila joj kosu i šaptala:

— Smiri se... smiri se, doći će dan... naš dan. Maruča je zarila glavu u slamenjaču i ridala. Glave su bile pognute, skrivale su se suze. Jedino majka Fani nije skrivala suze. Kapale su joj čiste, materinske i tople.

Vrata se nisu otvarala ni danas ni sutra, prekosutra u noć uz veliku žurbu istjerale su nas iz ćelije i potjerale na stanicu. Posljednji put sam vidjela Trst, vlažan od kiše, taman i tmuran. Sjetila sam se Tršćanina Andjela Marinija, koji je pričao o Trstu veselom i radosnom gradu. Nisam znala da li je on lagao ili ja sanjam, ili su od tada prošla stoljeća, te se grad promijenio. Na ulicama je bila samo kiša, pustoš i mrak.

U AUŠVIC

Proljeće se tek naziralo u Primorju. Tamo kuda smo putovale bila je još zima. U ušima nam je zvonio glas karabinjera koji je brojio i esesovca koji je gurao svaku odbrojenu u vagon.

— Cento! — viknuo je karabinjer. Esesovac je gurnuo posljednju, i za njom zatvorio ulaz u stočni vagon. U vagonu je nastala gužva. Ništa se nije vidjelo. Gurale smo se jedna uz drugu, padale smo, jaukale. Blaženka se dovukla do malog prozorčića, isprepletenog žicom, smjestila naše stvari i sjela kraj mene. Do nas su dopuzale i ostale žene sa otoka Krka. Dugo se oko nas vikalio i guralo. Prije polaska vlaka karabinjer je otvorio vrata i popeo se k nama. Vlak je krenuo. Činilo nam se da su kotači izravno udarali po daskama na kojima smo sjedile. Treslo nas je, ljudjalo i odbacivalo od poda.

— Ovako nećemo dugo izdržati — mislila je naglas Blaženka.

— Bojim se da ćemo doživjeti i gore stvari — zajedljivo se iskosila Antica.

— Gore ne može biti. Stotina u jednom prljavom stočnom vagonu — odgovori joj Blaženka. Slušajući njihove razgovore bojala sam se da je ovo

tek početak nečega što treba da dođe, a što je mnogo gore od svega što smo ikada doživjele. Nisam vjerovala u priče o nekom radu, negdje u prirodi, ovako se ne putuje na takve rade, u to sam bila sigurna. Čule smo o koncentracionim logorima, ali smo o njima imale bliju predstavu.

— *Ragazze* — prekinuo je karabinjer monotono zujanje glasova — *scrivete a casa, lettere impostero al mio ritorno.**

— Mislim da se može — rekoh Blaženki.

— O tome sam baš razmišljala — reće Blaženka.

Svanulo je. Mogla su se raspoznati lica oko nas. Ona u udaljenim kutevima vidjela sam tek kada smo stigle u Aušvic. Poznavala sam ih samo po glasovima. Bilo je mnogo novih žena koje nisu bile s nama u čeliji. Bile su to žene različitih mišljenja i pogleda. Neke su bile neprijateljski raspoložene prema narodnooslobodilačkoj borbi i partizanima. Tačke su najteže podnosile putovanje. Svađe i malodušnost, netrpeljivost i histerični napadi bili su kod njih svakodnevna pojava. Među njima bilo je i takvih koje su isticale svoje aristokratsko porijeklo. Ponašale su se oholo i sebično. Jednom je došlo do tučnjave. Naše zalihe hrane bile su skromne, čak se moglo reći da nisu ni postojale.

— Imam još samo jabuke i dvije čokolade — šapnu mi Blaženka. — Šta misliš?

— Ne diraj čokolade — odgovorih — čuvajmo ih za najgore.

Voće smo doobile u Udinama, a takođe i čokoladu. Nepoznate žene koje su se našle na kolodvoru bacale su nam sve što su imale. Sestre naše po srcu i mislima. Možda su njihove majke bile među nama,

* Devojke, pišite kući, pisma će predati na poštu kad se vratim.

možda sestre, a možda samo njihove misli. Oči su im bile pune suza. Koliko će nas puta grijati sjećanje na njih u hladnim noćima na kiši i snijegu. Jedna mlada lijepa žena u šeširiću bacila je Blaženki dvije čokolade. Pritchao joj esesovac i udario je po glavi. Šešir joj je spao, ali se ona nije obazirala. Potrčala je dalje i ubacila još nešto u slijedeći vagon. Esesovac je zapijenjen od bijesa sipao gnu-sne riječi, trčao za njom, ali se ona brzo izgubila u masi putnika. Pratili smo je pogledima. Blaženka je pritiskala grudima čokoladu i šaptala:

— Bježi da te ne ulove! Bježi, još ne znaš kavki su! Ne izvrgavaj se opasnosti zbog nas. Bježi! Vagoni su bili zaplombirani, talijanski karabinjer je još samo dospio da pokupi pisma i da šapne: — *Andate in Auschwitz, in campo di concentramento. Corraggio!**

Moglo je biti vrijeme ručku. Maruča Nobile je, važno zabacivši glavu, otvarala mali kožnati kovčeg, složila na njega pribor za jelo i počinjala da jede.

— *Ah maledetto scuro!* — ljutila bi se. Oči svih oko nje bile su uprte u njen tanjur na kome je već četvrti dan bilo meso. Ona je uživala u tim pogledima. Mislila sam što će se dogoditi ako naše putovanje potraje duže, a ona bude i dalje vadila hranu iz kovčega. Kako li će na to reagirati ti gladni pogledi. Neočekivano je Maruča bacila kost prema našem kutu i pogodila Anticu u lice.

— E sad mi je dosta — reče Korničarka — četiri dana trpim šutke tvoje kovčege na svojim nogama, a sad još i kosti! Miči! Ona pokuša da se uspravi ali padne, noge su joj bile ukočene. Bila je zatrpana stvarima. — Miči kufera kad ti kažem!

— Šimija — odgovori joj Maruča, prezirno se nasmiće i nastavi rezati zveckajući nožem po tanju-

* Idite u Aušvic, u koncentracioni logor. Hrabro!

ru. Antičino lice bilo je mirno, samo su joj se usta iskrivila u prezirnu grimasu.

— Miči kufere, zauzimaš tri puta više mjesta nego što ti treba. Ako i jesi Nobile, nećeš biti na mojoj koži! — Maruča je ustala i udarila Anticu. Razjarenoj Antici je samo još to trebalo. Bacila se preko kovčega na Maruču i uhvatila je za kosu. Kovčezi naslagani jedan na drugi srušili su se na žene koje su sjedile na podu. Nastala je cika i jauk. Zbrka je postala još veća kad su se žene izvlačile ispod kovčega, gurale i gnječile ostale. Antica se već odavno umirila i sjedila na svome mjestu, dok su uzvici i svađe dalje trajali. Maruča je glasno jaukala. Tuga je obuzimala čovjeka pri pomisli na onu jedinstvenu cjelinu i složenost koja je vladala u čeliji broj 22 tršćanskog zatvora.

— Naučit će se kolegijalnosti — progundja Antica — treba samo vremena.

— Tako je nećeš naučiti ničem, Antice!

— Tako, tako — protivila se Antica — ovakve se samo na taj način uče.

— Naučit će je prazan kufer, kad ne bude imala više ničega na svom tanjuru — doda neka žena.

Jutro je bilo sivo. Nad nama su visjeli olovni oblaci tišteći oči i dušu koja je i bez njih bila potištена. Drhtale smo od zime, stiskajući se jedna uz drugu. Ipak je raskoš sjediti u kutu kraj prozora, makar da je to samo zamrežana rupa, ipak katkad provriš i bar se za tren oči utepe u prirodi nevinoj i raznolikoj. Bar se za tren izgubi osjećanje da si marva zaplombirana u stočnom vagonu. Što je vlak dalje odmicao, sve jače smo osjećale hladnoću, i sve više smo drhtale. Prošla su još dva dana u mraku vagona i u šutnji. Rijetko je tko govorio glasno. Kao da se bojao da ne navuče veće zlo. Jedino je Ana gundala, dokazivala, a često i vikala neraumljive rečenice. Zrak u vagonu postajao je ne-

podnošljiv. Žene su s mukom udisale teški zadah tjelesa i mokraće. One u udaljenim kutevima tužile bi se na ove što su mokrile, ali se nije imalo kud. Čistoća se nije mogla održati jer nije bilo za to ni najmanje uvjeta. Provirila sam kroz prozorčić. Svježi zrak je bio sladak, pun mirisa, podsjećao me je na čisto oprani rupčić, kakav mi je majka gurala u džep kad sam odlazila u školu. Nozdrve su željno udisale svježinu, oči su pratile krajolik koji je bježao natrag i postajao sve više tuđ. Mimo nas su promicale šume, polja i opet šume. Bile smo već davno na njemačkom tlu. Hladna i dosadna je izgledala priroda. Negostoljubivo su se širile šume. Nije tu bilo onog ljupkog primorskog nereda, one bratske zajednice raznovrsnog drveća, niskog nepočešljjanog grmlja, borova, čempresa, mendula, čupavih dobroćudnih hrastova. Ono lijepo živopisno jedinstvo raznolikosti. Tu su šume bile stroge. Samo zelene ili gole. Polja ravna, uredna i dosadna. Gledajući tu prirodu, srce je osjećalo tuđinu hladnu, negostoljubivu. Sjela sam smrznute duše. Blaženka, koja je sjela časak prije, osjećala je isto. To isto bi osjećao svatko tko bi provirio kroz pukotinu na zabitom prozoru i volio bi da ne vidi ništa, da ne misli na ljude koji tu žive. Dočaravao bi pred svojim očima staru lipu pred kućom, mirisnu i plodnu, sa hiljadama kukaca koji na njoj zuje. Ili zelenu borovu šumicu uz more, na modroj pozadini ili ono grmlje uz kamenje ispod kojeg izvirи ljupka gušterica koja blijesnuvši na suncu potrči, sakrije se da bi ubrzo zatim izvirila na drugom kraju.

Što li su gledale Istranke gorštakinje, koje su sjedjele nijeme u mračnom kutu?

Uz veselo dovikivanje i smijeh tjerale su stado u brda. Brda u daljini sjala su se na suncu, dok su brze noge skakutale i lovile ovcu što je skrenula gurnuvši njušku u svježu mirisnu travu posutu cvi-

jećem i meku poput saga. Tko će se od vas vratiti natrag u zdrav visinski zrak, koji je još ostavio rumenilo na vašim zdravim licima? Mnoge će se zagušiti u močvarnom isparivanju Aušvica poput planinki zasađenih u kaljuže. Kao što će planinka uginuti i istrunuti, tako ćete i vi umirati jedna za drugom blijedeći iz dana u dan.

— O čemu razmišljaš? — upita me Blaženka.

— Kako si mi draga ovog časa, prijateljice! Kako sam sretna što si pokraj mene ti koja si išla istim stazama, koja si gledala ista nam draga lica i slušala njihov glas, koja čitaš moje misli kao što ja čitam tvoje. Ti koja si sjedila u istoj klupi i pratila profesoricu Žurž kako priča o ljepoti našeg jezika, kako čita Gunduliceve stihove o slobodi. Tek sada razumijem smisao riječi „Sloboda“, koja će se za koji dan pretvoriti u krik, u vapaj čitavog mog bića. Sloboda koja će rasti do takvih razmjera, dok ne preraste i samu sebe i ne postane tako velika poput svemira. Činit će se nedostizna, produkt fantazije, nešto što možda nikad nije bilo ili što si davno video u snu i jedva ga se sjećaš. Sve smo bliske jedna drugoj a ti si mi najbliža. Čuvajmo naše prijateljstvo, lakše će nam biti u tuđini.

— Čuvajmo — reče Blaženka svečano.

— Hoće li karabinjer predati naša pisma?

— Predat će ih — odgovorih zamišljeno. Sjetih se pisma napisanih roditeljima. Val radosti će ih zaplijusnuti kad vide papirispisan rukom kćerke za čiju sudbinu ne znaju. Sjetih se karte pisane Lučanu, dječaku s kojim sam trčala uz more bosonoga i zaklinjala se na ljubav do groba. Sad je na njeovo lice pala sjena. A na karti pisanoj njemu stajale su riječi zakletve: — Čekaj me, ja ću se vratiti. Sigurno ću se vratiti. Karabinjer, ako je pročitao i razumio te riječi, nasmijao se gorko, jer je znao

što je to Aušvic, znao je da se odande nitko ne vraća.

— Dokle će nas ovako voziti?

— Žedna sam kao pas — promrmlja žena u bijelom rupcu.

— Žedna! Žedna! — Čulo se sve više, glad je ustupila mjesto žeđi. Neke žene su imale rakiju, donijela im je rodbina, ali rakijom se nije mogla utažiti žeđ. Nitko je nije pio. Boce su ležale netaknute.

Vlak je usporio vožnju i stao. Digle smo se do prozora, bila je stanica. Ljudi su hodali lijevo i desno, sivi, tmurni, namršteni. Ni na jednom licu nije bilo smješka ni vedrine. Na tračnicama pored nas je žena u prugastoj haljini lopatom poravnavala pijesak. Tamo desno iza nje, još jedna, još i još, desetak njih. Tko su te žene prugasto odjevene, s maramama vezanim ispod vrata?

— Djevočki, otkuda? — tiho upita najbliža nama. Gledala je u nas ispod marame navučene duboko na lice, ne prestajući s radom.

— Iz Jugoslavije — viknuh, a srce, kad sam čula rusku riječ, prvu slavensku riječ u tuđini, zakuka od uzbuđenja.

— Kuda? — upita ponovo oprezno ogledavši se na sve strane.

— U Aušvic.

— Prokleti — reče djevojka.

— Neće dugo — odgovorih tješeći nju i sebe.

— Sčastljivo, Jugoslavke* — poželje djevojka kada je vlak krenuo. Kud god je vlak prolazio, od žica i baraka nije bilo kraja.

— Logor do logora!

— Prokleta neka zemlja.

* Srećno Jugoslovenke!

— Kako se mogao roditi Gete u takvoj zemlji?
— mudrovala je Blaženka.

— Ne znam. — Kad čovjeka odvedu iz školske klupe u zatvor onda mu štošta nije jasno i ne može naći veze između onoga što je učio i onoga što doživljava. Ana je razvezla monolog o Betovenu diveću mu se, dok je Antica ne poznavajući tog Velikana psovala Anu i Hitlera i sve Nijemce, koji su ikada hodali po zemlji.

— Imaš se čemu i diviti — režala je na Anu ozlojedena Antica — tu je zabili kao stoku u smrdljivi vagon, a ona: veliki čovijek taj Beton! Vrag ti Betona! Gdje je da te izvuče odavdje, ako je tako veliki čovjek!

— Ali on je odavna umro! — objašnjavala je Ana.

— I dobro da je umro — nije se dala zbuniti Antica — inače bi i on putovao u vagonu, ako je bio tako dobar kao što kažeš.

— Znaš što, Antice, ne pleti se u ono što ne razumiješ! — razljuti se Ana.

— Gle, molim te! A zašto ja da ne razumijem ono što razumiješ ti? Koga vraga hvališ neprijatelje, kao da nemaš koga hvaliti, ako baš želiš!

— Znaš što, Antice — pokuša Blaženka — ima ljudi koji pripadaju svim narodima ma koje narodnosti oni bili i ti se ljudi ne mijesaju u politiku!

— Je li? — nepomirljivo će Antica — i to su mi neki ljudi! Čovjek je ili za ili protiv, ne može da bude ni tamo ni ovamo ili pak — za obe strane. Imamo mi u selu takve. Ko ti god dođe oni su za njega. Ti su najgori! Pokazat ću ja njima kad se vratim! To vam ja kažem!

— Tačno! — složih se — ti su najgori. Čovjek ne može biti i za i protiv svoje zemlje.

— Domovinu treba braniti — prošapće Blaženka kao davnu jeku nečijih misli. I došlo mi je da

mijenjam u padežima kao onda u klupi a lik našeg profesora iskrne živ preda mnom. Gdje li je? U Dahau ili u Buhenvald povezoše muškarce — kažu. Što je Dahau? Što je Buhenvald? Gdje je to? Bit će da su to žice, kao i sve u Njemačkoj.

Razgovor se dalje nije nastavio, svak je utonuo u svoje misli, jer je riječ domovina bila onaj čarobni štapić koji je vratio naše misli kućama.

— Kod koga je moja mala Marica — razmišljala je Antica — noću je došao Niko i nije nikoga našao ... valjda nije bio neoprezan? Da nisu i njega uhvatili? ... Ne! Pametan je on, moj Niko! Saznao je on već tko ju je izdao ... ne prašta Niko za izdaju! A što će biti s poljem? Travurina će ga pokriti i ništa neće roditi ove godine, ni druge možda ... Tuga, pusta tuga! Neka, nek se odmore polja dok se za njih biju ljudi. I njen Niko, da, njen Niko! Obuze je čežnja za njim. Nije davno otkako su se uzeli i rodila im se Marica ... kao da je jučer bilo ... osa joj je svilena, kao suho zlato u njene Marice ... Eh, gadovi, prokleti bili! Daj ih, Niko, potjeraj ih preko gromača, preko maslina pa u more, neka znaju kada su na naše došli! Naše grabili! Zadavili se dabogda! Antica sjedi namrštena, ljuta, tvrda kao i gruda koju su njene ruke mrvile i teštošile da je odobrovole.

— Braco se posljednji put javio iz Otočca, a Seka iz Visa. Dobro im je, kažu, čuvajte majku! Seka je dobila čin oficira ... kakva li je u uniformi? — razmišljala je Blaženka. — Da su bar mene poveli!

— Ti si premlada — rekao je Braco — tamo bi samo smjetala a ovdje možeš mnogo koristiti. Bracu su uvijek svi slušali ... Uvijek je bio ozbiljan i pametan. Bio je najstariji. — Da li je otac još uvjek na Rijeci u zatvoru? — Kod kuće je ostala samo majka ... kako joj je samoj siroti ... A nekada je

bilo tako veselo! Tri sestre i dva brata... puna kuća... Braco je svirao na gitari a sestre pjevale, majka ih je slušala a otac namigivao majci na dječu. Otac se ponosio njima. Razumnu i dobru djecu je odgajao. A što je sada? Kuća pusta, majka uplakana, ili možda majka ne plače? Ne, pozna ona svoju majku. Suviše je ponosna da prizna svoj bol! Neće plakati! Čekat će ih, ložit će vatrnu na ognjištu da se ne ugasi i mislit će na one kojih nema. Izdrži, majko, vratit ćemo se!

— Ne plači, Blaženka — šapnuh joj kad primjetih da joj iz zamišljenih, odsutnih očiju kapaju suze.

— Pa ja ne plačem — odgovori — to je samo tako... znaš dođe ti.

— Znam. — I moja je kuća prazna. Ovog časa sam sretna što nisu i majku sa mnom poveli.

Sve ču pretrpjeli, sve podnjeti samo neka ne diraju majku. Vidim je kako stoji na prozoru naše stare primorske kuće i gleda daleko na more za brodom koji me je odveo. Broda već odavna nema, valovi su mu zameli trag tko zna kada, a ona još uvihek gleda za njim, i čuje moj glas, i vidi me i tuguje. Otac je u zatvoru sa Blaženkinim ocem, ali za njega se ne bojim. On je svoj na svojem, a majka ne zna jezik, kako će se odbraniti od svih onih koji će provaljivati u kuću i pitati je za sina, kopati i rovati po kući tražeći dokaze protiv nje. Sin joj je u partizanima a ona plete odjeću za sve sinove koji su u partizanima. Ako je uhvate... mučit će je! Samo to ne! Svak od nas je potajno od drugog vodio borbu želeći da svu odgovornost preuzme na sebe — tajili smo i skrivali jedan od drugog svoj rad. U stvari, svi smo znali jedan za drugog. Postade mi smiješno. Uhvatila sam oca kada je jednom noću štampao Titove portrete. Kada sam ga pitala što radi, tako se zbumio da se na mene izvikao i istje-

rao iz sobe. A majka... koliko je čarapa isplela! I sve je to bilo uvijek za tatu, a tata je hodao zimi i ljeti u pamučnim čarapama i to skoro uvijek u istim sivim čarapama s plavom crtom. Draga moja majko! Svaki dan smo imali nekoga na ručku, nekoga tko se sakrivao. Ja sam uvijek morala vjerovati da je to tatin bratić. Koliko je tih bratića bilo! Jednom je jedan takav bratić sjedio u kaminu kada je došao policajac da se raspita za mog brata. Sledili smo se od pomisli da bi mogla popustiti daska i čovijek pasti iz kamina. Očekivala sam da će moj otac tvrditi kako ne zna gdje mu je sin, ali je moj otac počeo vikati na Nijemca da mu vrati sina i policajac se toliko zbumio da je htio otići, ali ga otac nije puštao... otada su nas ostavljali na miru. Stari su se na svoj način borili, a mi mladi na svoj. Zemlja je disala pod našim dlanovima, trebalo je da skinemo čizmu s njenih pluća da je ne uguši. Jesmo li krivi? Ne, i opet ne! Prezirala bih onaj narod koji bi puštao da ga tuđin gazi. Mi smo se branili. Hrabro ćemo podnositi odmazdu i vratit ćemo se u slobodnu svoju zemlju, jer to je naše pravo!

— Ja sam u drugom stanju — reče iznenada Gizela i u vagonu svi se prenuše iz svojih misli.

— Sto ćemo sad? — Ovo je za sada bilo najteže pitanje koje je trebalo riješiti. Giselu je silovao neki policajac, pa kada je saznao da je ostala u drugom stanju, strpao ju je u zatvor u nadi da će se riješiti i nje i djeteta. Riješio ih se bez svake sumnje!

Tješile smo je kako smo znale. Obećale smo joj pomoći u najtežem času i dogovorile se kako ćemo se sve koliko nas ima brinuti za dijete. Gizela je odahnula sa olakšanjem. Ni ona ni mi nismo znale što je čeka i kakvu će sudbinu odrediti njenom djetetu. Zaokupljene Giselom, dan nam je brzo pro-

šao. Noću smo zeble te smo jedva dočekale jutro koje je redovito počinjalo Aninim monologima. Tog jutra je Ana riješila da poduze razmatra Nijemca kao pojedinca.

Ispalo je da je Nijemac marljiv, tačan ali ograničen i bez samoinicijative.

— On ne razmišlja. Nije sposoban da kritički prima zapovijedi. A reci ti našem čovjeku da učini nešto što se kosi s njegovom etikom ili sa čime se on ne slaže u datom trenutku! Oduprijet će ti se pa bila ti njegova rođena majka! Gledajte! Načićkali svoju zemlju bodljikavom žicom i ako im njihov vođa kaže da to nije žica već grmovi ruža, oni će je mirisati i tvrditi da je prekrasna.

— Šta veli? — ispitivala je Albina lijevo i desno od sebe, jer nije razumjela naš jezik. Nitko joj nije odgovarao jer nitko nije želio da prevodi Anine duge govore.

— Pa zar nema nijednog prokletog stvora među vama — jadikovala je Albina — koji bi mi rekao što Ana govori već pola sata!

Albina je bila rodom iz južne Italije. Njeno izražajno lice, živahne kretnje i zdrav seljački humor uveseljavao nas je u celiji zatvora Koronea.

— O politici ne znam ama baš ništa, a oni me proglašiše komunistom — govorila je — a zašto? Došla sam u grad da radim, da ne crknem zajedno s mojima od gladi. U kući nas je bilo hvala bogu sedmero, sve same žene. Jezičine, da te bog sačuva! Jedan jedini brat kojega smo imale poginuo je u Africi. E pa sad živi! — Udaj se! govorile smo jedna drugoj. A tko će nas gole guzice uzeti? Zemlje taman toliko da se ne krepa. U gradu nisam znala da se okrenem. Slučajno su me uzela neka gospoda za kućnu pomoćnicu. A jednog dana gledam ti ja kroz prozor, vuku neke siromahe, tuku ih, sve krv

po njima. A ja ti otvorim prozor pa viči: — Ubojice! Ljudožderi! Lopovi — i sve tako. Istog dana me je gazda izbacio a policija zatvorila. Pretukli me kao prokletog psa i vele: — znamo mi tebe, ti si komunista! — Lepo — velim — ako sam komunista, neka budem komunista, jer to što ste vi nisam! Hoću da znam što je to komunista? — obratila nam se. Počele smo je učiti da piše. Učila je brzo i lako. Njena strastvena priroda svladavala je prepreku za preprekom. Bila je željna znanja. Sve je htjela da čuje, da razumije i da sudjeluje u svemu.

— Da, da — rekla je dan prije polaska na transport — sad znam da sam komunista i da sam to uvijek bila, a komunisti su i svi moji doma, sreća da ti zlotvori to ne znaju! I kako je to smiješno! Trebala sam doći u zatvor da naučim pisati i da saznam tko sam! Pretukli su me, mama mija, kako su me pretukli! Neka ih vrag nosi samo dok izadem! Drugačije će to biti! — Tada se smijala čitavim svojim bićem. Bila je sretna, znala je da izrazi svoju radost, a mi smo sve u tome sudjelovale. I sada u vagonu, u kome smo se gušile od smrada i skapale od žedi, preklinjala nas da joj prevedemo Anin monolog, u strahu da joj ne izmakne neko novo saznanje, ne izbjegne nešto važno što drugi znaju. Utješih je da Ana nije ništa pričala što ona ne bi smjela da zna — Ana priča o žici koja sapinje Njemačku a u kojoj sjede ljudi poput nas gladni, žedni i mučeni.

— *Maledetti!* — reče Albina i smiri se.

Čitav taj dan prošao je u šutnji i stenjanju. Već smo vjerovale da ćemo tako putovati ubeskraj, ali je drugog dana ujutro vlak stao.

AUŠVIC

Uskoro su se vrata otvorila, zrak je jurnuo pravo na nas takvom snagom da nas je opio a svijetlost nam je zasljepila oči, ostale smo nepomične i ošamućene.

— *Rauss! Loss! Loss!* — vikao je esesovac hrapavim glasom. Njegova glava u otvorenim vratima učinila nam se ogromna i crna.

— *Rauss!** — počeo je vući iz vagona one najbliže i udarati ih pesnicama po glavi.

Poskakale smo na odrvenjele noge i popadale na zemlju. Jedna drugoj predavale smo stvari i kada je i posljednja izašla, zogledale smo se na sve strane. Zdesna nam je bila šuma, a slijeva visoka živica koja je tek ozelenjela. Iza nas su redom iz vagona ispadali ljudi i stvari. Nismo znale da je kompozicija tako ogromna. Dok smo stajale na raznim stanicama priključivali su nam dugu povorku vagona. U tim vagonima bile su čitave porodice, žene, muškarci, djeca, starice i starci.

— Židovi — reče netko. Uto su zabrujali kamioni u koje su esesovci gurali te porodice.

* Napolje!

— Ugurajmo se i mi u kamione — govorile su neke od nas — sigurno nas čeka dug put, a mi jedva stojimo na nogama, a još i ti zamotuljci i kuferi! Ali se žene predomisliše jer su ih esesovci udarali kud god su stigli čim bi se udaljile od grupe. Svrstali su nas u petoredove i potjerali po puteljku naprijed. Iza živice su se u nedogled prostirale žicom ograđene barake. Nismo dugo hodale vukući svoje stvari i premještajući ih iz ruke u ruku. Iza i ispred nas slijeva i zdesna neprestano su vikali esesovci.

— *Schnell! Schnell!**

— *Loss! Loss!*

Štektali su poput uvježbanih pasa.

— Što im je taj los — gunđala je Antica — deru se kao da su šenuli. Nitko joj nije odgovarao, jer je svak bio zabavljen svojim mislima, okolinom i svojim stvarima.

Maruča Nobile natovarena s dva teška kovčega vukla se posljednja i esesovac koji je išao za njom neprestano ju je gurao čas u glavu, čas u leđa, ona se spoticala ali kovčege nije ispuštala, upevši se iz sve snage žurila je da se izravna s drugima. Maruča Istranka je pomagala svojoj susjetki da nosi zavežljaj, jer sama nije ništa imala. Kad bi joj esesovac skoro u samo uho zaurlao: los! pljunula bi i sasula na njegovu glavu mnoštvo prokletstva od kojih nam je svima odlanulo.

Ana je išla šutke, nemarno držeći svoj zavežljaj i široko otvorenih očiju promatrala je okolinu. Sve što bude zapazila ispričat će nam u dugom monologu, jer je Ana o svemu razmišljala.

Pred nama je iskrsla niska zgrada s masivnim, širokim dimnjakom. Nije bio nalik ni na jedan tvornički dimnjak. Tvornički dimnjaci su viši i

* Brzo, brzo!

uži, a ovaj je bio mnogo širi i kraći. Zgrada je bila siva, ali je uredno izgledala jer je pred njom bilo zasađeno cvijeće koje je netko brižno njegovao.

— Dobro bi bilo — reče netko — da se čovjek nakon tolikog vremena dočepa kreveta.

— Da mi je dočepati se vode! — odgovori Antica.

— Vode!

Esesovci su otvorili vrata te čiste i uredne zgrade, a mi smo nagrnule unutra a da nas nije trebalo tjerati. Ušle smo u veliku dvoranu gdje je na sredini stajao samo jedan dugačak stol. Nigdje nije bilo ni stolice niti ičega drugoga. Zatvorili su za nama vrata ostavljajući nas same.

Žene su posjedale na svoje stvari, svaka je vadila ono što joj je još ostalo. Nekoje su imale rakiju, ali nisu znale što će s njom, jer se rakija nije nikome pila. Kroz sporedna vrata u salu je ušao pijani esesovac i, gegajući se na nesigurnim nogama, upitao:

— *Schnaps? Haben sie Schnaps?**

— Gle, vraga, što bi on! — zareži Maruča.

— Vode! — odgovori Ana. — Ako imaš za nas vode, dobit ćeš rakije.

Ovdje se sve moglo kupiti za rakiju, čak i svoja vlastita kosa. Mi to, naravno, nismo znale, inače ne bismo proljevale rakiju po podu. Nakon esesovca, koji je stegavši čvrsto bocu s rakijom otišao, ušao je u salu čovjek u prugastom odijelu. Stao je kraj prozora i promatrao nas. Odlučisimo da mu se približimo i ispitamo ga. Pretpostavljale smo da bi on mogao biti zatvorenik koji bi nam znao nešto reći o našoj daljnjoj sudbini.

— Možda je neki špijun? — posumnja Blaženka. — Kako je dospio ovamo?

* Rakije? Imate li rakije?

— Da je špijun, on bi nam prišao i provocirao bi nas.

— Tačno — složi se ona. Prišle smo mu i saznale da je politički zatvorenik, Nijemac, da je već petu godinu tu a da svoje nije vidio već sedam godina.

Užasnula nas je pomisao da bismo i mi mogli tolike godine ostati ovdje zatvorene. Pomisao da bi čovijek mogao tako dugo biti bez slobode bila je strašna. Postade nam žao tog čovjeka u prugastoj odjeći. Ponekad su naši postupci smiješni iako smo imali najbolju namjeru da nekoga utješimo ili da mu pomognemo. Riješile smo da mu damo onu čokoladu koju smo čuvale za najgori slučaj. Dok sam ja otišla po nju, Blaženka ga je ispitivala o logoru.

— Kakav je to u stvari logor?

— Najmoderniji — odgovorio je Nijemac sa ironijom. Pod prozorom ispred zgrade nekolicina ljudi je igrala nogomet.

— Tu igraju i nogomet? — obradovala se Blaženka.

— Da — podrugljivo je odgovarao čovjek u prugastoj odjeći — igraju tu i koješta drugo. U kinima se daju samo kriminalni filmovi.

— U kinima? — začudi se Blaženka, ali se sjeti kako je rekao da je to najmoderniji logor, pa doda:

— Ah, naravno, ako je logor najmoderniji trebalo bi da ima i kino. Čovjek koji je bio pet godina u logoru Aušvic grohotom se nasmije. Zabavljao se sa došljacima koji nisu ni sanjali što znači kada se kaže da je neki logor u Njemačkoj najmoderniji. Kada sam stigla sa čokoladom prenerazila me je zloba koja se zrcalila na njegovom licu. On nas je mrzio. Nas koje smo tek stigle, on koji je tu već trunuo pet godina. Pet godina je dovoljno da pretvore najdivnijeg čovjeka u životinju. Njega su tih pet godina u Aušvicu pretvorile u bezosjećaj-

na masu, u cinika, koji je eto naletio na naivčine. Najradije bi nas ošamario zbog naše naivnosti, mlađosti i neznanja. On je zaboravio sve osim imperativa preživjeti! Usnice su mu bile zlobno iskrivljene.

— Uzmite — rekoh — ovu čokoladu, to je sve što imamo. Dolazimo iz zatvora, čokoladu smo čuvale za najteži dan, ali rado bismo je dale vama.

Odmahnuo je glavom. Crte lica mu olabaviše, kao da se otapala tvrda kora u njegovoј nutrini, zlobe je nestajalo s lica koje postade ozbiljno. Nešto se u njemu pokrenulo, on je to osjetio i ostao izneđašen. Spustio je pogled na moju ispruženu ruku u kojoj sam držala komad čokolade.

— Ne znate što je Aušvic — rekao je tihim izmijenjenim glasom — sklonite tu čokoladu ili još bolje pojedite je jer će vam je prvi na koga naiđete oteti. Znate što je gore od najgorega? Gledale smo ga šutke.

— Aušvic — odgovori on sam na svoje pitanje. Značajno pogleda kroz prozor u daljinu i naši se pogledi povedu za njegovim. Tamo dalje iza još bezbroj žica išle su povorke od po pet poređanih ljudi. Išli su nijemi kao maske. Bili su to nakazni, mršavi, ispijeni, dogola ošišanih lubanja kosturi, koji su kao nekim čudom pokretali noge.

— Tko su ovi? — upitasmo taho. Nijemac ne odgovori. Okrenu se i nestade. Blaženka prihvati moju ruku. Batinanje po riječkim zatvorima bilo je beznačajno prema ovome što nas je čekalo. Sjeli smo pored naših drugarica sa otoka Krka.

— Što vam je rekao? — upita Ankica.

— Ne smijemo se rastajati. Držimo se uvijek zajedno, bit će nam lakše — odgovori Blaženka.

— To je rekao? — začudi se Marija Vršanka.

— Da, to je rekao.

— Što bude bit će — zaključi pomireno Marija iz Oštrobradića. Dugo nas je proganjala vizija šutljive povorke kostura.

Tada su kroz neka vrata ušle djevojke noseći stolice, bilježnice, naliv-pera i papirnate vreće. Bile su obučene u civilna odijela iako su bile zatvorenice. Posjedale su za dugačkim stolom. Ni na jedno naše pitanje nisu htjele odgovarati. Gledale su nas i čekale zapovjed da počnu s popisivanjem naših stvari. Ušla je debela Njemica, po imenu Mici, sa crvenim povezom na rukavu i dala im znak. Počele su bilježiti komad po komad naše odjeće i slagati je u papirnate vreće. Varljiva nada je prostrujala kroz nas. Pošto se sve bilježi, znači da ćemo sve to jednom dobiti natrag, znači da ćemo jednom odavde izaći i vratiti se kući svojima. Kada su nam sve oduzele, rečeno nam je da se svučemo. Mama Fani se sramežljivo u nedoumici smješila, ne vjerujući da se od nje stare žene zahtjeva da se tu javno pred svima svlači. Ali je debela slinava Mici potjera batinom da se skida. I kad smo bile sve gole, istjera nas u prostoriju s drvenim klupicama. Tu nas postroje i utetoviraju nam na lijevoj ruci broj. Tada Mici naredi da nas ošišaju. Oni kosturi ošišanih luhanja iskrslji su pred mojim očima, te sam istrgla glavu iz ruku žene sa škarama i viknula:

— Neću da se šišam!

— Imate uši!

— Nemamo uši! — vikala sam očajna, oduprući se rukama koje su me vukle. Tada je u prostoriju ušao onaj Nijemac u prugastoj odjeći i zaustavio žene-šišačice. Pola žena je bilo dogola ošišano. Izgledale su glupo. Izmijenio im se izraz lica tako da ih više nisam raspoznavala. Mariju iz Oštrobradića su već ošišali. Bilo nam je žao njene kose, dugačke do pasa, crne, teške, sjajne. Dok su je šišali, usnice su joj podrhtavale a oči nemirno zvje-

rale na sve strane. Što li se odigravalo u njoj? U seljanke čiji je ponos kosa. Odrezali su joj tu divnu njegovanu kosu, u kojoj ne samo da nije bilo ušiju nego ni prašinice, jer ju je pažljivo zamatala, češljala i njegovala.

— Ne plaći za kosom, jer to je najmanje što si izgubila. Dušu će ti iščupati, krv ispiti, i ako budеш za svime plakala, život će ti oduzeti. Spalit će te kao što su milione drugih spalili. Ne plaći, ženo, ne plaći!

Iako je Nijemac zaustavio šišanje, stidjeli smo se njegove prisutnosti pa smo se sakrivale jedna iza druge.

— *Macht nicht!** — poprati on naše sakrivanje prijateljski i doda:

— Logor je strašan, ali ako izdržite naučit ćete se. Samo ne smijete očajavati. Možda neće rat više dugo trajati. Debela Mici se stvorila pored njega i on ušuti.

— Nemaš tu šta zapovijedati! — drala se na njega. — Svojoj komandi ja zapovijedam!

— Umukni, Mici — prijeteći sikne na nju Nijemac.

— Sada ću ti pokazati... ti... ti! — ali se nije usudila da dovrši. Otrčala je po esesovca. Vratila se sa onim istim pijanim esesovcem koji nas je dočekao. Gledao nas je mutnim očima i vjerojatno smo mu se vrtjele u krugu jer je okretao glavu kao da lovi slike koje bježe jedna za drugom u ludom vrtlogu. Mici je mahala rukama. Razumjele smo da se sva ta bujica psovki odnosila na Nijemca, koji nam je poštedio kosu. Esesovac je nesigurno krenuo prema nama što smo se stisle jedna uz drugu na klupici. Ukočile smo se kao mokro rublje usred zime.

* Nije to ništa.

— Brzezinka... krematorij — gundao je vučući noge koje su ga jedva držale. Tada mu je prišao Nijemac u prugastoj odjeći, uhvatio ga ispod ruke i šapnuo:

— *Schnaps!* Imam prima *Schnaps!* — Esesovac se prenuo. Široko se nasmijao i oteturao vođen ispod ruke. Bilo bi teško opisati razbješnjelu Mici. Ganjala nas je batinom iz prostorije u prostoriju. Konačno nas je utjerala u sobu sa neobičnim uređajem za tuš i svjetiljkama na zidu. Ali tu nije bilo vode. U sobi dalje bili su primitivno uređeni tuševi iz kojih je puštena voda.

Požudno smo pile toplu vodu koja nam se slivala po licu. Kad smo se jedva oprale. Mici nas je već izbatinala i počela nam bacati neke tuđe krpe koje je trebalo da obučemo. Lovile smo bačene stvari i nagadale kome su pripadale prije nas. Kad nam je sve to pobacala, psujući nas raznim nadimcima, potjerala nas je dalje u drugu prostoriju bez prozora i zaključala vrata.

Slaba žarulja svetlila je sa stropa. Tu smo poškale da se obučemo. Okretala sam na sve strane crnu široku platnenu potkošulju ne znajući kako da je navučem; konačno sam svezala naramenice koje su mi sezale do pojasa. Preko nje sam navukla dekoltovanu svilenu bluzicu i usku kratku suknu, ispod koje je sve do poda visjela crna potkošulja. To je još nekako išlo, potkošulja, bluza, sukna. Ali cipele... jedna je bila od laka, muška, čiji broj nije mogao biti manji od 44, a druga ženska, mala, s potpeticom od nekih 7 do 8 santimetara. Kad sam obula te cipele, Blaženka je čučnula na pod, a oči joj se od smijeha zalile suzama.

— A što da radim? — promrmljala sam sva nesretna. Ali kad je ona obula svoje cipele, obje su joj bile lijeve, raznih veličina i boje. Tako udešene, ošišanih glava, ličile smo na karikature kakve još

nitko nije narisao, jer ničija mašta nije obilovala takvim cinizmom. Maruča Nobile je poput metle stajala nasred sobe na svojim tankim nogama, u kratkoj iznad koljena haljini, ošišana, bez svog koferića i pribora za jelo, te se bijedno osjećala. Gorštakinja Gabrijela je unatoč prnjama izgledala mirna i ponosna. Od nje je strujala tuga te nije ništa izgubila od svoga dostojanstva. Ne, ni s njenim ovčama se nije nikada tako postupalo. Videći kako šepam prasnula je u smijeh, ali mi je brzo prišla i izvinila se nespretno, seljački.

— Samo se smij, Gabrijela — odgovorih — proći će i to.

Drhtale smo od hladnoće. Prostorija u kojoj smo se nalazile ličila je na cementirani bazen, pod je bio nagnut, a u sredini je bila zamrežana rupa. Vjerojatno je služila za ispiranje nečega sa šmrkovima tako da je voda otjecala. Zašto su nas tu zatvorili i koliko ćemo ovdje ostati? Ali je bilo uzalud o tome razmišljati, jer ni do kakvog zaključka ne bismo došle. Albina je u kutu glasno pričala i gestikulirajući temperamentno uvjeravala u nešto djevojke, i to tako vatreno da bi joj čovjek i ne slušajući je povjeroval. Ostale djevojke stisnule su se uza zid i očajavale. Mama Fani je čučala na koljenima, ravnomjerno njišući glavom lijevo-desno, kao da ljudja dijete i razmišlja koju bi mu pjesmu zapjevala. Gizela je u kutu plakala, dršćući svim tijelom. Maruča i Ana su joj trljale leđa i pjevale:

Dekleta slovenska v Coroneo gredo ...

Njihovo pjevanje je bilo prekinuto ulaskom nekog Nijemca u prugastom odijelu sa zavinutim štapom.

— U red! U red po pet! *Sport machen!** Svrstale smo se tjerane udarcima štapa. Nijemac se prošetao gore-dolje i počeo udarati po glavama žena koje su jurnule na sve strane. Ali tada je nastala bjesomučna trka u krugu. Nijemac se vrtio u sredini, udarajući štapom po našim glavama, a mi smo trčale uza zid, izbjegavajući te udarce. To je trajalo sve dok nam nije ponestalo snage i dok se nije i on umorio, nešto viknuo i otišao zaključavši za sobom vrata. Da li je još bio dan ili je trajala noć, nije se moglo znati. Od umora spavale smo stojeći, ali iznenadenja nisu prestajala. U uglu se otvorile neka vrata, a u njima se pokaza lice starijeg čovjeka.

— Ima li Jugoslavenki? — upitao je. Približile smo mu se i nastalo je rasptivanje sa obje strane. On nam objasni da je to krematorij u kome rade muškarci zatvorenici. U njihove poslove spada spremanje stvari novodošlih, čišćenje, raskuživanje i slično. Rekao je da taj krematorij trenutno ne radi jer se popravlja. Iskoristio je vrijeme kada nema esesovaca i, pošto tu radi, došao je da se raspita o nama. Ispričao nam je svoju kratku istoriju. Zarobili su ga i evo već je dvije godine tu.

Izvadio je iz njedara malu zaprljanu sliku petogodišnjeg dječaka i ponosno nam je pokazao. Bila je to jedina svetinja što je ovdje imao. Taj Jugoslov zvao se Jovan Petrović.

— Hladno vam je — reče iznenada — čekajte! — i on nekud otrči.

Za to vrijeme su ušli Poljaci u prugastim odjelima.

— Komunisti? Jugoslavenke? — ispitivali su sa simpatijama.

* Baviti se sportom, trčati.

— Da — odgovarale smo. Jedan crnomanjast mladić po imenu Mundek pobrine se da dobijemo svi manje-više odgovarajuće cipele, a ostali su nosili sapune, češljeve i vrećice, dajući nam upute i obećanja da će nas posjetiti u logoru. Neki su slali poruke svojima koji su se nalazili u logoru.

— Mi ćemo surađivati — reče Mundek — imamo svoju organizaciju. To sve trajalo je tako kratko da nam se učinilo da smo sanjale.

Jugoslaven Petrović vratio se s loncem punim juhe i podijelio nam je trčeći amo-tamo da ne bi nekog ispustio.

— Nećemo zaboraviti njihov bratski doček u tom paklu patnje i smrti.

— Posjetit ću vas — reče nam još jednom Mundek i na neki nevidljivi znak nestade zajedno s drugima. Tek kad je dojurila esesovka u crnoj pelerini i stala nas batinati bićem, shvatile smo zašto su naši prijatelji nestali. Esesovka nas je potjerala napolje kroz bezbrojne žice, mimo živih kostura što su prljavi, strašni i tiki nekud nešto nosili i vraćali se.

BARAKA 15

Niska neugledna baraka s malim prozorčićima kroz koje jedva da je ikad provirio sunčev zrak bila je naš novi dom. Ali pošto je tek bilo podne nismo smjele ući, već smo morale čekati noć. Noću se ulazilo u barake. Stisle smo se uza zid i stajale ne znajući što bismo same sa sobom. Poljska Židovka kovrdžave crne kose, crnih suncem opaljenih nogu, bila je naša „blokova”, što je značilo glavna u bloku a time i privilegovana. Preuzela nas je i automatski prebrojila, ne pomišljajući da zaviri bilo kome u lice ili da bilo koga išta pita. Sasvim obična stvar. Stigao je transport Jugoslavenki i ništa više. Dvadeset do trideset dana bit će u karanteni, a zatim će ih premjestiti u **B** radni logor, odašle će ići na rad.

— Pjevajte, Talijanke! — obratila se mala debla „šrajberin” Albini. (*Schreiberin* je značilo pisarica koja je obavljala sve pisarske poslove u bloku, koji su se odnosili na zatvorenice, kao što je njihovo brojno stanje, i ostalo.)

— *Va là!* — reče Albina — nimalo mi se ne pjeva i skutri se kraj zida. Došlo je vrijeme dijeljenja juhe. Dovukli su dva kotla i dijeljenje je zapo-

čelo. Nitko od nas nije imao posudu u kojoj bi primio hranu. Obilazile smo oko kotlova i na tome se svršilo. Kotlovi su se zatvorili i vratili natrag. S takozvanom večernjom kavom bilo je isto. A bile smo tako žedne. Usnice su nam bile raspucane još od puta, a jezici odrvenjeli. Kruh što smo ga dobile nismo mogle jesti. Predvečer su se oko žicom ogradenog dvorišta šuljale sjenke koje su nas dživale uplašenim povicima, a čim bi primjetile blokovu, brzo bi pobjegle, zatim bi se opet vraćale. Prišla sam žici a tamna sjenka me upita:

— Hceš misku? Hliba maeš? — Kakav li je to jezik, što joj je to miska? Ali ona brzo objasni pokazujući okruglu limenu posudu. Brzo joj dadem komad kruha, a ona mi zauzvrat preda misku. Kad sam se vratila djevojkama i one su već imale takve ili slične posude koje su dobine u zamjenu za kruh. Shvatile smo važnost razmjene. Naša čitava imovina sastojala se od miske, komada sapuna i češlja, ali tko nije bio oprezan sve su mu to ukrale iste takve sjenke koje su se šuljale među krevetima u bloku. Logorom se pronesu zviždajući slični vapajima. Izmučene i zaplašene iščekivale smo kakvo će nas zlo snaći.

— Apel, apel! Los, los! — derala se blokova mašući štapom i svrstavala nas u petoredove. Kada smo stajale poređane pred blokom, a stajale smo već četiri sata, pogled nam je obuhvatao široki dimnjak iz kojega se dizao gust dim koji se spuštao sve do zemlje i gušio nas. Odmah poslije nas stigao je transport i ljudi su gurali, tukli i tjerali ih istim putem kojim smo prošle i mi, samo što je sada krematorij bio ispravan. Ti ljudi neće nikada stići u logor, o tome je govorio plamen koji je lizao nebo. Noć je bila tiha proljetna, nebo posuto zvijezdama. Smrdjelo je na paljevinu, na kosti, kožu i vunu. Nebeski svod razapet nad nama miran i ravnodušan

dovodio nas je do bijesa i mrzili smo ga zbog njegovog beskonačnog spokojstva kao da se ispod njega ništa nije događalo.

— *Quando finira sta maledizione?** — ljutila se Albina dršćući cijelim tijelom. Poderana bluzica otkrivala je njeno tamnoputo rame, ona ju je navlačila i, nastojeći da ga pokrije, sve ju je više derala. Kada nam se već činilo da nećemo nikad dočekati kraj tog stajanja, zviždući ponovo odjeknuše i blokova nas potjera u baraku. Odahnule smo i trčale da zauzmemoj mesta koja nam je blokova odredila. Na svakih šest žena metar dužine i metar i po širine. Ugurale smo se nekako ne vjerujući da ćemo moći da spavamo u tim zečjim krletkama. Ležaji su bili na tri kata. Donji sasvim na zemlji, srednji i gornji. Na donjem i srednjem se nije moglo sjediti, na gornjem se moglo čak kleknuti. Legle smo čvrsto stisnute jedna uz drugu ne pitajući više što je moguće a što nemoguće, i zaspale smo tvrdim snom. U logoru je vladala mrtva tišina. Ponegdje bi po koja sjenka pretrčala od barake do barake i sakrila se u tamnim vratima. To su bile žene-radnice, koje su tek noću mogle posjetiti sestre, majke ili poznanike. Izmjenjivale su kratke misli ili stvari. Ili su to bile trgovkinje koje su prodavale za kruh „organizirano”, što je značilo sretnim slučajem dojavljeno ili ukradeno iz odjevne barake rublje, haljine ili što drugo. I dok su te sjene nečujno promicale pustim logorskim ulicama, mi smo spavale stenjući od neudobnog položaja, uzdišući i jaučući u snu. Ali ni to spavanje nije dugo trajalo. Najednom je baraka počela da odzvanja vikom:

— *Loss aufstehen! Apel!***

* Kad će se završiti ova proganjanja?

** Ustajanje Apel!

— Vstavač! — vikala je šrajberin, vukući po krivače sa žena.

— Vstavač! — izbezumljivala se od dernjave blokovina posluga, lupajući, vukući za noge one koje su spavale sve dok se ne bi izvukle iz krletki i pospremale ih.

— *Loss bettmachen!** — derale bi se na žene. Kad bi blokova pregledala krevete, ustanovila bi da su loše uređeni i morale smo se ponovo penjati i slagati ih i to je trajalo sve dotle dok ne bi bila donesena kava i podijeljena do zadnje kapi. Jedan kotao smeđe tople vode od pedeset litara na pet stotina osamdeset žena bilo je pre malo, jer je žed bila nesnosna, pa se kava ispijala jednim gutljajem. Ponovo bi uslijedio krik — apel, i opet bismo se poređale u kolone po pet, a vani je još u veliko bila noć. Zvijezde su sjale jasnim sjajem. Stajale smo satima grijući jedna drugoj leđa. Kakvog li je smisla imalo stajati ovako po četiri-pet sati i drhtati? Ali baš u tome je bila čitava stvar. Ukoliko je više ljudi drhtalo, utoliko će više ljudi oboljeti, i više njih će umrijeti, a time je cilj bio postignut. Jedva smo čekale svitanje, s njim je dolazila svjetlost, a sa svjetlošću toplina. Došla je konačno esesovka, zvana „ausijerka”, i prebrojivši nas ustanovila je da broj odgovara i otišla, a mi smo i dalje stajale do zvižduka koji je označavao kraj apela.

Dan bi se vukao jedan sličan drugome, neprestano u strahu pred blokovom, pred „lageralteste”, glavaricom logora po imenu Marija, pred esesovkama, pred svim mogućim i nemogućim što bi se zalijetavalo kroz žicu u naše dvorište i mlatilo do koga je stiglo, bez uzroka i bez razloga. A kad bismo ostajale časak mirne, uvlačila se u nas čežnja, neodoljiva čežnja za onom još opipljivom slobodom, čiji

* Nameštanje kreveta!

smo miris još osjećale u nozdrvama, čiju smo sliku nedavno gledale i dolazilo nam je da proplačemo od te silne čežnje. Nalaziti se sada u šumi, boriti se sa oružjem u ruci! A ne ovako goloruk, koga vječito napadaju, mrcvare i biju naoružani.

Logor A i karantena su najteži za logoraša. On je novajlja, ne poznaje nepisana pravila po kojima se mora vladati da bi izbjegao nalete sadista i zločinaca koji se iskaljuju nad njim. On još ne zna kome se može suprotstaviti, a od koga mora bježati i na koji način to mora da čini. Njega tuku svi kojima se nađe pod rukom. On je gladan, žedan, prljav i nesnalažljiv. Najviše ih umire odmah na samom početku u karanteni. Oni koji polude, polude u samom početku. Jer karantenca psihički ubijaju. On mora biti čist, a ne daju mu vode, te ako ga nađu izvan barake u praonici kraj vode, tuku ga do smrti ili ga prijavljuju glavarici logora koja ga vlastoručno izbjiga često do smrti. A glavarice logora, to jest „lageralteste”, specijalizirane su ubojice logorašica. Žrtvu prebace preko drvenog kozlića i onda je tuku do smrti. Kozlić ili konj doduše spada u demonstrativni rezvizit, to jest ako se želi ostalima pokazati kako prolaze krivci, donese se kozlić i pred čitavim blokom karantenaca demonstrira smrt. Lageralteste se toliko uživi u svoju ulogu da ne prestaje tući bijednicu ni kada je već odavna mrtva. Inače je tuče bez kozlića, na licu mjestu, kraj vode, na putu do vode u baraci ili pred barakom. Dovoljno je da se nađeš tamo gdje na te naleti netko od esesovaca ili logorskih vlasti. A negdje moraš biti. Karantenac ne zna da mora udesiti tako da se ne nalazi nigdje, nigdje gdje ne treba i svagdje gdje treba da bi se sačuvao od batina i došao do jela. Tko to brzo shvati, naravno bez sreće ni to ne ide, taj prezivi, ne shvati li, upadat će iz

jedne muke u drugu dok posve ne smalakše ili ne izgubi razum a time i život. Izmučeni karantenci sjede na zemlji pred barakom i zveraju na sve strane kao zvjerke spremne da na prvi znak pojure, mada nemaju gdje. Obično ulijetaju esesovcima ravnno u ruke i bivaju izbijeni. Žica koja odjeljuje svaki karantenski blok je obična, bodljikava, kroz koju se može provući; dovoljno je da se sagneš pa da se nađeš na logorskoj ulici. Ulica je opasnija od bilo koje staze u najdivljijoj džungli, ako ne znaš kako se njome hoda. Zato po njoj hodaju samo iskusni logoraši i to uvijek žurnim poslovnim korakom ne obazirući se ni lijevo ni desno.

Evo jedne spodobe koja se došetala do žice našeg bloka. Haljina joj je nakazna poput naših, kosa raščupana a lice nasmiješeno. Odmah nam je jasno, šenula je umom. Ovakva smirena, nasmiješena lica imaju samo luđaci. I nema strašnijeg u tom zvjerinjaku od jednog tako smirenog nasmiješenog lica. Nije prošlo ni pet minuta otkako je žena prišla žici, već se digla strka. Opkolili su luđakinju, koja jedina normalno izgleda među svim tim iskeženim licima, evo, uhvatili su je. Vuku je i tuku, ona se ne brani, poskakuje i pada, ponovo se diže i opet pada. Esesovcu je smiješno, blokovoj i lageraltesti također, smiju se glasno, zabavljaju se, a jedna žena ništa ne shvaća, sve joj se pobrkalo u pomućenoj svijesti, ta i tako ne zna što se od nje traži.

Nama nije smiješno, ogorčeno gledamo za njima.

— Pogledaj — reče mi Ana i pokaže ženu iz susjednog bloka, koja je sjedila uz baraku. Tresla ju je grozница. — Ovako ćemo otići sve. Ustala sam i otišla na drugi kraj dvorišta. Nije mi bilo do Aninih propovjedi. Potražila sam Blaženku. Neko smo vrijeme šutile.

— Tako si postala čudna, odsutna, kao da se otuđuješ.

— Otuđujem? — začudih se. — Nikada mi nisi bila bliža.

— Toliko sam toga proživjela za ovih mjesec dana, toliko uboštva pred mojim očima, toliko sadizma i cinizma i toliko nerazumljivoga. Pokušavam da se snađem a da ne poludim. Moram da pomäžem drugima a ne znam kako da pomognem sebi. Blaženka je pružila ruku i dotakla moj lakan:

— Treba uspostaviti vezu s drugim ženama u logoru, ne smijemo se prepustiti očaju. Ne smijemo izgubiti vjeru da će doći kraj svemu ovome, inače smo propale. Jurnjava je prekinula naš razgovor. Tukli su Maruču Nobile jer se provukla ispod žice i nekamo odšetala. Stajala je u kratkoj haljini slična rodi i plakala. Prvi put otkad je poznajem po stade mi nje žao. Antica joj nije mogla oprostiti čuške. Samari se uopće teško zaboravljuju. Gledala ju je ispod oka i ne mogavši da izdrži reče: — Roda aristokratska.

— Ostavi, Antice, nije ni njoj lako. Pošto je s nama, znači da je makar daleki, ali ipak prijatelj. U nesreći moramo biti složne. Ali ako ti se ona sutra ili možda za koji čas bude smijala?

— Ja se od nje drugome ne nadam, ona bi prva stupila u savez sa esesovcima, to je već takva pokvarena krv, aristokratska.

Korničari su poznati na otoku kao i Puntari po svojoj borbenosti, upaljivosti i osveti. Razlika između Vrbničana čija je narav slična puntarskoj je u tome što Vrbničan pamti ali opršta, a Puntar pamti i ne opršta. Znala sam da Antica neće Maruči nikada oprostiti uvredu. Možda bi tako moralio biti da se zlo iskorijeni, a možda baš to čini zlo još većim. Jednog dana prispije nov transport Jugoslavenki i među njima nekoliko Ruskinja. Jugoslavenke su

došle iz logora Banjice kod Beograda, te su dobole kao i mi crvene trokute sa slovom J u sredini. Tu su bile Cana, Malina, Verica, Maca, Vojka i ako se dobro sjećam dvije sestre Tomašević i mnoge druge čijih se imena ne sjećam. Vojkino lice često sam promatrala. Kad bi je prvi put video, činilo bi ti se da je to ljutito stvorenje, ali su te stroge crte lica skrivale toliko topline i ljepote da bi je morao osjetiti. Ruskinje su doputovale iz Čenstatahova. Pridružile smo se našim sestrama i ispitivale ih o novostima. Njihove riječi bile su ohrabrujuće, te nas je sve obuzela radost. Njihova grupa je bila homogena cjelina. To su bile aktivistkinje, borci i komunisti. Složne i kolegjalne, te je njihova grupa pozitivno djelovala na sve nas. Uto je stigla još i grupa Grkinja među kojima je bila sijeda ali mlada Olja, žena grčkog avijatičara o čijoj su smrti pisale novine u oslobođenim zemljama. Olja nije doživjela oslobođenje, umrla je u logoru. Do posljednjeg je hrabrilu i pomagala drugima, smatrajući pomoć svojom dužnošću. Ruskinja Ljuska je stigla s majkom. Dugi boravak po raznim logorima izoštrio je njenu snalažljivost, svoje iskustvo je prenosila na mene a ja na svoje drugarice. Bježale smo iz našeg dvorišta do udaljenih blokova, upoznavale žene iz novodošlih transporta, ispitivale ih o novostima i vraćale se natrag. Baraka dugačka oko 15 do 20 metara bila je zahod A logora te je imala dva ulaza sa suprotnih strana. Kanal na sredini je bio pokriven daskama s rupama koje su služile za vršenje nužde. Kod izlaza kanal je bio otvoren i nezaštićen. Nesretnice koje bi upale u njega mogle su se smatrati mrtvima. One su bile izvučene ali za njih više nije bilo mjesta u logoru. Nijedna nije bila toliko spretna da bi se nakog toga uvukla u praonicu i oprala, te presvukla u drugu odjeću.

Ganjali su je gdje god bi se pojavila dok ne bi smalaksala i izdahnula od očaja i užasa. Zahod je imao svoju svrhu, ali teško onome tko bi ga upotrebio. Na svakom ulazu čuvala ga je po jedna zatvorenica Njemica sa zelenim trokutom na rukavu. Onaj koji nije znao čemu ta prostorija služi, izletio bi brže nego što bi ušao, opsovan i premlaćen. Međutim, ako bi se čuvarice potkupile cigarettama, sa punom ili nečim drugim, dozvolile bi ženama da se u njemu zadržavaju, da izmenjuju stvari, pa čak i da vrše nuždu. Najčešće se dešavalо da su žene mučene proljevom, čija epidemija nije prestajala, padale pred zahodom na zemlju i savijale se u grčevima, a nakon toga bile premlaćene. Bilo je dana kada su čuvarice zahoda bile odsutne. Tada se zahod pretvarao u pravi informativni biro. U roku od nekoliko minuta saznao bi odakle su stigli novi transporti, koje su gradove zauzeli saveznici, koje su bombardirali i kakve su novosti. Saznao bi gdje možeš dobiti žlicu ili kotlić u zamjenu za svoju porciju kruha ili juhe i tko bi ti promjenio twoju nakaznu široku haljinu za manju ili manju za veću. Blaženka i ja uspjevale bismo da se provučemo u praonicu i da se operemo. Ma koliko bile žedne, vodu nismo pile, jer je bila zaražena. Trpile smo žeđ do tog stepena da su nam oticali jezici i krvarile usnice. Zbog lončića prljave tekućine, koji smo na dan dobivale, dolazilo je do svađa i mržnji. Drugarice sa Banjice davale su primjer kako se dijeli voda i hrana. U njihovom dijelu bloka vladala je sloga i mir te je čovjek dobivao dojam da žive u izobilju. Jugoslavenke su u tom užasnom logoru smrti znale zadržati svoje dostojanstvo, održati drugarstvo i nisu zaboravljale da pripadaju svom malom hrabrom narodu koji se bori za slobodu do posljednjeg daha. Gdje god bi bile, služile su svom narodu na čast. Svaka Jugoslavenka je svoj crveni

trokut sa slovom **J** na rukavu nosila s ponosom jer, pošto je ona bila samo broj, slovo **J** je ime njenog naroda, a taj crveni trokut žig da se borila sa svojim narodom.

Karantena se razvukla u beskonačnost. Ne radeći, gonjene iz kuta u kut dvorišta, u neprestanom strahu pred novim mučenjima, živci su nam popuštali. Dvije žene su odnijete u visokoj temperaturi na revir. Sutradan su odnijete još dvije. Kiša je već nekoliko dana padala, a mi smo kisle jer se nismo imale kuda skloniti, jer se u barake nije smijelo. Mokre do kože zeble smo, bez ikakve nade da ćemo se osušiti jer s neba nije prestajalo lijevati. Kaljuže i blato okruživali su nas sve više i prijetili da ćemo u njih ogreznuti do gležnja. Po ošišanim golim glavama padale su kaplje a voda se slijevala u potocima niz tijelo.

— *Maledetti!* — govorila je glasno Albina. — *Maledetti!* — U njenom glasu bilo je toliko mržnje da se zagrcavala. Pogled njenih crnih živih očiju prelazio je sa žene na ženu.

— *Dimmi!* — reće mi molečivo kao da zavisi od mene — *Finira presto?* — A što sam ja mogla znati, draga Albina! O, kako bih ti rado rekla: da, svršit će se sutra! Ne sutra, još danas, ovog časa, jer do sutra je veliko razdoblje za logoraša. Sutra mu već može donijeti smrt, a i danas mu već može donijeti smrt, jer je to logor gdje ljudi ne znaju što im se može dogoditi za slijedećih pet minuta. Krematorijski su neprestano gorjeli. Noću je iz njih sukljala sablasna vatra, živjele smo u sjeni njegovog dima, udišući miris hiljade tjelesa koja su gorjela, tjelesa i onih koje su čas prije bile među nama i pitale: hoće li se brzo svršiti.

— Hoće, Albina, završit će se sigurno jer naši sve više napreduju.

Da se bar svrši karantena. Čovjeku bi lakše prolazio dan i umoran legao bi bez razmišljanja i zaspao.

— *Guarda!* — Albina mi pokaže Ljusku kako ulazi u blok. Ljuska je stala ispod krova u hodniku s namjerom da tu i ostane dok ne prestane kiša. Iz unutrašnjosti bloka izletjela je blokova, visoka, uhranjena, dobro odjevena i suha.

— *Raus!* — izderala se na djevojčicu, ali je ova ostala nepomična. Blokova se zaletjela na nju i udarila je štapom po glavi.

Ljuska se poput hitre zvjerke okrenula i bacila na blokovu koja se, uplašena drskošću, nije stigla braniti. Ljuska ju je udarala, grebla i grizla, sve dok ova nije pobjegla iz bloka. Otrčala je na revir da joj previju ogrebotine. Ljuskin postupak je sve žene oraspoložio. Na pokislim licima sjala je radost, a Ljuska je i dalje stajala u hodniku ne pokazujući strah pred onim što će je snaći. Šrajerin je Ljuski prorokovala krematorij, stojeći na pristojnoj udaljenosti od djevojčice. Čekanje kazne bili su najteži trenuci za sve nas. Čekanje se otezalo, a mi smo stajale i šutke gledale u onaj kut odakle je trebalo da dođu esesovci predvođeni blokovom. Došla je blokova, vodeći lageralteste sa sobom.

— *Wo ist?* — ispitivala je.

— *Hier* — odgovori blokova pokazujući rukom na Ljusku.

— *Komm, komm* — pozove prstom djevojčicu. Ljuska priđe gledajući je ravno u oči. Glavarica logora ju je neko vrijeme promatrala. Udarac koji smo očekivale nije uslijedio. Umjesto njega začuo se grohotan smijeh. Ljuska je bila kažnjena da kleći držeći dvije cigle u rukama. To je u stvari bila vrlo blaga kazna. Našem čuđenju nije bilo kraja.

NA RADU U SAMOM LOGORU

Blokova nas više nije tukla ali je smišljala osvetu i smislila ju je. Ona će poslati sve na rad u logoru, iako su u karanteni ona će ih ipak poslati! Sutradan je došla po nas forarbajterka, poredala nas u petoredove i povela na drugi kraj baraka gde je pored žice koja je dijelila logor A od logora B ležala hrpa cigala. Teško je opisati logor da bi se dobila jasna slika. To nije bio samo jedan logor opasan žicom nabijenom električnom strujom, već nekoliko pačetvorina poredanih jedna pored druge, svaka posebno ograćena žicom, tako da je među tim pačetvorinama bio izvjestan prazan prostor ili put koji ih je dijelio. Bili su to logori A, B, C, ženski, muški ili ciganski. Ženskih logora bilo je nekoliko. Isto tako i muških, a svi zajedno tvorili su cjelinu koja se zvala Aušvic.

Bio je to čitav grad u kome su, ali izvan žica, bili poljoprivredna imanja, razne tvornice i „Farbenindustrie”. Između tih žica, tj. u logoru, i izvan žica obavljali su se raznovrsni poslovi, koje su Nijemci izmišljali da bi zaposlili zatvorenike i da bi ih iscrpli, jer je taj logor, najveći u Njemačkoj, bio građen s jednim ciljem. Ne zato da se izoliraju

politički opasni, već da se uništi što veći broj ljudi pa se među esesovcima zato i zvao iz početka tajno a kasnije javno „fernihtungslager”. Po uzoru na Aušvic i svi ostali koncentracioni logori poprimili su metode uništavanja, ali je Aušvic i dalje predvodio i bio najozloglašeniji.

Logor u kome smo se sada nalazile bio je Aženski logor. Forarbajterka nas je dovela do hrpe cigala koje je trebalo da prenosimo trista koračaja i da ih slažemo na novu hrpu, sutradan smo tu istu hrpu prenosile na jučerašnje mjesto, a prekosutra opet vraćale natrag. Teško je raditi besmisleni posao koji ne vodi ničemu, ne donosi nikakve rezultate, već razdražuje do te mjere da se čovjeku čini kako neće dočekati sutrašnji dan i da će poludjeti bulazneći u ciglu koja mu titra pred očima besmislena, glupa i omražena. Prvog dana taj posao nam je bio nov i da nije bilo forarbajterke s njenim vječitim deranjem i batinanjem rad bi nam bio olakšanje. Ali kad bi sutradan opet isto radio a prekosutra takođe, ne bi više smio misliti na ciglu ni po koju cijenu. Pošto se nije smjelo razgovarati, trebalo je pribjegnuti lukavstvu i misliti o nečem drugom, ali tako da to nitko ne primjeti, jer je i misliti bilo zabranjeno. A misao je virila čovjeku iz očiju. Ona bi ga odala time što bi zaboravivši otišao sa ciglom dalje ili bi je naprsto zaboravio spustiti na gomilu, a tada bi nahrupila forarbajterka koja se dosadivala i jedva bi dočekala priliku da nekoga izmlati. Često bi nam muškarci, koji su po susjednim barakama nešto zabijali, pritekli u pomoć. Dozvali bi forarbajterku i zadržavalj je a mi smo iskorišćavale priliku, hodale laganje od hrpe do hrpe i pričale. Jednom takvom prilikom približila mi se jedna mala Židovka i osloivila me na hrvatskom jeziku. Bila je rodom iz Sarajeva a zvala se Hana. Kad smo rekle imena, započele smo raz-

govor o svojima, prvog dana poznanstva se ni o čemu drugom ne razgovara. Nakon par dana bile smo već dobre znanice. Jednog dana izbegle smo rad i otišle do bloka kamo su tek bile dopremljene Francuskinje. Njihova lica su još bila svježa i njegovana, a njihove riječi su nas uvjeravale da će oslobođenje stići za koji dan. Sve nas je to opijalo i osvježavalo.

— *La liberté arrive! Probablement encore un mois, mais pas plus!** — govorila je žena uvjeravajući me kako je već pola Francuske oslobođeno a sada možda već i cijela. Zvali su je madam Edit. Kad sam je ponovo tražila rekli su mi da je dobila proljev i umrla uza zid barake. U mislima vidjela sam je omršavjelu sa grozničavim sjajem u očima, prljavu od izmetina, kako se vuče uz blokove, kako sjeda iznemoglo i gasi se. Postade mi gorko u ustima. Grlo mi se steglo i da sam mogla plakati, isplakala bih se, možda bi mi bilo lakše. Nosila sam joj žlicu. Okretala sam žlicu u ruci ne shvaćajući čemu služi i gledala u zid ne mičući se s mjesta.

— *Mon enfant, c'est incompréhensible, la mort! Edith est ma soeur.***

Pogledala sam ženu koja je to govorila, gurnula joj besmisleno žlicu u ruke i vratila se u svoj blok, ponavlјajući putem kao refren neke pjesme... *incompréhensible... la mort... la mort.* Jednog dana blokova me pozvala u blok. Došle su i Antica i Blaženka. U bloku smo našle Mundeka. Srdačno smo se pozdravili. Ispričao nam je novosti sa fronta, o Varšavljanima koji su stigli, i o drugim transportima Poljaka čije izjave daju nade. Otišao je obećavši da će opet doći.

* Sloboda dolazi! Verovatno još jedan mjesec, ne više.

** Moje dete, to je neshvatljivo, smrt! Edit je moja sestra.

Te noći istjerali su nas iz bloka. Morale smo se poređati u uobičajene petoredove. Stajale smo tri sata, na to su nas ponovo potjerali u blok. Sve češće su nas tjerali noću da po nekoliko sati stojimo. Proljevi su sve češće zahvaćali logor. Bila je sasvim obična pojava susretati sablasno mršave žene, prljave od izmetina, koje su jedva stajale na nogama. Mnoge naše žene su oboljele. Mnoge su umrle.

Reviri su se punili, a punili su se i kamioni mrtvacima. Krematoriji nisu prestajali gorjeti ni danju ni noću. U logor su dopremali zdrave ljude a iz logora odnosili leševe koje ne bi prepoznala ni najbliža rodbina. Jednom sam zavirila u neku baraku. Sva sam se naježila. Leševi, ležeći poput cjepanica jedan na drugom, miljeli su. Možda se samo micalo nekoliko onih što su umirali, ali se činilo da se svi miču staklenih očiju, razjapljenih usta. Kosturi prevučeni prozirnom sivom kožom, otvorene, stravom ispunjene mrtve oči, zurile su u mene, a ruke, kako mi se činilo, pružale su se da me dohvate i privuku. Ispunjena stravom, odmicala sam natraške od te strašne rupe, iz koje se čuo nijemi krik takvom snagom da mi je u ušima udaralo, tutnjalo poput detonacije. Zatim sam se okrenula i bježala, bježala bezglavo po logoru zalijetajući se u žene i ne videći ih. Uletjela sam u neki blok iz koga su me istjerali. Svoj blok nisam mogla pronaći. Trčala sam sve dok me nije netko ščepao za ruku. Htjela sam vrisnuti, ali me je glas izdao. Upljila sam se u nečije lice i nisam ga prepoznala. Tada su me poljevali vodom, trljali mi slepoočnice i masirali srce.

— Živčani napad — rekla je neka žena, stavljajući mi stručno mokre obloge na vrat. Nisam prestajala da jecam sve dok mi se nisu suze pojavile. Sve što se govorilo oko mene čula sam kao kroz

neki san. Kad sam opet došla k sebi bila sam potpuno smirena i tek sam tada primjetila da sjedim pred našim blokom i da mi se blokova smije podrugljivim smiješkom. Drugi put sam se opet srela sa hrpom mrtvaca. To je bilo kada su ih trpali u kamion.

Dva muškarca su svaki leš hvatali za ruke i noge, zanjihali bi ga i bacali. Tijelo bi palo skoro nečujno, lagano kao da su bacali krpu. Samo kad bi glava udarila o stijenu kamiona, odbila bi se muklim udarcem. Dah mi je stao kad je jedan od muškaraca zavrtio malo dvogodišnje dijete i bacio ga u luku na hrpu. Otkud ovdje djeca? Ta djeca nisu imala ovamo pristup. Osjećala sam mučninu i, bojeći se da me ne uhvati ponovno napad, odšljala sam se iz barake teško vukući noge. Činilo mi se da mi je sto godina.

Kako su poniženi izgledali mrtvi. Kako li je bilo kćerkama čije su majke bacali na kamion poput uginulog psa? Sjetila sam se Njemice, koja je jednom došla na ljetovanje u Bašku u hotel moga strica te joj je iznenada uginulo pseto. Malo, bijelo, neugledno psetance. Ona je zamolila tetu da ga sahrane. Sahranili su ga u bijelom drvenom sandučiću što ga je stolar u tu svrhu napravio. Zakopali su ga u vrtu, a na psećem grobu bio je zasađen čempres. Otada je svake godine dolazila Njemica, satima bi sjedila uz taj grob. — Kako tek vole ljude — mislila sam tada, bilo mi je osam godina. Otada je prošlo još osam godina i vidjela sam stotine leševa bačenih poput cjepanica na kamion.

— O — mislila sam vukući po blatu noge — zvijeri! Ne, nema takve džungle kao što je taj lgor, opasan žicom! Nema takvih zvijeri koje vrijeđaju i oskrvnjuju svoju braću.

Što je mislila Njemica, koja je sve to gledala kao što sam ja gledala? Zar nije zadrhtala od po-

misli da će njen sin ili kćer, koje će jednom rodit, saznati sve to i prokleti svoje pretke, odreći se svog naroda? Ili je možda sve to predugo trajalo pa je mislila da sve tako i mora biti? A njen sin i kćer bit će isti kao i ovi sada? Sutra ćete izgubiti rat pa zar da vas i mi spaljujemo i zatvaramo među žice? Mi to nećemo činiti. Ali zamislite kako bi bilo da idemo vašim zvijerskim putem! Kada biste to mogle zamisliti, tada biste znale odgajati vašu djecu da se nikada ne ponovi sramota čovječanstva. Sramota koja se ne može otkupiti nikakvim novcem već desetljećima čovječnosti i stida. Sramite se tog razdoblja, jer to je razdoblje vaše bijede!

Ogromne kompozicije vagona stizale su u Aušvic dupkom pune ljudi koji su odlazili izravno u peći, ali nije bilo dovoljno osamnaest krematoriјuma, pa su u šumi bile iskopane jame i ljudi su u njih bacali i spaljivali. Bila je to bakljada u čast Himlera, koji je trebalo da posjeti logor.

RADNI LOGOR B

Karantena je bila završena. Posle apela odveli su nas do barake za razušivanje. Razušivanje je bilo jedna od riječi logorskog jezika a značila je dezinfekciju tijela i odjeće. Razušivanje je bilo također jedna karika u lancu mučenja. Stotine žena čekaju pred barakom svoj red da uđu u cementiranu baraku iz koje se odlazi na kupanje. Prva grupa koja je već noću ili možda još sinoć bila otjerana na kupanje izlazi trkom prema barakama kamo ih vodi kapo. One su za danas gotove. Mokre su im glave i odjeća ali su sretne da je sa svim tim šišanjem, stajanjem, čekanjem i batinanjem završeno. Mrak se spuštao kada smo mi dospjele na red. Esesovka, ausijerka i dva stražara prisustvuju skidanju. Žene se žurno svlače i pogurene trče u kut da se sakriju od nepoželjnih očiju. Maruča je nekim nesrećnim slučajem poslednja, žurno se skida, zapliće se u vlastite krpe, ne uspjeva da izvuče mršave noge iz sukњe, zbumjena je, topće nogama i izaziva grohotan smijeh esesovaca.

— No, los! — udara je nogom, ona pada i ležeći potrbuške skida krpe. Konačno je oslobođena, jurne prema gojoj masi, a u trku se sva pogrbila

i šepa misleći da će time prikriti golotinju. Bjesomučno se gura među žene i izbija u kut gdje se sakriva iza žena. Mama Fani, izmršavjela za ovih mjesec dana do krajnjih granica, stoji kraj mene i smiješi se sramežljivo kao da se izvinjava što je moramo gledati s kožom umjesto prsiju do trbuha i s kožom umjesto trbuha do bedara. Tri sina su joj strijeljali u Trstu!

— Hrabro! Hrabro! — šapćem joj ne znajući ni sama zašto joj to šapćem, kao da ide na ispit ili u borbu. Ulazimo u kupatilo. Voda je mlaka, jer su oni prije nas potrošili toplu vodu, ali mi se bacamo na vodu, peremo glave, sapunamo tijela, sve žurno, jer već poznajemo hirove esesovaca. Mogu nas istjerati nasapunjene, prljaviye nego što smo ušle a tada slijedi pregled i batinanje. Nismo se potpuno ni oprale a već je pušten hladan tuš, tako se vrši selekcija. One koje su najnežnijeg zdravlja obole, otpremaju ih na revir a odatle u krematorij. Sve je smisljeno, sračunato sa određenim ciljem. Kad se smatra da smo okupane, vraćaju nas ponovo u prvu prostoriju. Na stolčiću sjedi uznik, pred njim je stolica na koju se penju žene jedna po jedna s uzdignutim rukama a on šiša dlakom obrasla mjesta. Zatvaraš oči od stida. Srce mi se steglo od pomisli na mamu Fani. Evo i ona se penje. Uznik u nedoumici gleda, zatim podiže rukom starici trbuh i šiša, ausijerka i esesovac razvalili vilice, a starica sišavši sa stolice sakrije se između nas.

Već je prošlo pola noći, dobivamo neke stare krpe, poput onih što smo ih skinule, te oblačeći se uz put trčimo u blok 22 kamo nas vode. Tu dobivamo hladnu crnu tekućinu i guramo se u brloge gdje je prije nas tko zna tko spavao. Ne razmišljamo o tome, jer smo umorne, a noć je kratka, ostalo je svega još nekoliko sati do ustajanja. Guraju nas po dvije u svaku rupu, dakle, moći ćemo spavati.

Blaženku su ugurali negdje drugdje, uz mene leži Marija iz Oštrobradića.

— Kad će se svršiti rat — pita me šapatom — zar ne, neće dugo?

— Ne, neće! — odgovaram i ljutim se što uvijek ja moram da odgovaram na takvo pitanje, a rat никако da se završi. Sve gora i gora mučenja smisljavaju za nas, jedva da će do kraja rata itko živ ostati.

Do svanuća ostalo je još dva sata kad logorom odjeknu zvižduk. Nisi se sasvim ni obukao a već si napolju. Dijeli se kava. Ispijaš je i juriš u red. Tu stojiš sat, dva, tri, dršćeš. Prebrojavaju te. Broj se slaže. Do svanuća ima vremena. Blokova pregledava križeve na ledima. Crvenom uljanom bojom prema-zane su haljine. Križ se izdaleka vidi, jedna mogućnost da pobegneš. Ta i kamo bi bježao? Svuda su žice i esesovci. Dolazi Njemica s pasicom na rukavu.

— Trideset, četrdeset, pedeset! U dvadeset prvu komandu! — Odvodi nas i priključuje koloni koja stoji pred rampom. Tu su vrata za izlaz iz logora. Slijeva lijepa drvena kućica, gdje se zadržavaju esesovci i odakle ispadaju kada ulaze u logor ili kad polaze komande na rad. Iznad vrata piše: *Arbeit macht frei!*

Ali to je samo varka kao što je varka i cvijeće zasađeno uz glavni put do rampe i koncerti koji se daju prije rada i na povratku s rada. Svirale su zatočenice po svakom vremenu u kutu uz rampu. Nitko nije čuo violine jer je trčao bijen u red ili iz reda, pošto se život odvijao trčeći, u vječitom strahu, zaglušen deranjem kapo-Njemica, forarbajterki, anvajserki i raznih drugih koji su postrojavalii radne kolone i komande. Svi su se bez potrebe derali kao sumanuti, jer su žene već na prvi zvižduk bile postrojene i čekale polazak. Za koga su

bili oni natpisi, za koga zasađeno cvijeće i za koga su se davali koncerti? Možda za komisije Crvenog križa?

Bio je dat znak i kolona za kolonom je kretala. Na rampi se koloni pridružilo nekoliko esesovaca čuvara sa psima dresiranim za napad na ljude. Koloni se pridružio i takozvani šef, esesovac, kome je pripadala radna kolona. Njemu su pripadali životi radnica i on je s njima raspolagao po svom nahođenju.

Na rampi je stajao komandant logora okružen esesovkama u crnim pelerinama sa „Drešlericom“ na čelu. Drešlerovu su prozvali Zubatom. Bila je najkrvoločnija među esesovkama. Mimo nje se moralo prolaziti pogнуте glave, jer ako bi se nečiji pogled sreo s njenim, taj više nije išao na rad već bi ostao da leži pored rampe, prebijen do krvi.

Oštro su nas pratile oči esesovaca dok bismo prolazili mimo njih i svak bi od nas želio da ne skrene na sebe njihovu pažnju. Šef dvadeset i prve komande, Nijemac četrdesetih godina, pijanog zvjer-skog lica, malih prijavaih očiju, obješene donje usne, išao je pred svojom kolonom. Prošavši tako nekoliko metara, zastao bi i odmierio kolonu zlokobnim pogledom.

— *Aha, die Neue!** — uzviknuo je zadovoljno. Da, trebalo bi ih krstiti, pomisli i odmah pristupi krštenju. Udarao je žene gdje je stigao. Na svaki uspjeli udarac, od kojega bi žena pokleknula, oda-vao bi sebi glasnija priznanja, gundajući neke gnu-sne psovke a lice mu se krivilo i bivalo još strašnije. Prestrašeno smo se stiskale jedna uz drugu u petoredu i zurile u leđa pred sobom, nijeme poput mutavca. Nikad nisam čula da je udarena žena ja-uknula. Tako smo hodale kilometre i kilometre, a

* Aha, novi!

ženski, muški i ciganski logori ostajali su iza nas. Mi smo ulazile u polje i, stigavši na radno odredište, odlazile po lopate, pijuke i drvene nosiljke za kamenje u drvene za alat izrađene barake, pa smo se vraćale trčećim korakom do jaraka ispunjenih vodom. Gonjene bičem ulazile bismo u vodu do bedara, crple je zdjelicama i iscrpivši je kopale smo jarke metar duboke, metar široke, dugačke u nedogled. Čemu su služili ti jarci? Jesu li to odbrambeni jaci ili kakvi drugi, nitko nije znao. Kopale smo od jutra do večeri stojeći u vodi, bez odmora, odrvenjelih nogu i ukočenih leđa. Ručak koji su nam dijelili u podne sastojao se iz vode i repe kuhanе u njoj. Nakon takvog ručka bile smo još više gladne. Ručak bi ubrzo prošao i ko se nije smjesta prihvatao lopate, bio bi izbijen uz sve moguće psovke, kakve su samo esesovcima padale na pamet.

Blaženka i ja stajale smo radeći jedna nasuprot druge. Kopale smo tihо šapćući, ne skidajući pogled sa ilovače u koju bi uranjala lopata. Kada bismo primjetile esesovca, udubile bismo se u kopanje kao da nismo nikad u životu o ničem drugom ni mislile osim o tim prokletim jarcima. Kad bi teški pijani koraci prošli mimo, sipajući prokletstvo, nastavile bismo razgovor kopajući polaganije.

U toj koloni radile su Ruskinje kojima smo bile priključene, a koje su tu radile već dva mjeseca. Primile su nas bratski, upućujući nas u lukavstva koja su bila potrebna da se sačuvamo od batina i iznemoglosti.

Malena ljepuškasta Ljoljka, živahna, sivih otvorenih očiju, bila je jedina kojoj je šef neprestano obećavao batine, ali koju nikada nije tukao. Ona mu je smjela govoriti svakojake drskosti na koje se on smijao ili mrštio i psovao, ali je nije tukao, a nazivao ju je generalom. Jednom je kopala pored mene, esesovac joj se približio, zamahnuo na nju

nogom, na što je Ljoljka podigla glavu i pogledala ga:

— Tuci me! Samo tuci! Samo... znaj da je ruska armija blizu. Objesit će te — i ona pokaže na obližnje drvo — tamo, a prije toga će te isto toliko tući kao što ti nas tučeš. Sama će te batinati. Govorila je rusko-njemačkom mješavinom, što ga je zabavljalo. Prijetio joj je da će je zakopati živu, ili oderati s nje kožu za sjenilo, ali bi odlazio ne dirnuvši je. Ljoljka mu je svakog dana prijetila vješanjem, ili bi mu obećavala još kakvu goru smrt, dok bi on odlazio pijano se gegajući uz grohotan smijeh. Jednom se u daljini začula detonacija. Esesovac je podigao glavu namrštivši se. Na to je pogledao Ljoljku, koja je mirno kopala.

— Čuješ — reče ona hladno — tu su, idu!

Lice mu se smračilo.

— Objesit ćeš me? — upitao je zlobno.

— Da, šefe, nema ti spasa, objesit će te.

— *Verfluchte Ivan!** — usklikne — *du freche Hund!*** Lice mu je pocrvenilo. Zgrabio je lopatu i zamahnuo, ali mu se pogled sukobio s mirnim sivim očima koje su ga ne trepnuvši gledale. On nije imao hrabrosti da je udari. U njenom pogledu je bilo toliko mirne, dostojanstvene snage da se osjećao nemoćan. U tim sivim čistim očima vidio je milione drugih očiju kojima je bila nanesena nepravda, nad kojima su se počinila nasilja za koja je trebalo odgovarati. Na to ga je podsjetila detonacija ispaljenog topa. On je spustio lopatu i, kao da je zavisilo samo od Ljoljke, rekao izmjenjenim glasom:

— *General, du... valjda me ipak nećeš objesiti?*

* Ludi Ivan.

** Ti drsko pseto!

— Samo prepusti meni i ništa se ne brini. Ona se opet nagnula nad lopatom a šef je odlazio dalje. Činilo mi se da bez Ljoljke više nije mogao živjeti. Morao je bar jedanput na dan čuti njene pretnje, kao da je iza toga osjetio olakšanje. Možda je on u trenucima trijeznosti razmišljao o sebi, o ratu koji se bližio kraju, te su mu se u pijanom stanju potkradale baš te misli koje mu je Ljoljka tako mirno, bez tračka mržnje predavala. Činilo mu se da sluša sebe. On je sadistički uživao u mukama koje mu je obećavala Ljoljka. Malo-pomalo počeo je vjerovati da njegov život zavisi samo od nje, samo od onoga što ona kaže. Jednog dana nije nije bilo u komandi. Dosadilo joj je da vješa šefa, da se bori s njim na taj način, pa je otisla u neku drugu komandu. Esesovac ju je bjesomučno tražio, vikao je trčeći uz jarkove:

— *General! General! Wo bist den ja?** — Nitko mu se nije javljaо. Ljoljke nije bilo. Tog dana je pustošio sve oko sebe.

— Stvorite Ljoljku ili ču vam svima polomiti vratove! — urlao je mlateći nemilosrdno štapom po glavama kopača. Sutradan se djevojka opet stvorila u komandi. Esesovac se zadovoljno smiješio, koliko se njegovo strašno lice moglo smješiti.

Prišao je Ljoljki i gledao je neko vrijeme kako kopa, na to joj prijekorno dobacio: — Nije ti dobar šef, ideš u druge komande!

— Govoriš svašta, takvog šefa nema ni u paklu, budi bez brige već ču te objesiti kad se rat završi!

— No ja — progundao je zadovoljno, kao da ništa drugo nije ni želio. Na to je otisao dalje. Blaženka i ja smo se pogledale.

Izgleda da smo sve uživale u njegovom vješanju.

* General! General! Gdje si?

Blaženka je naglo slabila. Nježan vid joj se od gladi i napora pogoršavao, pluća, ionako slaba, slabila su još više. Spopadala ju je vrtoglavica, ona bi se oslanjala na lopatu i to je bio dovoljan razlog da je stalno dobivala batine. Gledajući je patila sam tim više što joj nisam mogla ni na koji način pomoći. Vraćanje u logor bilo je tužno, jer smo svakog dana nekoga nosile. Ovog puta vodile smo Blaženkiju, tako da smo je držale ispod ruku.

— Prokleti! — ponavljala je naizmjence, pljujući krv — prokleti! — Zvijezde su sjale na nebu tamnom i čistom, ravnodušno kao i uvijek kroz stoljeća, za vrijeme svih ratova i najezda. One su jedine vidjele našu patnju i bilo im je svejedno. Njihov sjaj je bio mrtav za nas. Vukle smo se izmučene radom, glađu i strahom poput bespravnih robova. I što su nam zvijezde bile krive? One zvijezde po kojima izgubljeni moreplovci nalaze put... da, nalaze put. Naš put je uvijek bio isti. Prvi kilometar do ovog drveta, drugi od drveta do zavoja, treći od zavoja do drvene barake, četvrti od drvene barake do... sedmi do prvih žica muškog logora, a osmi stižemo.

Dočekuje nas Zubata, trga iz ruke lončić onoj s kraja i baca ga, hvata je za haljetak i baca na pod. Kolona prolazi dalje kroz kapiju na kojoj kravim slovima piše: *Arbeit macht frei*.

Orkestar svira Štrausov valcer i kao da se izruguje na sve nas. A kapo kreštavim glasom broji korake: ... *zwo, drei... vier...* Zubata opet hvata nekoga i tako sve dok kolona ne prođe. Na to sledi stajanje pred blokom do kasne noći. Ponekad i do zore.

U vijesti koje pohlepno slušaš više ne vjeruješ. Postaješ skeptik, ni u šta ne vjeruješ što ne osjetиш. Dešava se da slušaš, gledaš u lice onome tko ti nešto radosno govori, pratiš svaki izraz njegovog

lica i ne vjeruješ. Stojiš na apelu, ne vidiš čas kada ćeš ući u blok, dobiti kruh i kavu i leći.

Otpljuješ. Neosetljiv si, ravnodušan i prema stajanju i prema patnji, čak i prema gladi. Iz dana u dan čekaš, čekaš i tako navikneš da čekaš da više ne znaš što čekaš. Pojam slobode postao je skoro nerazumljiv i nedostižan kao vasiona. Žene padaju pred tvojim očima iznemogle, umiru. Padaju i još ih tuku zato što padaju. One ostaju da leže na zemlji, zatim ih odnose, kamo? Zna se kamo. Pištaljka nam javlja kraj apela.

Ulazi se u blokove. Nemoćan si da odeš do žice gdje je baraka s vodom i da se opereš. Bespomoćan si, jer znaš da te тамо čeka borba s Njemicama, koje nikoga ne puštaju, jer su pipe postavljene zato da ih one čuvaju, a ne zato da se operu žene koje rade na polju i kojima je voda potrebna. Treba imati snage da se tučeš da bi oprao ruke, a ako je nemaš, bit ćeš izbijen i bačen u kaljužu pred barakom. Sjedaš na „koju”, ispiješ svoju kavu, jedeš tvrdi kruh i šutiš. Teško je radnicama u polju.

One nemaju vremena da potraže odjeću, nemaju što mijenjati, jer žive od onoga što im daje logor. Poljakinje primaju pakete te mogu za razne stvari koje im stižu u paketima dobiti odjevne predmete od djevojaka koje rade u odjelnim barakama. Jugoslavenke, Ruskinje i ostale ne primaju pakete te ne mogu ništa mijenjati i zato ništa nemaju. Kad netko od Poljakinja dobije pismo, gledamo čeznutljivo u bijeli omot i ne vjerujemo da postoji svijet odakle se pišu pisma. Gledamo u sretnika koji pritiše pismo na grudi i želimo vidjeti bar rukopis na omotu, kao da se u njemu krije tajna ili rješenje zagonetke koju svi rješavamo a nikako da je riješimo. Ili kad noćni apeli predugo traju, te satima stojimo i gledamo u zvijezde a petoredovi šute, javlja se čežnja, sjećanje navire poput davne prošlo-

sti. Sjećaš se da je negdje davno, nekad je to možda bilo čak i u snu, stajala kuća sa čistim bijelim za-vjesama na prozoru. U njoj je majka pekla kruh koji se pušio a korica mu je rumena, onakva kakva hrska pod zubima; majčino lice je zažareno od peći, smiješi se gledajući u tvoje oči i oči joj se smiješe. Gospode!

Najednom te takvom snagom obuzme čežnja za njom, za majkom, shvaćaš da to nije bilo davno, da majka postoji, da si ti rob koga tu nasilno drže, spopada te bijes, tijelo ti se puni snagom, nešto hoćeš učiniti, nešto moraš učiniti i nešto činiš. Bu-niš se. I tada bivaš isprebijan te se opet vraćaš u ono nerazumljivo stanje ravnodušnosti iz kojeg teško tebi ako te nešto trgne. Opel nadolazi sjećanje. Vidiš svog malog psa, onog vjernog Šarka, koji te je pratio dok si raznašao letke, koji je cabilio u snu ili lajao kad je sretao esesovce, kao da je znao da će jednog dana odvesti njegovu gospodaricu. Apel još traje. Zvijezde trepere, tko zna koja je zvijezda tvoja ...

— Koja je da je, mora da je vrlo nesrećna — prošapće Ana.

Jedna žena je pala poput vreće s kostima — šljak, šljak. Netko se saginje k njoj i tuku ga. Redovi stoje dalje. Zvijezde trepere. Zatvaraš oči i toneš u neko polusvijesno stanje. Opel vidiš majku, kruh koji ona peče, čini ti se da si u svijetu bajki. To je svijet bajki! Nikad toga nije bilo, ni kruha s rumenom koricom, ni majčinog osmjeha. Oduvijek si jeo samo logorski kruh, nalik na piljevinu, i gledao iskrivljena lica esesovaca. Ali svejedno. Ako si i san, dođi i povedi me odavde, iz ove nesretne zemlje mrtvih, bar za tren. Jedan kratak tren da se odmorim. Lica dragih osoba iz onog čudesnog svijeta prolaze mimo mojih zakloprenih vijeda jedno za drugim. Evo i on je tu, Lučano! O, da samo

znaš gdje sam! Da me vidiš u snu u bilo kojem minuti ma kojeg mog dana, poludio bi. Od žalosti bi poludio. Ne, ne bježi, draga sliko, pričekaj malo... Zar te neću nikad više vidjeti? Zar će me baciti poput cjepanice na kamion, a ti ćeš čekati, čekati... i misliti da sam lagala pišući ti na onoj posljednjoj karti da će se vratiti. Nisam te lagala. Nisam, o nisam! Ja će se vratiti, ja se moram vratiti.

Neću da umrem! Sjeti me se samo, onako kako se sjeća čovjek nekoga koga čeka, čeka nestrpljivo, gleda na sat i okreće se na sve strane odakle bi mogao stići! Čekaj me, spasit ćeš mi život svojim čekanjem. Ti već sigurno spavaš, jer tu je noć. Strašna noć koja gleda u nas očima stotine smrti. Mogu otici po vodu i ubit će me stražar iz stražarske kućice, mogu sad pasti u petoredu i ubit će me iznemoglu, možda već nosim u sebi klicu tifusa, i spalit će me, možda će odrediti još noćas selekciju i neću se vratiti. Smrt, smrt, smrt. Svugdje u zatvorenika gleda smrt. Ali ako čovjek nešto ima, nešto što nije stvar, tu nemaš ničega, čak ni zdjelice, jer ti je svakog časa mogu oduzeti. Dakle, ništa, baš ništa nema logoraš. — Ali ako ima nešto u sebi, duboko u sebi, a to nešto je takvo čega si svijestan, onda ćeš pobjediti smrt. Ali to nešto mora biti jako, jače od smrti. I ja to imam. To je ljubav, to je vjera u sutrašnje dane, u slobodu. Treba samo izdržati. Možda će se jedva dovući, ali živa! Znaš, nigdje život nema tako malu i tako veliku cijenu kao tu i nigdje nije tako teško boriti se za nj. Zvižduk. Žene polaze u blok. Trče, iako su maloprije jedva stajale. Goni ih glad, goni ih umor, želja da što prije legnu.

Dan i pola noći bili su naporni, prevazilazili su snagu žena. Dobivamo komad kruha i crnu te-

kućinu zvanu kava, padamo na „koje” i spavamo mrtvim snom. Poneko stenje, u grozniči je, ima tifus, ali se skriva. Neće na revir. Ta i tako je svejedno, umro tu ili tamo. Zaražuje susjeda. Tifus se noću šulja po kojama poput aveti.

Tek što si zaspao snom koji ti daje snage za sutrašnji dan, dan pun neizvjesnosti, represalija, rada i straha, kad se odjednom otvore vrata i uđe u baraku Kramer. Blokove skaču, dočekuju ga, smiješe se kao da su sretne i počašćene njegovom posjetom.

— *Alle rauss!** — viće komandant.

— *Rauss* — dere se blokova, vuče pokrivače i udara po nogama žene koje spavaju. One prestrašene skaču na pod, u košuljama koje nose ispod logorske odjeće.

— *Rauss knihen!*** — viće komandant i gura polugole žene iz bloka. Sve su pokleknule pred blokom, ne razmišljajući o razlogu.

Razloga nema. Noć prolazi, evo jutra.

— Apel! Apel! — žene ustaju, odlaze u barake. Komandant je odavno otišao. Sve stvari su pobacane po podu, sve je ispremiješano na hrpi. Nitko ne može ništa pronaći. Nastaje zbrka. Traže se haljine, cokule, svak vuče iz hrpe stvari za koje misli da su njegove. Gužva, vika, svakoj nešto nedostaje, sveopća žalost.

Kako će sad otići na rad? Gole ne mogu, u logoru da ostanu takođe ne mogu, jer bi ih jurili kao bijesne pse, vičući za njima da su saboteri. Što da rade?

— Apel! Apel! — izbezumljuje se blokova.

— *Rauss!* — deru se svi koji se smatraju pozvanima da se deru.

* Svi napolje!

** Klečati napolju!

Štap udara na sve strane. Žene izlaze poluodjeljene. Evo, jedna vidi na drugoj svoju bluzu. Skida je, vuče je za kosu, ova plače i dokazuje da je njeni nestala, ali ništa joj ne pomaže.

Druga je spazila na nekoj svoje cokule, vuče ih s nogu i lupa je jednom po glavi. Mučno. Nekako se konačno skrpe, idu u red, na to odlaze na rad. Na rampi Zubata primjećuje ženu bez cokula. Hvata je, izvlači, psuje i bije do besvijesti. Hvata drugu koja nema bluze, i ova prolazi kao i prva. Evo još jedne, još i još, i tako već cijeli red leži ispremlaćen na zemlji.

— O, Gospode, dokle još!

— *Eins... zwo... drei... vier* — broji kapo. Noge idu — idu — idu. Dokle? Tko to zna! Evo jedna žena pada, esesovac se saginje i tuče je. Živci su svima napeti, nategnuti poput struna, čini ti se da će puknuti.

— Ha-ha-ha-ha! Nadljudi, *Herrenvolk!* Ha-ha-ha-ha! Što je to? Tko se smije? Grašci znoja pojava mi se na čelu.

Hvatam Anu za ruku i stežem je do bola. Ona se smije. Zar je nastalo ludilo? Šef traži onoga tko se smijao. Prvi petored Njemica, koje pjevaju njemačke pjesme, umukne. Ana se ne smije više, boli je ruka koju joj stežem.

— Draga — šapćem joj — sve će biti dobro. Još malo i ići ćemo kući. — Znam da lažem i znam da mi ne vjeruje, ali joj je ipak lakše. Kolona ide dalje. Prvi kilometar, drugi, treći... osmi. Lopate, krampovi, nosiljke. Jarak, Ljoljka, kapo s batinom, šef, psi. Stajem kraj Ane u strahu da je ne bi opet spopalo. Govorim joj šapatom o svemu što mi pada na pamet. Ona je tmurna, šuti i kopat bjesomučno svim svojim bicem. Šef joj prilazi, promatra, ona ga ne vidi.

— *Gut!* — veli, gura je nogom, ona čak ni to ne primjećuje, a to je njena sreća. Kopa dalje. Esesovac odlazi, odahnem.

Psi su rastrgali ženu. Meso s nje visi u dronjima. Esesovcima je smiješno. Ona čak ne plače. Sjedi na gomili ilovače, trese se i lijepi komade kože natrag. Sa lica joj curi krv. Na to dolazi ručak i opet kopanje. Opet je neku ženu šef istukao, polijevaju je vodom. Povratak u logor, rampa, Zubata, komandant, esesovci, esesovke (anvajserke), vorarbajterke, sví neprijatelji logoraša, sví i sve protiv logoraša. Ništa nije za njega, nitko nije za njega i rat je protiv njega, suviše se vuče, a on ne može više da čeka i tako redovi umiru, spaljuju ih. Tek smo stale u vrstu, kad odjeknu sirena. Što je to? Netko je pobjegao. Stojimo dugo na apelu. Srca su nam radosna. Za takvu stvar možemo stajati do sutra. Nije nam teško, radost će nas držati.

— Bježi! Bježi, sretničel! Neka ti pomognu sve snage prirode, i drvo, i trava, i kamen, nek te vode naše misli! Ne daj im se! Traže te, gone sa psima. Sakri se da te ne nađu! Uznik Poljak iz muškog logora je pobjegao. Za koji dan će opet netko pobjeći. Najviše beže Poljaci. Donekle poznaju kraj, govore poljski, u Šleziji žive Poljaci, neće izdati bjegunce.

RADNA KOMANDA 11

Rad na jarcima u dvadeset i prvoj komandi je nesnosan. Šef se opija sve više, divlja među radnicama, muči ih, batina i ubija. Žene iskorišćavaju i najmanju priliku da se prebace u neku drugu komandu, vjerujući da će im u njoj biti ipak lakše. Poneka uspijeva, a nekoje su pronađene i vraćene natrag, ali te više nisu dugo radile jer bi ih batinama dokrajčili. Najveću poteškoću su nam zadavale Njemice, logorašice dopremljene iz njemačkih zatvora. Većinom su to bile kriminalke, ubojice, kradljivice i prostitutke. U logoru nose crne ili zelene trokute na rukavima. Obećano im je da će ih pustiti na slobodu ako dokažu svoju vjernost poretku. I one su je dokazivale. Pošto su živjele među nama, mnoge sitne tajne su im poznate i to što ne bi pronašli esesovci, pronalazile su one. Iako su živjele pod istim uslovima s nama, koristile su velika prava.

Često su se vidjeli jezivi prizori u kojima su one igrale glavnu krvoločnu ulogu. Bile smo oprezne i čuvale se crnih trokuta. Trokut na rukavu, u njemu početno slovo države iz koje je uznik i broj

ispod trokuta — legitimacija svakog logoraša. Crne i zelene trokute nosile su većim dijelom Njemice. Crvene trokute, što je značilo da je uznik iz političkih razloga zatvoren, nosile su sve ostale nacije.

Neko vrijeme su crni trokuti suvereno vladali logorom. Ali su ih iz nepoznatih razloga smjestili u kaznenu komandu koja je zapremala čitav jedan blok. Te uznice nosile su na leđima krug iscrtan crvenom bojom. Uznice iz kaznene komande nisu smjele ni sa kim razgovarati, niti primati pakete, osim toga morale su i više raditi. Njemice koje su bile navikle od drugih da potkradaju logorske obroke i da na razne načine dolaze do hrane, trpile su sada glad. Ali nije dugo potrajalo i opet su bile puštene u druge komande i postavljene za razne glavarice, te su postale još krvoločnije i bezobzirnije, vjerojatno iz straha da ne bi opet došjeli u te komande. Na njihovo mjesto u kaznenu komandu došle su Jugoslavenke, Poljakinje i Ruskinje. Dešavalо se da bi po koja Njemica imala crveni trokut na rukavu, ali to još uvjek nije značilo da je u logoru iz političkih razloga. O politici ništa nisu znale, a o tome što se dešava u svijetu nisu imale ni bliju predstavu. Kako su došle do crvenih trokuta, nikad nam nije bilo jasno.

U našem bloku bilo je oko hiljadu žena. Većina njih bile su Ruskinje, oko pet stotina, zatim Jugoslavenke, Grkinje, Talijanke i Poljakinje. Nikada nije bilo dovoljno vremena da se međusobno bolje upoznamo, uglavnom smo se znale po viđenju i po malim uslugama koje bi jedne drugima činile. Jednog dana potražila me je Ljoljka i upoznala s jednom djevojkicom koja se zvala Galina. Bilo je to nakon teškog dana, kada je opet jedna naša žena bila istučena, a ja sam se za nju zauzela pa sam bila također premlaćena.

— Slušaj — rekla mi je — odlazi iz te prokletе komande jer ćeš zlo završiti, a povedi i svoje drugarice.

— Da — rekoh joj — otici iz komande je isto što i promijeniti kruh za lončić. Netko će nas izdati i onda sama znaš što nas čeka.

— Najprije se izvuci ti, onda jednu po jednu odvedi sa sobom. Idi u 11. komandu, tamo je šef Jugoslaven, dobar čovjek. Galka radi u 11. komandi, ona će ti pomoći. Ja ču učiniti sve da onaj vrag od Johana ništa ne primijeti. Evo ti Galine pa se dogovorite.—Ljoljka nas ostavi i ode svojim poslom.

— Ne brini — reče mi Galka — ja ču se pobrinuti da sve prođe glatko. Galka je bila rodom iz Kijeva i pripadala je Mladoj gardi ilegalaca prije nego što je dospela u logor.

Sutradan je bila nedjelja. Žene su čistile svoju odjeću i krevete, prale se i pazarile mijenjajući međusobno stvari za kruh.

Blaženka je sjedila na „koji” šćućurena u klupko, blijeda, otečenih desni, polomljenoj rebra i gledala svojim lijepim plavim očima poput ranjene srne. Bol me stegao u grudima. U njenim očima se ocrtavala patnja a na licu glad. Te nedjelje nismo dobile kruh jer je navodno naš blok bio kažnjen. Ja sam navikla na glad tako da nisam fizički patila, Blaženka je patila. Razmišljala sam na koji bih način došla do malo hrane za nju, ali nisam mogla ništa smisliti. Ništa nisam imala za mijenjanje. Veseli usklici iz blokovine sobe vređali su naše uši. Ona je bila sita, čista, odmorna, a mi smo poput teglećih životinja sjedile nijeme i gledale se praznim pogledima, ne poznavajući više smijeh; zaboravile smo kako je to kad se čovjek smije. Blokova je iznenada ušla među naše koje, znale smo da će

nešto tražiti od nas. Promatrala sam njenu uhranjeno lice i najradije bih pljunula na nj.

— Treba li kome kruh i juha? Neka pleše ili pjeva! — Krv mi je udarila u glavu od bijesa. Pogledala sam neprijateljski žene bojeći se da bi ponuda ipak mogla privući gladne žene da zabavljaju objesnu glavaricu. Ruskinje su dobacivale proste riječi i posprdno se kesile blokovoj u lice. Blaženka me lagano pogladi po ruci, vidjela je kako tog časa mrzim blokovu i njenu sito veselo lice. Pogledala sam je, oči su joj grozničavo sjale. Zavrtilo mi se od bola. Zatvorila sam oči, da je ne gledam. Gutala sam suze, jer sam odavna odvikla da plačem. Reznulo me je saznanje da će Blaženka umrijeti.

— Ima li koga tko ne bi htio danas biti gladan? Misku juhe i četvrt kruha! — Njen glas je tutnjaо u mome mozgu. Kao da su oko mene jurile lokomotive i zviždale o kruhu.

— Djevojke — čula sam kako govorim — ja će plesati, a Albina će pjevati. Zavladala je tišina. Moj glas je odzvanjaо muklo kao u praznoj bačvi. Albina je sišla s koje. Ja sam stajala ukočena i umirala od stida.

— Zašto šute? Zašto me ne obaspri uvredama i psovskama?

— Djevojke — reče iznenada Galina — zašto ne proslavimo napredovanje naše armije? Imamo razlog da slavimo! Pleši i mi ćemo plesati, ali za svoj račun!

Obukle su me u neke šarene krpe, koje je trebalo da dočaraju istočnjački kostim a Albina ie zapjevala hrapavim glasom:

— Limon — limoniero, — O-o-o-o-ooo, limon, liiiimoniero . . . Ja sam izvodila neke figure od kojih mi se mutilo u glavi i šumjelo u ušima. Kapljice znoja orosile su mi iznemoglo tijelo, a ja sam plesala dalje. Djevojke su udarale takt dok je Al-

bina zavijala poput šakala. Pred očima su mi trali kolutovi raznih boja, vrtjeli se i skakali dok se nisu pretvorili u crnu razmazanu mrlju. Naslonila sam se na zid osjećajući da će se srušiti. Blokom je odjeknuo pljesak. Blaženki su curile suze niz mršavo ispaćeno lice. Kad sam primila juhu i probijala se da stignem do koje na kojoj je sjedila, netko mi je zgrabio misku iz ruku i u paničnom bjegu nestao iz bloka. Srušila sam se na koju.

— Sve je bilo uzalud! — Teško mi je bilo od poniženja, ono je ležalo na meni kao kamen koji nisam mogla zbaciti.

— Lijepo si plesala — tješila me Blaženka — tako si lijepo plesala.

Ruskinje su pjevale svoje pjesme i plesale svoje narodne plesove, blok je odzvanjao kad je u njega uletila zapjenjena ausijerka.

— *Was ist loss?* — derala se na blokovu. Blokova je umirivala djevojke, ali se i dalje galamilo. Kad se blok smirio u njemu nije bilo ni blokove ni esesovke. Blokova se vratila utučena i oblivena suzama. Tako se završila njena želja za zabavom. Osatak dana smo provele u stajanju, opet je netko pobjegao.

Ujutro sam se priključila 11-oj komandi. U njoj su bile same Ruskinje. Ove radnice nisu rado primale nove, jer su se bojale uljeza. Nijedne Njemicice nije bilo u njoj, a kad bi se koja priključila, radnice bi je odmah izbacile. Kad sam i ja ušla u tu komandu shvatila sam zašto je čuvaju od ne-poželjnih. Galka se svojski zauzela za mene još jučer. Upoznala je svoje drugarice s mojim dolaskom u njihovu komandu i djevojke su se složile da me prime. Jedino se Marijka nije složila. Velika i snažna, oštrenih očiju gledala je u svakoga s nepovjerenjem. Hvatala se za nož u najmanjim sukobima i nije trpjela one koje bi joj protivuriječile. Bila

je od onih primitivnih ljudi koji lukavošću i fižičkom snagom krče put. Od onih ljudi koji znaju mrziti do zločina a isto tako voljeti. Mrzila je Nijemce takvom mržnjom, ali je svoju mržnju lukavo prikrivala, čak je vršila neke poslove u bloku, u koje je spadalo djeljenje kruha, kave i uopće svega što se djelilo, vodila je brigu o krevetima i pazila na red. Bila je čista, marljiva i pravedna. Svak koji je iz njene ruke primio svoju porciju znao je da je pravedno podijeljena, ali je ipak nisu voljeli. Nisu se suprotstavljali ako je nešto tvrdila pa makar se i ne slagali s njom. Ličila mi je na nekog tko ne želi vlast zbog blagostanja već iz vlastoljubja, u čemu je neshvatljivo sujetan i uporan. Da je bila nepoštena, bila bi nam razumljivija, ovako, osim rada na polju i rada na bloku, od svoje vlasti nad nama nije imala nikakve koristi.

Jedina narodnost koju je priznavala bila je ukrajinska, a jedina koju je mrzila bila je njemačka, sve ostale narodnosti je trpjela zato što nije moglo biti drugačije. Dok je Galina znala sve o Jugoslaviji, Marijka je tek u logoru saznala da ta zemlja postoji, da Jugoslaveni govore slično njenom jeziku i da poznaju njenu zemlju i borbu gotovo bolje nego ona sama. Sve Ruse je bez razlike nazivala „Kacapima”* i nije dozvoljavala da se ljute.

Spor koji se među Galkom i Marijkom razvio nije obećavao ništa dobro. Galina je pred njom izgledala kao mala djevojčica pred razjarenom i strašnom ženom. Da bude još gore, Marijka je izvukla nož. Galina se nije makla. Sve to su s kreveta gledale žene i šutjele.

— Jugoslavka će ući u našu komandu! — rekla je odlučno Galina.

* Kacap — naziv za Bjelorus. U običnom govoru je uvredljiv.

— Ne! — odgovorila je ova.

— Dobro — rekla je mirno Galka — ne računaj više na mene. Okrenula joj leđa i otisla. Marijka je ostala poražena, izustila je neku gnusnu psovku i pošla prema svom ležištu. Dugo nije mogla usnuti.

Mislila sam da između njih postoji još samo mržnja i bilo mi je žao što je moralo do svega toga doći, ali nisam htjela odustati od toga da pređem ne samo ja već i sve moje drugarice iz 21. komande. Radilo se o životu.

Još prije nego što sam bila u redu izvukla me je iz njega kapo 21. komande derući se na mene i šamarajući me. Tada su je radnice 11. komande opkolile i ona se našla na zemlji. Moje iznenadenje je doseglo vrhunac kada sam ugledala Marijku kako je deveta pesnicama i udara nogama.

— Marš! — šištala je na nju — drugi put se nećeš izvući živa!

Kapo se pokupila, a Marijka mě je obdarila pogledom punim bjesa. Ipak me je gunula u red pred Galke.

— Zašto me je branila? — upitah Galku.

— Pusti je, ona je gruba ali na svoj način ima dobro srce. Može ti se desiti da te izmlati. ali te neće nikada izdati!

Ponekad ljudi izgledaju gori nego što jesu, a ponkad žele da ih drugi takvima smatraju. Nego znaš šta, pričaj mi o Jugoslaviji!

Kada je naša kolona prošla kroz rampu, Galka me je ponovo zamolila da joj pričam. Morala sam dozivati u sjećanje sve što sam znala, sve što je izblijedjelo i nestalo. Preda mnom su iskršavali široko more, otoci, barke, ribari, masline, smokve, izrastale šume, borili se partizani. Hodali su i razgovarali drugovi iz klupa. Disala je zemlja u mojim riječima.

— Vidiš — reče mi Galka kad čovjek uči zemljopis, onda sazna što sve jedna zemlja ima, koliko stanovnika, kakvu industriju, kakve rudnike, a nikako da je vidi kakva je. Trebalо je da čovjek vidi svaku zemlju da bi znao kakva je.

Prolazili smo mimo muškog logora iza čijih žica je stajalo nekoliko muškaraca, među kojima i jedan starac u uniformi. Djevojke su ga glasno pozdravljale:

— Djeduška! Drži se! Još malo! — On je mahao rukom i sjedom glavom odgovarao na pozdrav. Na oči su mu navirale suze:

— Gdje je trunula mladost! — mislio je prateći pogledom kolonu.

Na to se ushodao držeći jednu ruku na leđima, dok je drugom neprirodno mahao. Bio je to ruski general zarobljen u jednoj od prvih njemačkih ofanziva. Koliko je morao prepatiti jadni starac, ponizavan i vredan. Nigdje nisu zarobljenici bili tako bespravni i mučeni kao u Njemačkoj.

Zaprepastila sam se kad sam vidjela kako djevojke slobodno raspituju zarobljenike o svojima, nitko ih ne tuče i ne dere se na njih. Šef je išao čas ispred, čas iza kolone i ogledavao se na sve strane i bio je dovoljan jedan njegov pokret da bi uštjele, znale su da je opasnost u blizini, ili u osobi nekog drugog šefa ili esesovca pratioca. Kad nije bilo pokreta rukom, djevojke su cijelim putem pjevale ruske i ukrajinske pjesme. Mnogi zborovi bi im pozavidjeli na skladnosti i raznolikosti glasova i pjesama. Tu je bilo najmanje deset različitih al-tova, mecosoprana, soprana i još nekih glasova za koje ne znam imena jer ih nikad nisam prije čula. Ti glasovi uz riječi dočaravali su stepе, šume, polja, seoske kućice, crnooke djevojke, snažne mlade momke, godišnja doba i slobodu. Zanosile su nas i oslobođale. Letio si sa glasovima, vinuo se u visine

ili si čvrsto stajao na zemlji i divio joj se. Koliko je bilo duše, snage i ljubavi u tim pjesmama! Šef je volio te pjesme. Možda je slušajući ih vidio Slavoniju, njena polja i svoje ljudе? Bio je Slavonac. Kako je dospio u taj pakao gdje su šefovi bili ubojice i kako se održao drugačiji od njih? Moglo mu je biti trideset godina, bio je srednjeg rasta, tamne kose i zvao se Milan. Govorio je malo, ozbiljno bi izložio što je trebalo raditi i udaljio se. Nikada nije kažnjavao niti vikao. Putem bi djevojke bacale kamenje na voćke koje su uz put rasle i kupile plobove, on se pravio da to ne vidi. Dešavalо se da su mu stražari na to skretali pažnju i pitali da li da puste pse. Šef ih je umirivao da će se on sam pobrinuti za kaznu i to takvu da više nikome neće pasti na pamet da baca kamenje. Drugog dana nijedna od djevojaka nije bacala kamenje na voćke. Dvije djevojke su bile nadglednice rada. Bile su takve nadglednice kakve je samo mogao poželjeti logoraš.

Komanda 11. je radila na okopavanju koksa giza, biljke iz koje se dobivala guma. Nadzor nad proizvodnjom gume iz koksagiza vršio je Prus, šef Rajskega. Zlovoljan, namršten, i vječito nezadovoljan gundao bi psovke ili bi skakao kao oparen i jurio po rasadniku mašući rukama u očaju. On bi dolazio da kontroliše naša polja, podizao bi iskowane biljke sa tla ili sa hrpe, razgledao ih, viknuo nešto što je mogla biti psovka ili što drugo i posjuroio na dugim nogama po polju vijoreći plaštem kao neka avet ili bi nestao na putu za Rojsko.

Koksagiz je nalik maslačku, samo što ima veći i dublji koren, kad se prereže, iz njega iscuri mlijječna ljepljiva tekućina od koje se u tvornici pravila guma. Koksagiz su Nijemci dovukli iz Rusije i tu na tim poljima je bio prvi pokušaj da ga odomaće. Izgledalo je da im je uspjelo, bar što se tiče

sadnje. Da li su od njega već dobili gumu, to nismo saznale. Nitko od nas nije pazio na korijenje, sjekli smo ga kako smo stigli i našeg šefa često su zbog toga grdili.

Prednost 11. komande pred drugima bila je i u tome što su se u blizini polja na kome smo radile nalazile seljačke kućice u kojima su živjeli poljski seljaci. Žene iz logora bi donosile haljine omoštane oko tijela, koje su doobile iz odjevnih baraka i mijenjale ih za luk, kruh, jaja, već prema tome kakva je bila stvar koju su mijenjale. Na taj način mogle su se same obući i biti manje-više site. Razmjena se vršila tako što su donesenu stvar zakopale i sutradan na tome mjestu našle hranu. Šef je odredio vrijeme kada se to radilo, tako da im nije pretila opasnost od stražara ili drugih esesovaca.

Ženama koje su mijenjale haljine za jelo ne bi uvijek uspjelo da srećno prenesu haljine napolje, a ni hranu u logor. Na rampi je često bila kontrola. Žene su se morale skidati dogola i oduzimali su im sve osim logorskih haljina. Za kaznu su bile batinane ili su morale cijelu noć klečati pred svojim blokom.

Istog dana nakon kazne žene su opet nosile stvari u logor ili iz logora. Kad sam prvog dana ušla u komandu, šef me je ispitivački promatrao dok mu nije nadglednica objasnila da sam Jugoslavanka, na što se on umirio i kada bi se njegov pogled sreo s mojim, znala sam da misli na svoju Slavoniju koja ga neće nikad primiti.

Dan za danom dovodila sam u 11. komandu svoje drugarice. Blaženka je bila opet pored mene. Marijka se više nije bunila protiv Jugoslavenki i prepustila je meni da pazim koju će od njih dovesti. Rad je za sve nas postao olakšanje. Jedva smo če-

kale jutro da izademo napolje. Duševno smo se odmarale, mogle smo razgovarati, pjevati ili sjediti. Samo logoraš zna što znači za njega, koji nigdje nema mira i koji u vjećitom strahu radi stojeći po dvanaest-trinaest sati dnevno, mogućnost da sjedi i da ne strahuje.

Antica je bila odvedena na revir. Nekoliko puta sam je tražila po reviru, ali nitko o njoj nije ništa znao. Konačno sam saznala da je bolesna od tifusa. Vraćajući se s rada nosila sam joj sve do čega sam mogla doći, jer sam znala ako to i ne dođe Antici u ruke da će se netko brinuti za nju bar toliko da je živu ne odnesu i ne spale. U blokove tifusara nisu nikoga puštali, zato sam obilazila oko bloka dok ne bi naišla kakva djevojka koja je tamo radila i koja bi pristala da je potraži ili nekome preporuči od svojih znanaca.

Nastupala je jesen. Jednog dana iznenadili su nas zračni baloni koji su se njihali nad logorom visoko na zračnim putevima aviona. Počele su se oglašavati sirene. Nas bi utjerali u blokove, esesovci bi se razbježali po skloništima, a na nebu bi zablistale srebrne tačkice visoko iznad zračnih balona. Išli su svojim putem ostavljajući za sobom bijele tragove.

— Kad bi bacili bombu... kad bi... kombinirale smo o svim mogućnostima bijega. Iz Poljske su još uvijek stizali transporti čitavih obitelji. Slušajući to što su pričali nisi mogao stvoriti nikakvu, a kamoli jasnú sliku o onome što se dešavalо vani. Jedni su govorili jedno, drugi drugo, sasvim suprotno. Dok bi od jedne vijesti nada raširila krila, od druge bi ih skupila, čekajući na slijedeće.

Logor se punio, svi su blokovi bili dupke puni, krematoriji nisu prestajali gorjeti. Sticao se dojam da ratu neće biti kraja, da su esesovci sasvim pomahnitali, kažnjavali su iz dana u dan čitave blo-

kove. Žene su noću klečale pred barakama, a danju su ih tjerali na rad te su radile do iznemoglosti. Svakog dana su s posla nosili mrtve. Blijedi logoraši, izmrcvareni glađu i batinama, ponižavani i spaljivani nisu shvatali da su topovi bili to što su čuli, da se front približava i da će Aušvic početi da se prazni. Nijemci neće mnogo razmišljati kuda će s njima. Krematoriji neće do posljednjega dana prestati da gore, transporti će razvlačiti ljude po drugim logorima i ono što se nije stiglo spaliti u Aušvicu spalit će se drugdje.

Najednom su logoraši prestali da bježe. Čeznuli smo da čujemo otegnuti zvuk sirene, ali ga nije bilo. Sto se to desilo, da li više nema spretnih i hrabrih bjegunaca? Ta sada je front bliže. Razlog tome bile su porodice odbjeglih, koje su za osvetu dopremali u Aušvic. Ljudi su radije patili sami da bi sačuvali svoje. Svatko bi radije dva puta toliko patio, samo da ne vidi nikoga svoga u logoru. Zato su bjegovi prestali.

Jednog toplog dana šef nas je poveo do jezera koje se prostiralo uz šumicu. Iz jezera je rastao šaš, a po rubovima visoka trava obrasla perunikom. U šumi i kraj jezera nije uopće bilo ptica. Možda ih je dim krematorija rastjerao, ili su instinkтивno osjećale da tu vlada strah i smrt. Pobjegle su tako da tu na jezeru nije bilo ni jedne jedine ptice.

Šef nam je dozvolio da se okupamo. Veselo smo se bućkale, plivale i uživale u vodi. Šef je stajao kraj jezera i smiješio se. Shvatila sam da je taj čovjek izmišljaо sve kako bi nam olakšao i uljepšao život. Mi smo znale da mu uvratimo priznavanjem i odanošću. On je nastojao da nam dodijele dobre stražare, ne bi pristajao na to da mu priključe bilo koga. Dobro je poznavao esesovce — čuvare, među kojima je bilo takvih koji su ubijali uznice, a bilo je i onih koji su i sami jedva čekali

da se rat svrši bilo čijom pobjedom, samo da odu kući. Ove posljednje birao je za stražu svojoj komandi. Među šefovima i stražarima bilo je špijuna, koji su i te kako slijedili za esesovcima. Kad bi unatoč pažnji našoj koloni bio priključen takav, šef bi nas upozorio i mi bismo se po tome ravnale. Radile smo šutke bez pjesme i razgovora, a Ljupka bi bila prisiljena da trči po polju, da viče i udara štapom pokraj žena. Tako je stražaru izgledalo da je sve u redu. Tih dana se nisu mijenjale haljine, niti se bacalo kamenje na voćke. Pošto je i šef morao kažnjavati, određivao je takozvane sportove za koje bi se neprimjetno javljale samo one žene koje su se osjećale jače i tada bi uz kuknjavu i jauk trčale, puzzle, padale ili skakale, kako je već šef naredio. Stražar-špijun bi se smijao, a mi smo se smijale njemu. Nakon takve komedije, esesovac bi stekao sasvim dobro mišljenje o šefu, te bismo nakon par dana opet dobivale stare stražare, a život bi tekao kao i prije. Šef nas nije nikad ostavljao da kisnemo na kiši. Sklanjao bi kolonu u napuštene štale ili pod drveće. Kišoviti dani su za nas imali svoga čara. Djevojke bi posjedale u krugu i pjevale ili pričale, neke bi spavale ili bi kuhale što je tko imao.

— Sjećaš se Dražice na Krku? — upita me Blaženka jednog takvog kišovitog dana, kada smo sjedile u nekoj štali na sijenu.

— More je sada mirno, još nisu počele bure — odgovorih. — Moj vrt je pun cvijeća, znam da ga majka njeguje.

Kišica je padala u sitnim gustim kapljicama, kroz otvorena vrata vidjelo se drveće još uvijek bogato lišćem. Tišina je nekako sama od sebe zavladala u štali kad je u zraku zatitroa nečiji nadasve melodiozan soprano. Pravi lirske sopran, kristalno čist, školovan glas. Oči svih bile su uprte u nimalo

lijepo lice, kozičavo, široko i neprijatno, ali na koje su oči sjale čistim nebom. To je bila Olja. Pjevala je „Orljonku” i još dvije pjesme, među kojima je bila najljepša „Pjesma majci”. Prvi put sam vidjela suze u očima svih žena, suze izazvane ljepotom i čežnjom. Ja sam se gušila u suzama koje nisam mogla zaustaviti, a one su potokom curile po mom licu. Jecala sam pokrivačući lice rukama. Isplakala sam možda sav jad, sva poniženja, sve patnje posljednjih mjeseci. Nisam željela plakati jer je to popodne bilo tako lijepo, ali suze su curile i protiv moje volje. Sve potlačivano, skriveno, izbilo je dok sam slušala „Pjesmu majci”. Takav glas više nikad nisam nigdje čula. Olja je vjerojatno poginula prije oslobođenja jer ne vjerujem da do sada ne bi postala sopranistica svjetskog glasa. Galka mi je tako smiješno namigla da sam joj se morala nasmijati. Prestala sam da plačem. Pjesme su se ređale jedna ljepša od druge. Čas bi glasovi svih djevojaka zabiljali, čas bi jedna vodila a druge prihvatale. Kad bi se čovjek udubio u te glasove, činilo bi se da su stvoreni da jedan drugog nadopunjaju. U jedanaestu kolonu dovele smo i Malinu, koja je sad s nama sjedila na sijenu i pjevala naše pjesme, dok ju je šef šutke slušao. Što li je osjećao dok je slušao jezik i pjesmu domovine? Da li se iz njegovih grudi oteo uzdah umjesto krika: domovina! On je izišao na kišu i tako stajao. Kad se vratio, nije ni u koga gledao.

Kiša je prestala, odnekud je izvirilo sunce, kao da ga je netko pustio s konopca, zraci su zatitrali na lišću i u lužama pokraj štale. Izašle smo i kre-nule na rad.

Koksagiz smo bile iskopale i iznosile na hrpu. Posjedale smo u krugu oko hrpe slažući korijenje na jednu, a lišće na drugu stranu. Ukrajinke su pjevale.

— Čuješ — obraća mi se riđokosa, pjegava spodoba, lisičjeg lica crvenkastosmeđih očiju, koju svatko i sve interesira. Voli spletke, često zapodijava svađe, ali se uvjek izvlači poput ribe među prstima.

- Kako to da znaš ruski kao jugoslavenski?
- Rođena sam u Rusiji.
- Pa kako si došla u Jugoslaviju?
- Vlakom — odgovaram i ne gledam je.
- Nu da, nu iz Rusije nisu nikoga puštali!
- Pa šta? Mene su pustili.
- Znači ... nešto nerazumljivo.
- Svakako.
- Što je bio tvoj otac?
- Nastavnik.
- Ne, on nije bio nastavnik — zaključi ona.
- Nego?
- Morao je biti još nešto ... kako da kažem
- ona lukavo žmirka. Aha, imam te ptičice, misli.
- Bio je i slikar — odgovaram ravnodušno.
- A je li on imao kakve-takve papire? — reče primičući mi se bliže.

— Glupačo! Tfu!

Kakve-takve papire! Čovjek čezne za domom, vraća se nakon skoro trideset godina iz zarobljeništva, a tu nekakva riđa njuška — kakve-takve papire.

- Tfu — pljujem još jednom.
- A znamo mi takve — veli ona, razvlači, pjevuši, žmirka.

— Idi do đavola, nosi se!

Ona pogleda oko sebe, spazi Galku kako zamisljeno obrezuje korijenje, prisjeda joj bliže i razvlači:

— A-a-a-a ...

— Šta? — pita ova.

- Ti si kanda od ilegalaca?
— Idi do vraga, đavo te odnio, dabogda! — ljuti se ova.
— Nje, nje, nje, ti se ne izvlači. Poznamo. — Ona podiže prst!
— Šta onda? — Galka je gleda prodorno.
— Da te nisu poslali da nas uhodiš? Pa kad se svrši rat, a ono... cap, carap! — A njena lisičja njuška sva se previja.
— Djevojke! — obraća se Galka ženama. — Gledajte ovu riđu, mora da je švapski špijun. Da joj damo lekciju? — Pjegavo lice se uvlači u sebe, smiješi se.
— Ja se samo šalim, a ona odmah lekciju!
— Na krivog si naletjela! Nosi se, đavo te odnio! — i Galka je širokim pokretom gurne poput smeća s kante na kojoj je sjedila.
— I rađaju se ovakvi izrodi, vrag bi ih znao zašto — gundja neka žena zadubljena u rezanje.
Riđa časak šuti, na to odlazi drugoj skupini, prisjeda nekoj ženi i počinje istraživati. Nakon kratkog vremena nastane galama.
Istukli su je, leži i stenje. Prilazi joj iz treće skupine žena i daje joj vode. Sažalila se pa donijela vode. Ona piće, viri u nju ispod treptavih vijeda.
— Otkud tebi voda, a? Da nisi bila na potoku, a? — Zena preneražena, uplašeno se odmiče. Zaista je bila na potoku.
— Paziiii! — sikće riđa. — Ja bih te mogla... je li? Žena nestaje kajući se što joj je dala vodu.
— I zašto se rađaju takvi...
Ali takve su rijetke.
— Nisu rijetke — prekida Galka, to su oni ljudi koji na slobodi obilaze sudove, ulazu tužbe, vole da ucjenjuju, te se koriste time. Mnogi od njih bivaju izbijeni, te većinom osim batina ne izvuku ništa korisno, a nitko ih ne cijeni.

Ženjka, glatko začešljana poput dječaka, i Ljupka, kovrčava, bijelih zuba, su nerazdružive. Vole se, pomažu, brane, rade, uvijek zajedno. Ni koraka ne učine jedna bez druge. Kad jednu kazne, druga plače, prave drugarice. Ljupka plače, rida. Tješe je, ali se ona ne da utješiti. Ženjku su odveli na transport, poslali u unutrašnjost. Molila je da i nju uzmu. Smijali su joj se, šamarali, ali je nisu pustili. Nema njene drugarice, ostala je osamljena, luta tužna, ne nalazi mjesta. A što si mislila da je tu nešto sveto? Zar nisi znala da ne smiješ ništa imati? Ni na sebi, ni kraj sebe, ni u sebi.

Vraćanje u logor bilo je uvijek tužno. Što nas sve nije čekalo iza žica.

NEDJELJA

Čisti se blok. Istresaju su gunjevi i slamarice. Prašina leti nalik na gust dim. Žene tresu i kašlju. Poneka suši košulju na travi nedaleko od žica. Kroz žice se vide poljane i visoka trava. Ogromno drvo hrasta širi svoje grane nad poljem, ali na njemu ne viju ptice gnijezda, prazno je, šutljivo, živi samo za sebe. Plavičaste daljine podsjećaju na more. More pred kišom. Načas zaboraviš da si u logoru, a tada ti se pogled sukobi sa žicom, stražarskom kućicom što stoji uz žicu nalik na rodu koja lovi svoj plijen poduprta na visoke noge. Počinješ brže tresti gunjeve i brzo ih nositi u blok. Slažeš ih na „koje“ ili bolje u mračne jazbine i odlaziš u praonicu. Tu već ima mnogo žena. Gole su do pasa. Peru se brzo kao da kradu vodu. Ulijeta kapo, Njemica sa štapom. Juriša na gole žene i pokušava ih rastjerati. Žene su spremne na borbu, bacaju se na nju. Za to vrijeme ostale se žure da isperu bar sapun. Po neki put i ne dolazi do borbe, već se podmićuje kapo, daju joj se cigarete ili što drugo, pa ona stoji na vratima, puši, zapriča se s kojom drugom Njemicom i ne obraća pažnju na žene. Većina žena uspe na neki način da se opere, zatim odlaze u poljanu

iza blokova i sastaju se sa svojima. U desnom kutu sjede Jugoslavenke, imaju politički čas. Pretresaju se razna pitanja. Nakon posljednjih vijesti, a te vijesti su radosne — naši napreduju na svim frontovima, Jugoslavenka Danica, koja radi u SS lazaretu, dolazi do njemačkih novina. Ona zna da čita među recima, gdje katkad saznaš mnogo više nego u samim recima. Razgovara se i o drugim stvarima koje zadiru u sam život u logoru. Najednom alarm! Avioni lete u masama. Nijemci, podivljali od straha, skrivaju se, dršću, boje se smrti. Za nas je smrt nešto obično, ona živi među nama, stostruka, gledačno je i poznajemo, čak smo s njom i dobri prijatelji. Poneki put je dozivamo kao spasenje, a oni, eto vode smrt za ruku u naše blokove, a sami se nje boje. Boje se oni bombi, jer svatko od njih misli, sudeći po djelima, da će baš njega pogoditi. Kad alarm prođe, opet su naduveni „hrabri”. Nedjelja je danas. Komandant sa svojom svitom orgija u vilama, nema ih u logoru. Kad padne noć doći će u logor da nastavi zabavu, tjerajući nas gole da klečimo. Ali proći će, sve će to proći, tijesi se uznik. Polazim na revir Antici. Ne puštaju me. Pitam za nju. Odgovara mi njegovateljica-uznica da je Antica preboljela krizu, ali je još vrlo slaba i ne može sama stajati. Malo kasnije ponovo navraćam do revira, opet je ista njegovateljica, ne pušta me. Da-jem joj glavicu luka za Anticu. Kako će se rado-vati Antica, kao da sam joj poslala kolače. Ne znam da li će joj predati taj luk. Važno je da joj se zdravlje poboljšalo. Kakav li to organizam ima? Željezni. Poslije tifusa bolesnik je gladan, veoma gladan. Ako i ostane gladan, to se nikoga ne tiče.

Danas je nedjelja. Kolone ne izlaze na rad. Ne-koliko blokova ima razušivanje. Razušivanje je de-zinfekcija odjela i gunjeva. Gunjevi i deke pokupe se iz jednog bloka i odnesu u baraku za kupanje.

Tu se cijaniziraju. Nakon toga dolaze na red uznice. One se operu, zatim im se kosa i sva dlakom obrašla mjestu premažu dezinfekcionim sredstvom. Ali to nije tako jednostavno. Žene se natjeraju ispred barake za dezinfekciju u bilo koje doba godine i dana i tu gole čekaju dok na njih dođe red. To čekanje ponekad traje po čitav dan i čitavu noć. Mnoge žene obole, mnoge pomru od upale pluća. Nekad je bilo još i gore. Uznice-veterani, a takvih je vrlo malo, pričaju strahote o razušivanju.

Nekad su blokovi bili gnjijeza ušiju. Od tifusa umiralo ih je hiljade i hiljade na dan. To je trajalo dotle dok nije obolila jedna esesovka. Tada se komandant zakleo da će uništiti uši. I zaista ih je uništio, uništivši s njima i hiljade logorašica. Ima još gdjegdje koji blok što vrvi od stjenica, ali ušiju više nema. Pred blokom za dezinfekciju stoje gole žene, pa iako je još toplo, one dršću. Mi koje smo danas izbjegle dezinfekciju, osjećamo se sretne, one nam zavide. Ta i kako ne bi. Dok ćemo mi spavati, one će još čekati pred barakom možda i do jutra, čekat će svoja odijela.

Iako smo danas slobodne, ipak se sakrivamo pred nezgodnim tipovima, jer ako naletimo na njih, nećemo izbjegći batinanje. Anica i Albina krenule su da traže tek prispjeli transport Italijanki. Putem nailazi lageralteste, hvata Albinu i mlati je. Anica stoji i razrogačivši oči bulji, ne bježi, već pita:

— Zašto, zašto? — zar se u logoru smije pitati zašto. Dugo si već tu a još ne znaš. Nećeš nikada naučiti. Albina se koprca po podu, kune na talijanskom, proklinje sve na svijetu. Anica se iznenada baca na glavaricu logora, ali ova je jača te je isprebija do krvi. Iznenada je napada Albina s leđa, obra je, hvata Anicu i bježe. Anica ne razumije ništa,

trči automatski za Albinom. Glavarica logora gubi ih iz vida.

— Sakrij se negdje do sutra — savjetujem joj. I one nekuda nestaju. Navečer traže među Talijankama njih dvije. Nitko ne zna gdje su. Esesovke tuku bičevima sve od reda. Cijeli blok je kažnjen. Nitko neće dobiti kruha.

— Klečati! Svinje, psi šugavi! U krematorij bi vas trebalo, tamo vam je mjesto!

Gdje li je tebi mjesto? Jesi li se ikad pitala? Nisi. I tebi će jednom, možda uskoro, odrediti mjesto. To neće biti krematorij, jer ti neće suditi zvijeri poput tebe, ali mjesto će ti sigurno naći. Tako smo mislile tada, jer nismo znale da će sve te ubojice pomilovati, da danas opet sniju o fašizmu i da uglavljuju sastanke na kojima se s nostalgijom sjećaju dobrih starih vremena koja će možda opet jednom doći ...

Jedne nedjelje posjeti me Ančka, mala trinestogodišnja Slovenka. Ona je već treću godinu u logoru. Dopremili su je iz Maribora sa obitelji koju su otpremili u neki drugi logor. Pravo je logorsko dijete. Hladnokrvno leži pored mene na zemlji i žvače kruh. Stekla je iskustvo u logorskom životu, prerano je sazrijevala. Opsuje prostački i smije se. Kad je upitah zašto tako psuje, pogleda me ozbiljno i reče: — Znaš, mora se tako psovati ako hoćeš da do tebe nešto drže, inače te drugi psuju. Jesi li gladna? — obraća mi se. Naslijjem joj se. Ona naglo nestaje i vraća se s komadom kruha.

— Odakle ti to? — pitam je, pomisljavajući da je možda negdje ukrala.

— Imam mnogo znanaca i prijatelja, jedi! — Ančka radi zajedno s nama u jedanaestoj komandi, ali nije u našem bloku.

— Šta veliš za našeg šefa, a? Izgovorila je to takvim riječima kao da je njen zašluga što nam

je šef dobar. Lijepa je jedanaesta komanda. U prirodi si, manje-više sit, a što je najglavnije ne strahuješ od batina. Napolju je ona pravo dijete. Skače kao jarčić, smije se, raduje se travi, drveću, svemu. Ta deset joj je godina! One tri što je provela u logoru ne računaju se. Te tri će dodati onima kad ostari, možda im se ni onda neće naći mjesto. Priča mi neke gnusne viceve, izgovara odvratne riječi s lakoćom, poput pijanog kočijaša. Valja se od smijeha a sama zapravo ne zna što priča. Njen smijeh je nekakav starački, ružan. Znaš li koju priču? — pitam je. Začuđeno me gleda.

— Ne, a šta? Što je to zapravo? Čini mi se da sam nekad nešto i znala, ali se ne sjećam . . .

— Slušaj onda. I ja pričam neku dječju bajku, ukrašenu fantazijom i jasnim bojama. Ona se stisla uz mene, naslonila bradu na koljena, dok je noge obujmila rukama. Oči joj se šire od divljenja, smeđe dječje oči.

— Pravi patuljak? — pita. Promatram je, svijet bajki uopće ne pozna.

— Poznaješ li kojeg slovenačkog pisca? — pitam je iznenada.

Ona napinje mozak ali se ne može sjetiti.

— Jesi li kad čula za Josipa Jurčića ili Franceta Bevka?

— Ne znam — veli. Hvata se za glavu, ali ništa, negdje je nešto bilo nekad, ali sad je prazno a ispunjeno samo njemačkim psovkama, gnusnim riječima, smicalicama da bi sačuvala život. U mislima mi prolaze ljudske slovenačke priповjetke. Sjetih se „Otoškog Postrška” i pričam joj. Oduševljava se bakom. I ona je nekad imala takvu baku kao što je bila Postrškova. Smiješi se. Najljepše na njoj su zubi, bijeli i ravni. Kako je čist sada taj osmjeh, sasvim drugačiji od onoga prije. Najednom se uozbilji i nešto pažljivije prisluškuje. Ja ništa ne vi-

dim i ne čujem. Ona iznenada skoči na noge, hvata me za ruku i bježimo.

— Brzo, brzo — veli mi ona. Pritrčavamo grupi žena.

— Skrivaj se! — viče ona — kud koji jer će biti kasno, opkoljuju nas. Žene se dižu i trče. Kako su joj izoštrena čula, poput divljaka iz džungle — razmišljam dok zaokrećemo u blok Talijanki u karantini. Sjedamo u njihovo dvorište.

— Onda? — pita ona, kao da se maločas nije ništa dogodilo. Brada joj je na koljenima.

— Čekaj — velim — što je to bilo?

— Skupljaju za rad. Nedjelja je, ne radi nam se, možemo danas proći i bez batina. A ovi što ih nalove dobro će proći ako se do noći dovuku do bloka. Uskoro smo vidjeli jurnjavu. Ovaj blok u karanteni bio je za danas siguran. Tek su jučer stigli. Kad je jurnjava prestala, što je značilo da su uhvatili dovoljan broj žena, krenule smo prema zahodu. Ančka je iz prsiju izvukla komad bijelog papira, lijepo složenog i čistog. Važno je njime mahala po zraku kao da se radilo o nečemu vrlo važnom. Idemo poslovno, gledamo ravno ispred sebe. Glavarice bacaju letimičan pogled na papir i ne diraju nas. Ulažimo u zahod. Sa suprotnog kraja te barake trči Njemica spremna da nas izbatina.

— Čuješ, Gretl — obraća joj se Ančka, maše još neko vrijeme papirom Njemici ispred nosa, na to ga stavi u njedra kao neku dragocjenost.

— Čula sam da će te smjestiti u kaznenu komandu?

— Zašto? — čudi se Gretl, iskolačivši oči.

— Idi pa se raspitaj kod Rute u kuhinju, ona zna. Daj mi štap, ja ћu te za to vrijeme zamijeniti.

— Njemica odlazi a Ančka staje sa štapom na vratima.

— Sad imamo bar dva sata vremena — veli i namiguje mi.

Zahod se puni ženama.

— Sjedite, djevojke! — nudi Ančka kao da su došle u goste ili u kavanu. Nastaje živo raspravljanje. Pravi skup. Ančka poznaje žene svih narodnosti i one nju poznaju i vole.

— Kakav to papir imaš? — zapitah.

— Ah, to ti je tako, običan bijeli papir. Znaš, kada si malo bolje obučen i imaš u ruci jedan takav bijeli papir nitko te ne dira misleći da ideš zbog nekog posla, jasno, i tu treba spretnosti ...

Gretl se nije vratila, Ančka je odbacila štap i mi smo otišle na poljanu gdje su opet sjedile žene. Naiše smo na grupicu žena sa otoka Krka. One su bile nešto poslije nas dovezene u Aušvic. Bila je tu Dragica iz Vrbnika, žena puna nade i vjere, vrlo prijatna i vesela. Katica iz Poljica i stara Vodinelička. Ova posljednja, velika i snažna, morala je u roku od mjesec dana jako omršavjeti, jer joj je koža visila na licu poput vreće. Poznavala sam njenog sina, bio je prvoborac, hrabar i odlučan muškarac i vrlo odan pokretu. Njega su slali na najpodesnija mjesta i uvijek bi se vraćao kao pobjednik. Njegova majka, stara Vodinelička, kuhala je i prala za partizane i ilegalce na otoku. Vodinelička mi prilazi, pozna me po imenu, sjeda na travu i pita.

— Sto misliš, hoće li još dugo? — U očima joj tuga.

— Neće dugo, vijesti su dobre, svaki dan se čuje bombardiranje.

Sigurno će nas uskoro transportirati u unutrašnjost Njemačke. Rusi su blizu.

Tješiš druge, a sam baš ne vjeruješ da bi se to moglo tako brzo svršiti. Tolike dobre vijesti si čuo, a evo već je skoro godina a mi smo još tu.

— Nikad nijednog partizana — čujem Vodine-ličku kako govori nekome — nisam vidjela, a ipak su me uhapsili. Boji se, sirota, da je ne bi mučili ako bi saznali što. Ne shvaća da je logor tako ogroman i da se tu ne pita zašto je tko ovdje, već je cilj da se što veći broj ljudi uništi. Kad sam je posljednji put vidjela bila je oronula, omršavjela starića. Ančka je sjedila pored mene i slušala razgovor. Njoj se činilo da nema drugog svijeta osim ovog logorskog i da osim logora neće nikad ništa drugo ni vidjeti. Kad je zahladilo Ančka je otišla iz 11. komande u komandu gdje su radile švelje. Kako i šta je šila, ne znam. Dolazila bi do mene da joj pričam i žarko je željela da nas pošalju zajedno na transport ako već do toga dođe. Na transport nije željela ići, jer je Aušvic dobro poznavala, ta to je bio njen dom, za te tri godine navikla je na njega. Nismo otišle zajedno na transport, ja sam otišla a ona je ostala. Bojim se da je uvijek tamo, jer su najgore prošli posljednji. Ona je željela biti do kraja u Aušvicu, jer je mislila da će dočekati oslobođioce prije svih ostalih. Međutim, logor je bio do zadnjega evakuiran i oni koji su ga posljednji napustili, pješačili su po snijegu dok nije i posljednji među njima pao od iznemoglosti. Bojim se da je tako i ona završila svoj mladi tužni život.

Grupa s livade razilazila se po blokovima. Uz glavni logorski put žene su nosile ciglu. Možda onu istu prokletu ciglu, trista koraka naprijed, trista natrag. Uznice koje nose tu ciglu su nove, glave su im sviježe ošištane, plahe su, bojažljivo gledaju u pod i šute. Sjetila sam se sebe, kad sam prije nekoliko mjeseci nosila isto tako ciglu, trista koraka naprijed, trista natrag. Nedaleko stoji esesovac, čudno da je u logoru kad je danas nedjelja. Stoji prekrštenih ruku na prsima i bulji u ciglu. Vidi se da je pijan, ali se vidi i nešto drugo na nje-

govom licu, on nešto misli, uporno nešto misli. Ana i ja smo zastale iza dvadeset i petog bloka i čekale što će on učiniti. Bile smo nadasve znatiželjne. Stajao je dugo, najednom se uhvatio za glavu i glosno viknuo:

— *Nein!* — Na to još nešto što se nije čulo. Nismo shvatile na što se *nein* odnosilo, da li na kapo, koja je usrdno tukla, ili na radnice, ili na ciglu. On je gledao u sve troje.

— *Im block! Schnell im block!*

Udara kapo snažno čizmom po stražnjici, pljuje i bijesan viće:

— *Schaise! Schweinerei! Geht Weg!* Lice mu je ispijeno od alkohola, grubo, izbrazdano dubokim borama. Jedan jedini tren učinilo mi se da je to samo maska. Samo za tren sam vidjela njegovo pravo lice i osjetila sam samilost prema jednom esesovcu. Vjerojatno ni kapo, ni radnice nisu shvatile zašto ih je potjerao, možda su mislile da loše rade, a ja sam se čudila što je on još uvijek esesovac i što ne nosi i on ciglu u nekom logoru.

— Razumiješ, čovjek dolazi do čudnih zaključaka kad ima vremena za razmišljanje, i dok gleda sve ovo — kaže mi Ana držeći me čvrsto za rukav, vjerojatno u strahu da joj ne pobjegnem. Od nje su svi bježali. Nakon njenih monologa čovjeku bi se mutilo u glavi, a nisi mogao da je ne slušaš.

— Esesovci su u suštini ateisti, dakle, ne vjeruju u Boga, prema tome ne vjeruju u drugi život poslije smrti. Dakle, po njihovom shvaćanju, čovjek živi samo jedanput. Imaju li oni pravo oduzimati taj jedan život? Reci mi da li imaju?

— Na što ti dolaziš, Gospode! — čudim se. — Ta to je ideologija. Ne pita se što imaju, a što nemaju prava činiti. Zar ti ne vidiš da nas masovno uništavaju. Imaju dobro razrađene planove u tu

svrhu. Koga oni pitaju što smiju a što ne smiju činiti.

— Zar oni neće nikad polagati računa čovječanstvu?

— O tome nema sumnje.

— Znači da bi trebalo četvrtinu čovječanstva potrpati u zatvore. — Što sam joj na to mogla odgovoriti. Šutila sam.

— Možda ćemo još mi biti te koje ćemo odgajati ljude, jer moraš znati da je mladež već okužena. Koliko je truje fašizam to znam ja koja sam u fašističkoj školi učila djecu. Čovjek živi samo jedanput i zato ga treba odgajati s mnogo ljubavi i učiti ga da voli čovjeka i ništa drugo. Ništa osim ljudskog života nije vrijedno na toj zemlji. Koliko sam prepatila kao dijete da samo znaš, koliko sam patila kao učiteljica i tko zna što me još čeka. Ona uzdahne.

— Jesi li vidjela tog esesovca malo prije? — upitah je znatiželjno.

— Mora da su Rusi sasvim blizu — reče.

— Misliš li da je glumio?

— Možda.

— Ne vjerujem, bio je suviše pijan. Osim toga, oni su do kraja isti. Ovaj vjerojatno i pije zato da uguši savjest.

— Onda mu nema spasa ni s jedne ni s druge strane.

Nekoliko žena sjedilo je uz barake, prljave od izmetina. Smrdile su i svatko ih je zaobilazio. Iz zahoda su izbacivali isto takve, blijede i smrđljive. Ona koju je snašao proljev mogla se smatrati po-kognom. Svatko ih se klonio i nitko im nije htio priteći u pomoć. Vladala je epidemija proljeva. U svakom bloku bilo ih je s proljevom bar stotinu.

Krematorij je po običaju gorio. Njegov dim spuštao se nisko nad zemljom, grebao grlo i gušio.

Navikle smo na njega i izbjegavale da o njemu mislimo. Kad bi gorio po čitav dan i noć, znale smo da je prispio nov transport i da spaljuju ljudе. Kako je to gorko osjećanje. Nalaziš se pedeset metara od tih bijednika koji zovu u pomoć a ne možeš im pomoći. Gledaš kako suklja dim i ne reagiraš. Noć je pala nad logorom. Uvukle smo se u svoje koje poput miševa i čekale što će se još dogoditi. Noću je odjeknula sirena, objavljujući nalet aviona. Nad logorom je bila puštena magla. Bombardirali su mjesto Aušvic. Stakla su na nekim blokovima pucala, dok su se blokovi tresli poput preplaćenih ljudi. Ljudi se nisu bojali. Stiskali su se jedan uz drugog i plakali od radosti prisluškujući detonacije. Za logoraše je to bila simfonija koja je pričala o slobodi, o tome da nismo zaboravljeni, da se bore za nas žrtvajući svoje živote. Oni nisu mislili o tome da žive samo jedanput, nije im ni nakraj pameti bilo da o tome razmišljaju. Borili su se. Čitavo čovječanstvo se diglo protiv zla. U tome je bila njegova veličina. A mi pripadamo tom dijelu čovječanstva. Skoro čitavu noć padale su bombe u kratkim predasima. Izgledalo je da avioni odlaze, a nadolaze novi. Logor je bio pošteđen. Nijedan uznik nije stradao.

— Znaju, rođeni, znaju... govorile su žene. A taj rođeni mogao je biti i crnac koji je spretno barrantao bombarderom i, izvodeći nadčovječanske podvige, spuštao se nisko izbjegavajući artiljeriju, gađao tačno kuda je trebalo. Taj rođeni mogao je biti Amerikanac, Rus ili Englez, možda je bio Nijemac ili Talijan, onaj koji se borio protiv fašizma, protiv neljudi. I koliko god to apsurdno zvučalo, taj rat bio je svet. To smo znali mi logoraši.

RAVENSRIK

Svakog dana kolona je čekala pred praonicom. To su bili ljudi spremni za transport. Logor se morao isprazniti, žurili su se.

— Putujem — reče mi jednog dana Blaženka. Bila je određena za transport. Pružila mi je ruku. Poljubile smo se. Grlo mi se steglo, stisla sam zube.

— Da li će te ikad vidjeti, prijatelju? Tko to zna... Kojim li će putem krenuti? Kojim će krenuti ja? Blaženka... Dio mene odlazi s tobom. Ništa joj nisam rekla, bilo mi je suviše teško.

— Ne tuguj — tješila me je Marija iz Oštrobrića — uskoro će se svršiti. Ali riječi nisu mogle utješiti srce.

Jutarnje magle postajale su guste i hladne. Naše haljine bile su pretanke. Zeble smo u redovima na dugim apelima i na radu. Glad nas je mučila više nego ikad, dok su se obroci kruha smanjili. Došla je Antica. Smješila se sretno. Omršavjela je. Kosa joj je otpala. Izgledala je bezazleno i začuđeno. Na vratu joj se pojavila neka rana, koja je ispunjena gnojem neprestano curila.

— Pričaj što je to bilo s tobom? — salijetala sam je čim se pojavila.

— Zapravo ne znam ni sama. Rekli su mi da sam imala tifus, a pričalo se svašta. Znam samo da su me odveli zdravu.

— Život ti je bio poklonjen, to je sad najvažnije. — Ona se samo smiješila i stezala nam radošno ruke. Pogladila sam je po rijetkoj kosi.

— Jedva sam uspjela doći natrag k vama. Htjeli su me strpati u neki drugi blok. Tako sam se bojala. Nepoznati ljudi, nepoznat jezik. Onaj koji je otišao na revir, ako bi izišao živ, ne bi se više vraćao u isti blok. Upadao bi među nepoznate ljudi i morao bi se na sve iznova privikavati. Još teže je bilo ako osim svoga nisi govorio nijedan drugi jezik.

— Hej, deklice! — poznati glas nas je oslovio. Bila je to Maruča.

— Odhajam na transport! — Ničeg tužnog nije bilo u njenoj izjavi i glas joj je bio veseo.

— Prišla sem se posloviti, še par nas odhaja s tem transportom: Albina, Gizela in Marija.

— A mama Fani? — upitam.

— Ne veš? — zaprepašćeno me pogleda Maruča.

— Nje ni več. — Od njenog veselog lica nije ostalo ni traga.

I jamice su se sakrile. Iz očiju joj je virila tuga. Pogledale smo u pod.

— Gizela je rodila otroka. Odvzeli so ji ga. Nigdar ga ne bo videla več. — Sve te žene su bile u drugom bloku, radile su u raznim komandama i nismo se viđale.

— Srečno! — rekoh joj.

— Srečno! — odgovorila nam je.

Uz galamu i batinanje skupili su nas na „apel placu” da nam pokažu nekog „zločinca” koji je povrijedio zakone logora i pokušao da bježi. Predviđene su bile sve moguće atrakcije s tim bijedni-

kom. Dovukli su drvenog konja za batinanje, bićeve i puno raznog oruđa načinjenog u tu svrhu. Ali nam nisu pokazali nikoga, jer je uznik u međuvremenu prezao žile. Rastjerali su nas udarajući batinama, bijesni, poraženi i uvrijeđeni što predstava nije uspjela.

Krematoriji su neprekidno gorjeli gutajući čitave transporte ljudi koji su dolazili, a koje Nijemci nisu namjeravali da ostave u životu. Što se više bližio kraj, tim su razjarenije uništavali ljude. Satima smo gledale u dimnjak krematorija iz kojega je sukljao plamen. Stiskale smo se čvršće jedna uz drugu od užasa koji nas je u posljednje vrijeme obuzimao. Po logoru su se širile vijesti da pale i logoraše s kojima ne znaju što će. Sutra ćeš doći i ti na red, na transport ili u krematorij, bila je krilatica dana. Došao je red i na nas. Zbili su nas pred dvadeset i petim blokom, skinuli dogola i podvrgli liječničkoj kontroli, ako je uopće bio liječnik taj koji nas je pregledavao. Išao je uz red i govorio: — Ova lijevo, ova desno. One na desnoj strani su popisali, zatim ih uputili ka ovećoj grupi koja je stajala po strani. Bile su to nedavno prispjele uznice. Nas oko tri stotine potjerali su u baraku za kupanje.

— U krematorij bi vas trebalo, svinje! — derala se esesovka gurajući nas u baraku. Nakon kupanja zatvorili su nas u neku tamnu prostoriju.

— A sad, tko te vidi, vidi te — reče Antica ravnodušno. Nakon te rečenice osjetih da i Antica spada u veterane.

— Amen — nadovezah.

Novodošle su jaukale i zvale majke. Vidjelo se da još nisu navikle na strahote koje logor pruža logorašu. Najednom se razlijegao vrisak. Žene su pojutile vratima i počele lupati po njima. Zvale su u pomoć.

— Glave, ljudske glave su u vrećama — vikale su izbezumljeno. Pipala sam po vrećama i napisala kosu. Odmah sam se dosjetila da je to sklađiste odrezane kose. Objasnila sam im da se za sada nemaju čega plašiti. Istražujući prostoriju napipale smo mnogo krpa, cipela, i u mojim se rukama stvorila mala krpena lutka. Zamislila sam dijete koje iu je nosilo. Proživjela sam uz tu lutku sav onaj mali kratak život njenog vlasnika. Razmišljala sam. Ako se ikad vratim i ako ikad budem imala dijete, da li da mu ispričam priču o toj lutki? Ili da je nikad nijednom djetetu ne spomenem? Pitanje je ostalo otvoreno. O tome ću razmisliti.

O tome treba razmisliti.

Cijeli dan smo prosjedile u toj mračnoj rupi.

— Halo, halo — šaptao je netko na vratima.

— Da — slijedio je odgovor iznutra.

— Izbjegle ste krematorij! Netom je stigao ogroman transport pa neće za vas biti mjesta. Ići ćete na transport, vjerojatno u Ravensbrik.

Čiji je bio taj glas?

Možda netko tko je pratio što će se s nama desiti, te nas htio razveseliti?

— Dobit ćete kruh. Ako bude dupla porcija, znači dva dana puta, ako trostruka tri, i tako dalje. Ne bojte se i ne vičite tako.

— Sretno! — Glas je nestao; govorio je poljski.

— Što veli? — pitale su me djevojke.

— Kaže da ćemo dobiti kruh, treba da pojedemo samo porciju dnevno, jer ćemo putovati onoliko dana koliko bude porcija.

U kasnu noć vodili su nas prema logorskom klovdoru.

— Antica, zar ne osjećaš pobjedu već samim tim što smo izašle kroz onu kapiju žive? Sada ti to mogu reći. Mislila sam da neću prekoračiti živa ta prokleta vrata.

— Vrag ti takvu pobjedu kad još ne znaš kuda će s nama. — Odgovori nabusito, ali sam joj u glasu osjećala radost. Išle smo po gustom mraku ne vi-deći gdje smo. Vukući noge, naježene kože nalijetale smo jedna na drugu.

— Zbogom, logore smrti, logore krematorija i divnih ljudi u krpama, koje ni glad ni smrt nije uspjela promijeniti. Koliko je nadarenih ljudi ovdje bilo sahranjeno! Možda će zemlja upiti pepeo vaših umova i niknut će novi naraštaj, koji će poučen vašim iskustvom nastaviti vaše djelo. Spavajte, vi ste slobodni, a mi nastavljamo naš žalosni put na kome će mnogi od nas izginuti, a oni koji ostanu pričat će o mrtvima dajući im još jedanput život, jer oni koji ostanu bit će ravni besmrtnima.

U NEPOZNATO

Vagoni su poskakivali i ljudjali se tamo-amo.

— Znaš zašto se tako ljudjaju? — upitah Anticu, koja se zgurila uz mene.

— Zašto? — vjerojatno je očekivala stručno tumačenje ili možda nešto što bi nas približilo slobodi, zato je tako brzo upitala.

— Zato što su se nagledali robijaša, navozili dupkom pune vagone jauka, bola, i šenuli.

— Sve je moguće — odgovori sasvim prirodno Antica. — Ja ipak mislim da je vlakovođu strah. Njena pretpostavka je bila tačna. Na jednoj stanici smo doživjeli bombardiranje. Slučajno nijedan vagon nije bio pogoden, dok je cijela stanica gorjela. Virile smo kroz pukotine i vidjele vatru. Nigdje nije bilo žive duše. Vlakovođa i svi esesovci su se razbjegali, prepustivši nas bombama. Pola esesovaca se nije vratilo. Vlakovođa je bio navodno drugi.

— Bumerand!

— Zar si i ti s nama? — začudila sam se prepoznavši Anin glas.

— Meni je izgleda suđeno da umrem uz tebe.

— To sam izgovorila sumornim glasom, dok sam u stvari bila vesela što je još netko od starih s nama.

Ovi novi izgledali su mi kao čudna kreštava stvorenja koja viču radi svega i svačega, plaču i tuže se, stenu ili se svađaju radi beznačajnih stvari. Oni su zapravo bili samo normalni ljudi.

— Poglej, poglej tisto! Mar ni hudič, sedi mi na nogah in si ne da dopovedat.

— Kaj me vraga drezaš, kam naj se denem? — odgovara joj drugi glas. Antica me gura laktom u bok i smije se.

— Si mar ves kruh požrla lakotnica, kaj boš pa jutri?

— Kaj te briga — odgovara drugi glas potpuno miran.

Cinilo mi se da su mala djeca.

— Spavaj, Antice — rekoh — ako možeš, spavaj! Više ćemo imati snage a manje gladi. — Grijući jedna drugu usnule smo na golom podu vagona kroz koji je propuhavalо.

Probudile smo se ukočenih udova, bilo je svijetlo. Poučene prvim putovanjem izabrale smo radije zimu, ali kraj prozora. Žene su nam rado prepustile to mjesto, svatko se bojao hladnoće. Mimo nas, na udaljenom kolosjeku, jurio je brzi vlak. Prozori vagona otkrivali su kako je u njima. Ispričali su mojim očima da su vagoni topli, da su kupe zauzeli uniformisani ljudi. Kraj prozora stajala je lijepa vitka žena. Njeno držanje bilo je oholo. Da li radi ljepote ili odgoja? Pušila je gledajući prezirno prema vagonima u kojima smo se vozile poput stoke. Vlak je jurio prema istoku, dakle prema frontu.

Možda je ta žena esesovka, pomislilih glasno.

— Tko? — upita glas kraj mene.

— Ona — pokažem na vlak, čiji se samo još zadnji vagon vidi.

— Koja?

— Nisi vidjela mladu ženu?

— Ne, vidjela sam staricu i razmišljala da li ima sinove, možda su joj na frontu, jedna zgodna sijeda starica. — Ona zašuti.

— Radije bi nekako da ih nema. — Prepustile smo se razmišljanju o vlaku. Dok smo tako maštale o udobnim i toplim kupeima, naš vlak je jurio na zapad. Bilo je priyatno vidjeti ženu u takvom udobnom kupeu, dok smo se mi vozile u mraku ušljivog i hladnog stočnog vagona. Željela sam da ona bude dobra žena. Radovala sam se što nije među nama, jer smo bile gladne i bilo nam je hladno. Možda ona ne zna da postoji u njenoj zemlji ovake kao što smo mi. Obučene u tuđe krpe, u krpe spaljenih ljudi, mršave, ispaćenih lica? A nije tako davno da smo i mi bile lijepo djevojke, ljepše nego što je bila ona. Ta još su nas i sad neke žene zadržavale. A sve bez razlike su dobro građene, jer i one s najmanjom tjelesnom manom bile su spađivane čim bi stigle u logor. Na svakom koraku bila je selekcija. Jadno tijelo nije se moglo sakriti pred njihovim očima.

— Upravo smiješno — reče Ana.

— Što je smiješno? — velim. Učinilo mi se da je pročitala moje misli. — Putujemo poput luđaka nabiti u vagonima. Vode nas kud hoće. A tko nas vodi, gospode! Slijepci! Ta zar su ti ljudi ludi? Zar nema nijednog među njima koji bi video ono što kod nas i najmanje dijete vidi? Najgore ti je kad te jedna ovakva budala vodi za sobom. Vucarat će nas dok nas bombe ne raznesu, đavo ih odnio!

— Draga moja, ti ćeš u najskorije vrijeme poludjeti — utješih Anu. Ne znam više što je sve govorila, a govorila je mnogo. Ove žene je još nisu poznavale pa su je napeto slušale. Putem smo doživjele još jedno bombardiranje. Mirno smo promatrale kroz prozor kako padaju bombe. Ne znam ko-

liko smo se dana vozile. Davno smo pojele obroke i živjele smo od zraka, mučene žeđu. Jedna žena je umrla, druga je umirala. Vlak je opet stao. Nisam se podigla do prozora jer sam štedila snagu. Po vagonima su počeli nabijati.

— Otvaraj — reče Antica.

Izbacivali su nas grdeći i udarajući poput slijepih putnika.

— *Looss, looss!* — vikali su jedni.

— *Schnell, schnell* — odgovarali su drugi. Izvlačili su i mrtve te ih poput cjepanica slagali po red pruge. U svakom vagonu bilo je po dvije-tri mrtve žene.

Poređali su nas po pet i krenule smo. Drhtale smo od hladnoće, spotičući se od slabosti jedva smo vukle noge. Svitalo je. Prolazile smo putem uz koji je raslo gigantsko drveće, čije su gole grane sablasno stršale u nebo. Pod tim drvećem izgledale smo same sebi manje i bespomoćnije. Uz put je stajalo neko mrtvo naselje. Kuće sve iste veličine, istog oblika i boje podsjećale su na maketu uniformisanih zgrada. Njihova sivina je neprijatno dje-lovala. Sve su stajale uz cestu, ali na njima nije bilo nijednog prozora. Vjerojatno su prozori gledali na drugu stranu, suprotno od ceste.

— Ovo ti je kao naselje prokletnika. Tko li tu stanuje? — upitah Anticu, koja mi je stezala ruku tresući se od hladnoće.

— Strah me je. Nijedne ljudske duše tu nema. Kuda nas vode? — prošapće.

— Gle, molim te — narugah joj se — strah ju je. Od čega se još možeš plašiti.

— Bar da zalaje neki pas, ili da se bilo tko javi.

— Noć je. Vjerojatno još spavaju ljudi ili onaj tko živi u tim kućama.

Kolona je stala pred sivo-crnim zidom, visokim pet do deset metara. Stajale smo tu dok su esesovci obavijestili nadležne o našem dolasku. Otvorila se kapija kroz koju smo morale protrčati. Bio je to logor opasan visokim tamnim zidovima i okružen žicom nabijenom električnom strujom visokog napona. Kamo god bi se okrenuo, gledala bi u tebe žica. Teški zidovi zatvarali su vidik, pritiskali te ka tlu posipanom ljudskim kostima u prahu. Ništa se osim baraka nije vidjelo, jedino zid i krpe neba.

— Strašno — prošaptah. Možda će tu biti moja grobnica i mnogih mojih drugarica.

Primile su nas esesovke, poređale nas pred jednim blokom i ostavile da stojimo do noći. Talijanke su bile najmanje otporne. Padale su poput promrzlih ptica.

— *Alzati, Ninetta!* — plakala je žena pored jedne djevojčice.

— *Alzati per caritá! Mamma mia!* — čuo se užasnuti glas.

— *È morta.*

— *Che dio vi castighi, maledetti!**

Tapkale smo na mjestu šutke ili smo trljale jedna drugoj leđa, hrabrine se i očajavale. Konačno je došla i noć. Prebrojavali su nas, na to smo opet stajale i opet su nas prebrojavali, a svaki put je bilo manje onih koje su stajale. Redovi uz susjedne blokove su se razišli, a mi smo bile još uvijek na istom mjestu. Čekale smo. Život logoraša se sastojao od čekanja.

Čekao si ujutro, čekao si u podne, čekao si navečer. Čekao si prebrojavanje, čekao si jelo, kad su te vodili na kupanje, kad su te vodili s kupanja, kad su ti oduzeli odijelo, kad su ti ga dali, čekao si svemoguće i nemoguće, i smrt si čekao i slobodu.

* Neka vas bog kazni, prokletnici!

— Ako ikad izadem odavde živa, ako dočekam slobodu, nikad neću ništa čekati. Ni časka, ni minuta! Ovo čekanje je prevršilo svaku mjeru, svaki pojam o čekanju. I sama riječ je odvratna.

Čovjek treba da dobije sve bez čekanja, razumiješ?

— Aha! Reci to esesovkama, odmah će te bez čekanja utovariti u kamion — narugah se Ani. — Ti si baš genijalna — rekoh joj skoro ljutito, iako sam i sama tako mislila.

— Ako jednom na slobodi budem morala nešto čekati, znat ću da stvar ne valja!

— I kad saznaš da stvar ne valja?

— Poslat ću je do vraga!

— Znači, naši ne treba da gube vrijeme, nek nas pošalju do vraga umjesto da nas čekaju?

— Da. Ne treba da nas čekaju. Ako dođemo, veća će biti radost, ako ne dođemo, manja će biti žalost. Svako čekanje je zavaravanje. Iza njega se uvijek nešto krije, nešto što ne valja.

— Imaš li muža?

— Nemam — reče Ana.

— A da imaš muža i djecu?

— Svejedno.

— A ja, vidiš, dokle god živim znam da me doma čekaju i osjećam njihove misli i možda zato stojim umjesto da sam među onima koji su pali. Zar je njihovo čekanje nešto što ne valja?

— Ne — reče kratko i zašuti.

— Imaš li koga u Italiji?

— Nikoga.

— Zašto se nisi udala?

— Nitko me nije privlačio, muškarci su mi se činili glupima, osim toga nitko me nije ni zaprosio.

— Mislim da su te se bojali. Ta tko bi uzeo ženu koja poriče čekanje.

— Onda još o čekanju nisam ništa znala. — Podbradak joj se tresao, pomodrila je, a noge više nije pokretala.

— Hladno ti je?

— A tebi je valjda vruće — reče ironično.

— Ništa ne osjećam — rekoh, i bila je to istina. Nisam ništa osjećala.

— Idu!

Prema nama su isle blokova i njena pomagačica. Povele su nas u blok.

Blok je bio pun žena u krpama. Sjedile su na kojama i promatrali nas, nimalo prijateljski. Svaki novi transport značio je smanjeni obrok hrane. Tro-spratni drveni kreveti bili su ispražnjeni za nas. Tko je mogao, popeo se na najviši, a ostale su se smjestile na katovima ispod. Čitavi redovi kreveta bili su stisnuti jedni uz druge tako da se činilo da stotine žena spavaju na jednom velikom krevetu.

Antica, Ana, Dragica i ja smjestile smo se na gornjem spratu. Uz nas je sjedila mlada Ličanka Alambra. Lice joj je bilo neobično lijepo, strahovito mršavo i ispaćeno. Dok bi šutjela, ličila je na anđela, a čim bi progovorila, užasnula bi nas. Bila je toliko ispunjena mržnjom da su nam od nje prolazili trnci po leđima.

— Da mi je samo dočepati se slobode — rekla je, a oči su joj poprimile luđački izraz.

— Sve mi to želimo — rekoh. — Vjerljivo ćemo je dočekati.

— Naći ću ga! — siktala je. — Naći ću ga prokletnika.

— Koga? — upita Antica.

— Brata. Ustašu koji me je otjerao Nijemcima, dok me drugi brat nije uspio spasiti.

— Bilo je toga kod nas. Jedan brat ustaša, drugi partizan.

— Vlastitom ću ga rukom ubiti, zlotvora.

— Možda on nije kriv kao što misliš — rekoh da je umirim.

— Tko, on? Rođeni ubojica! — Ona bi ga s mržnjom opisivala u jezivim prizorima.

— Ne misli na njega, što će ti ovdje on, misli radije na one koji se bore za tebe, lakše će ti biti.

Klementa i Josipa, dvije Sušačanke, odmah su se popele na naš krevet i raspitivale se o ženama iz njihovog transporta i o onima koje su još ostale u Aušvicu. Te žene su bile dovedene u Aušvic poslije nas i odvedene na transport prije nas, jer ih u Aušvicu nisu imali čime zaposliti. Kao i svaki, i njihov transport bio je selekcioniran, tako da mnoge iz njihovog transporta nisu došle ni u Aušvic, već su izravno sa vlaka krenule kamionima tamo odakle se nisu ni vratile. Klementa i Josipa su bile pre malo u Aušvicu da bi o tome nešto više znale, a mi im nismo željeli reći da njihove drugarice za koje su se raspitivale nismo ni vidjele, niti je itko čuo za njih, iako se znalo za svaki novi transport koji bi ušao u A logor u karantenu. Josipa je nabrajala imena žena u nadi da bi se možda netko od nas sjetio kojega, ali su sve odmahivale glavom i izgovarale se na zaboravljinost.

U Ravensbriku te žene su boravile mjesecima i pošto Nijemci nisu znali kuda će s njima, smanjili su im obroke jela i ganjali ih sa apela na apel, dok se broj nije smanjio na desetak očajnica koje su čekale da ih odvedu bilo kamo, što dalje od Ravensbrika. Sablasno mršavilo njihovih lica i tijela nagonilo bi te da se pitaš što ih pokreće i drži tako uspravnima. Kako uopšte imaju želje da nas ispituju o svojim drugaricama i kako im je mozak još kadar da išta misli. Ali sam ubrzo shvatila da je njihova pokretačka sila Anica Čop, Istranka smede kose i očiju, nabijena nadom kao elektronima, koji su preskakali na susjede i držali ih na okupu.

Ona im je govorila o oslobođenju, o partizanima, o Istri. Imala je čudotvornu moć nad ženama, ohra-brujućim riječima lječila ih je od apatije, podizala im je moral i smiješila se kao da je oslobođenje držala u rukama i kao da će ga svakog časa pustiti u blok da ozari njegovu tminu. Bila je član Partije i ilegalka u Istri, a to je ostala i u logoru.

— Moj fant je partizan — govorila je ponosno smiješeći se. On se bori za mene, za tebe, za nas sve. — Svi su se divili njenom fantu-partizanu, jer ga je opisivala živo, pripisujući mu sva junaštva svih partizana.

— Mora da je vrlo lijep tvoj fant — rekla joj je Ana jednom prilikom.

— Ne, on nije uopće lijep, on je samo hrabar, pošten i dobar.

— Zar to nije dovoljno da se čovjek poštuje i voli? — I ona se nasmijala smiješkom koji ohra-bruje.

Oko nje su se okupljale djevojke iz Nabrežina, Tolmina, Tržića i Vodnjana, koje su kasnije otišle s nama na transport u Vitenberg. One su dobro poznavale Istru i, kad im je Anica Čop pričala o selima koja su zauzeli partizani, sjala su im lica od radosti. Izgovarale su bezbroj imena boraca koje su poznavale. Anica ih je podsticala na sjećanje, odobravala ili objašnjavala i tako su se ti razgovori pretvarali u prave političke sastanke. Tihim glasom pjevale su partizanske pjesme. Sve žene su pjevale. To su bili trenuci koji su poput čarobnog napitka produžavali ženama život i ulijevali snagu u njihova iznemogla tijela. Mnoge fizički jače umirale su samo zato što nisu vidjele daleko ispred sebe, što nisu znale riječi borbenih pjesama, a čija im je melodija bila nepoznata, jer nisu prije utamničenja bile s narodom kome su pripadale.

— Narod je zemlja, a zemlja mora biti narod. Te dvije stvari su nedeljive — zaključila je Ana, koja je o svemu razmišljala.

Anica Čop je bila ta koja je održavala u životu i pokretala žive kosture i čuvala ih da ih ne zdrobe sive zidine Ravensbrika. Kada smo ostale same, Anica me patnički pogleda i prošapće:

— Tako sam gladna da bih jela slamu iz slamačice. Ne znam da li će izdržati, pogledaj! — ona podigne bluzu. Na tijelu su joj stršila rebra kao letve na plotu. Bila je pravi kostur prevučen kožom.

— Šteta bi bila umrijeti baš sada — reče i nasmije se tako srdačno da su mi suze navrle na oči.

— Zar se baš nikako ne može doći do hrane izvan tih obroka što ih daju?

— Izlazimo samo na apele, nikoga ne puštaju k nama, niti nas puštaju izvan bloka. I da nas puštaju, ne bi koristilo, logor je pretrpan, a hrane nema. Jedino nas može spasiti transport. Da nas odvedu u neki drugi logor... možda bismo se spasile... iako ne vjerujem da je drugdje bolje.

— Nije bolje, Anica — Aušvic evakuiraju, što ne stignu spaliti trpaju u vagone i šalju u unutrašnjost. Logori u unutrašnjosti su prepuni kao Ravensbrik i u svim tim logorima vlada glad. Ne znaš sam što je bolje; da li da tu dočekaš smrt, ili da te vuku sa transporta na transport.

— U svakom slučaju radije idem na transport, nego da tu gledam kako jedna za drugom umiru. Od onih koje su stigle sa mnom ostalo je samo desetak. Svakog dana se pitam koji je dan po redu, čini mi se da je baš to najstrašnije od svega.

— Slušala sam te prije i divila sam ti se. Moj otac mi je jednom rekao da iz svake situacije postoji izlaz. Nada je izlaz iz ove naše situacije, zato nemojmo odbaciti taj jedini izlaz koji nam je još ostao.

— Kada bi duh mogao živjeti umjesto tijela, čovjek bi se mogao hraniti nadom, a ovako, do kaži trbuhu ako možeš da je sit! — umeša se Ana u naš razgovor.

— Ja neću ovdje ostati! Neću! Razumiješ li to, Ana? Dokle god imam snage borit će se sa smrću i govorit će o oslobođenju da i drugi u njega vjeruju, jedino će tako pomoći sebi i drugima! Apatija je isto toliko smrtonosna kao glad. Ako si bila borac, bori se i sada onim sredstvima koja imaš. Ja neću ovdje ostati, a ne bih željela ni ti da ostanеш!

Kolika se tiha herojstva susreću u logorima, herojstva o kojima neće nitko pisati i o kojima neće nitko znati, niti će ti heroji ikad dobiti medalje, jer heroji su skromni, o sebi neće pričati ako ostanu živi, dok oni koji su ih poznavali umiru ili zaboravljaju.

Anica Čop je bila heroj. Nitko nije primjećivao rebra koja su stršila poput ljestava na njenom tijelu, svak je video njenu snagu, njen osmjeh, i crpio iz nje nadu potrebnu za održanje. Još jedna takva djevojka bila je Dragica, partizanka. Njeno pravo ime bilo je Balanč Marija, bila je rodom iz Jesenice. Dragica je bila oličenje nježnosti prema drugaricama. Njeno geslo je bilo: — Pomoći gdje god i kako god možeš. U njenim riječima i na njenom licu neprestano si čitao; mi smo pobjednici, treba samo izdržati ovo posljednje i najgore.

Dvije žene su se potukle oko slamarica. Jedna drugoj je izvadila slamu iz vreće.

— Radi slame, dakle — reče zamišljeno Dragica. Izvadila je iz svoje slamarice slamu i dala je ženi. Ona je posramljeno gledala u slamu ne usudivši se da je dodirne. Sličnih svađa bilo je svakog dana, ali uvijek ih je ona rješavala na simpatičan

način ne povrijedivši nikoga. To su sitnice koje su je najbolje okarakterisale.

Bile smo u karanteni, zato nam je bilo dozvoljeno da boravimo u bloku. U prostoriji se nije ložilo, ali je bila velika razlika u temperaturi prema vanjskoj. Vani je bilo oko 35 stepeni ispod nule. Strepile smo pred svakim apelom, pred svakim izlaženjem, jer je to bilo gore od gladi koju smo sve podnosile. Pet sati stajanja bilo je dovoljno da se pretvoriš u sigu, ako nepomično stojiš, dok je malo bilo onih koje su imale snage da se pokreću u redovima. Zato su se mnoge smrzavale, te je napućenost bloka postajala sve manja, a mjesta je bilo sve više. Nakon tih jutarnjih apela ne bismo se zagrijale do večeri, a tada smo ponovo morale izlaziti na apel. Tu smo stajale u petoredovima i bile prisiljene da satima gledamo u sivi zid. Činilo nam se da smo osuđeni na smrzavanje pod tim sivim zidinama, da postoji taj logor kao grad prokletih, sam za sebe, kamo nikad ničije oči neće zaviriti, jer je izvan domašaja bilo kojeg živog stvora osim esesovaca. Moći će da se shvati duševno stanje uznika tek kad se sazna da su žene čeznule za žicom u Aušvicu, kroz koju su se mogla vidjeti polja, drveće i brda u daljini. Aušvic je bio strašan logor, ali su se u njemu patnje lakše podnosile jer nam se činilo da nas nečije oči ipak vide kroz žicu, da nismo zaboravljeni, dok je ovdje svaka nada umirala prvog trena dok smo stajale na apelu.

Iza zida, u onim sivim kućicama, živjele su esesovke, tamo dalje od tih kuća živjelo je, kako smo kasnije saznale, civilno stanovništvo, ali koje ili nije za nas znalo, ili je bilo ravnodušno prema ubojstvima koja su se događala unutar sivog zida. Bio si osuđen na smrt, ne samo od zime i gladi već i od zida koji će, evo, sagnuti se i prignječiti te svojom olovnom sivoćom.

Zašto su sagradili te zidine? Zašto nisu i taj logor okružili samo žicom nabijenom električnom strujom? Lakše bi bilo naše umiranje, jer čovjek i dok umire gleda u daljine da li dolaze... Možda nisu htjeli da nas gledaju njihovi ljudi, da ne vide što s nama rade. Da, vjerojatno je zato bio sazidan taj prokleti zid.

Četiri do pet sati stajanja na zimi do 30 stepeni ispod nule previše je i za najokorijelijeg logoraša. On je kadar da podnese mnogo, ali to je ipak previše. Zatvara oči, naslanja se na smrznutog druga ispred sebe, grijе mu leđa i šuti. Lice mu je pomodrilo, ruke ne osjeća, kosa na glavi стоји mu poput golog grmlja, smrznuta, noge mu se ukočile, bose u cokulama. Stoјi tako i ni sam ne znam je li postao drvo ili je to uvijek bio od vječnog čekanja. Pustio u zemlju korijenje i ne miče se. Na čelu petoreda stoјi glavarica bloka, Staša. U toploj bundi, podbrađena šarenim rupcем, pocupkuje u čizmicama. Ispod miške drži štap. Vrti se, šetka, čas utrči na blok, čas skokne do susjednog bloka. Dosadno joj je i nije baš toplo. Nije ni lako satima stajati. Ona je, doduše, sita i bunda je grijе, ali pokušaj da stojiš na takvoj zimi pet sati, jedva će te i bunda spasiti da se ne ukočiš. Tuži se susjednoj blokovoj, koja tuče žene i na taj način skraćuje vrijeme i zagrijava se. Žena iz prvog petoreda se sruši, za njom pada čitav prvi red. Jednoj je uspjelo da se podigne, nesigurno stoјi, ne osjeća noge. Smiješi se blokovoj, koja skače oko onih na zemlji i pokušava batinom da ih podigne i postavi u red. Umjesto smiješka u znak izvinjenja blokovoj, ženama se iskrivljuju lica u patničke grimase što razaruje blokovu. Dvije su ipak ustale, ali ostale i dalje leže. Jedna se poduprla na ruke, trga se od zemlje, ali ne usjeva da se podigne na koljena, jer je blokova batinom obori.

Kad padne konj, čovjek mu pomaže da se digne, konj se trza, oči su mu velike i prestrašene...

Ovdje čovjeka guraju nogom, psuju i konačno ga poliju vodom da se zamrzne. Tri smrznuta bića leže ispod sloja leda i ne miču se. Držimo jedna drugu da se i naš red ne sruši.

Dolazi esesovka i broji.

— Pet, deset, petnaest, dvadeset... četiristo... petsto... a što je ovo? Gura nogom u smrznute na podu. Blokova pritrčava, rumena, nasmijana, priča kao da je u pitanju neka vesela šala:

— Zamislite, bestidnice lijene, pretvaraju se. Polila sam ih vodom i sad se pritajile... ha, ha, ha, zanima me dokle će se tako praviti.

— Ha-ha-ha — smije se esesovka.

— Ha, ha, ha — smije se hripljivo, iskrivljenim licem žena čije su drugarice na podu. Esesovka je časak gleda, na to je šamara rukom u rukavici. Žena se prestrašenih očiju sruši, ali je zadržavaju nečije ruke iz redova. Ona stoji i sad joj se umjesto smijeha iz prsiju trgaju neki hripljivi glasovi. Ali to nije krik već hropac.

Pjena joj se pojavi na ustima. Mrtva je.

Stojimo. Nitko se nije pomakao da išta uradi. Štogod učini zadesit će ga ista sudbina. Na tijelu nam je led, u grudima led.

— Koje su to žene, te, što su na podu?

— Poljakinje.

— Gospode, smiluj se... — šapće neka Poljakinja nedaleko od onih što leže. Sivi zid nas prignječio, stojimo i gledamo u njega kao začarane. Esesovka je otišla.

— Antica, miči nogama ako možeš — šapćem očajno drugarici — smrznut ćemo se.

— Ne mogu, ne miču mi se — odgovara Antica.

Pokušavam da joj protrljjam leđa. Osjećam bol u rukama. Umaram se. Ruke padaju. Ponovo poku-

šavam da ih dignem, opet padaju. Petoredovi se pomiču, pokušavaju se trljati, malo-pomalo nam uspijeva da se pokrećemo.

— Nema smilovanja niotkud — velim Poljakinji — vidjeli ste vašu Stašu, trljajte jedna drugu.

— One se počinju kretati.

— *Ruhe!** — viće blokova.

— Do đavola! — odgovara joj nečiji glas pun mržnje.

— *Ruhe, sage!*** — dere se blokova, Ali je već nitko ne sluša.

— Ako nekoga udari, napast ćemo je, vidjeli smo kakva je — reče Dragica. Njeno modro lice bilo je smiješno dok je odlučno izjavljivala da je potrebno likvidirati blokovu. Jedva je stajala na nogama, dok je ukočene ruke držala pred sobom kao dva kolca.

Apel se završio. Mrtve odnose. Vučemo se u blok.

U bloku dijele juhu u lončićima od četvrt litra. I to je sve.

Tko ne radi nema pravo ni na jelo, ali da ne bi ipak pocrkali jer su krematoriji prepuni, evo vam! Topla juha.

— Sutra ćemo izaći na apele umotane u komade deka i u papire — veli Antica. — Neće nas poubijati zimom!

Pomalo se trgaju deke, vadi se slama i stavlja u cokule. Noć prolazi u teškim snovima, u bulažnjenu. Žene kašlju. Netko se davi od kašlja, zagrcava se, stenje i opet kašlja.

Antica se stiska uz mene i pokriva me. Grijе me svojim ozeblim tijelom.

— Jedan dan je prošao — šapće.

* Mir!

** Mir, kažem!

- Da, još će ih nekoliko proći — odgovaram.
— Samo da ostanemo žive. Umata me čvrše, kao da se boji da me ne izgubi.
- Drži se za moj život obema rukama, tjera smrt od mene. Ne da me.
- Spavaj — šapće mi. — Je li ti sad toplije?
- Toplo mi je, ne brini. Ali spavati ipak ne mogu. — Do ustajanja ima bar još jedan sat.
- Antica — zovem je.
- A?
- Sanjala sam... palačinke s marmeladom.
- Kakve su bile, je li onakve rumene? — pita kao da je to od neke životne važnosti.
- Da, da, rumene, mirisale su na vanilu. Mama ih je pekla i baš kad ih je stavila na stol, došli su i uhapsili me. Zgrabila sam jednu i sakrila, ali je nikako nisam mogla pojesti, jer...
- Nisam mogla jer su me držali za ruke.
- Što si s njom onda uradila?
- Ispala mi je...
- Na pod?
- Da. Pregazili su je.
- Zlotvori! — zgrozila se Antica.
- Ali to je bio samo san — pokušah da je utješim.
- Svejedno. Palačinku s marmeladom. Veliš da je mirisala na vanilu?
- Na vanilu. Mama je u palačinke uvijek stavljala vanilin šećer.
- Kad se vratimo kući, ti ćeš doći k meni i ja će ti ispeći kruh. Veliki bijeli kruh. Ješćeš ga cijeli tjedan i nećeš ga moći pojesti, tako će biti velik. — Ona mi poče opisivati kakav će to biti kruh. Najprije kao četiri logorska, na to kao deset logorskih, konačno kao kuhinjski stol.
- Na čitav stol, znaš.

— Dobro, ješćemo ga zajedno — velim, jer mi je žao da ga ona ne jede, već govorи samo o meni.
— Ti ćeš ga gristi s jednog kraja, a ja s drugog, pa kad stignemo na sredinu... Ali se predomislih. Najbolje da nikad ne stignemo do sredine.

— Onda ćemo ispeći drugi — tješi me.

— Dobro — složih se — veliki kao kuhinjski stol...

Ujutro opet apeli, opet stajanje. Život se i dalje odvija u neprestanom čekanju. Čas čekaš apele, čas odlazak u blok. Sjedimo obučene ispod deke, na to bez deke izlazimo napolje na mraz. Žene se spotiču već kod prvih dvadeset koraka. — Što će biti dalje? — pitamo se u strahu. Neki blokovi doslovno izumiru. Omršavjеле smo do kostiju. Ličanka se više ne diže, ne ide ni na apele, oči su joj sasvim staklene. Kad bi je dobro nahranili, ona bi ostala živa... Kad bi Crveni križ... Ali on je poput svih komisija koje su posjetile Aušvic... dođu, ništa ne vide, odu, kao kad brod prođe mimo brodolomca u noći. On viče, vjetar odnosi njegov glas, ne čuju ga, on umire, nalaze ga mrtva ili ga uopće ne nalaze. Tako je to. Kad bi u komisiji bio koji od logoraša! On bi komisiju poveo kamo treba, otkrio bi kulise... Kad bi u Crvenom križu bio netko tko je pretrpio glad ili tko je iskusio logor, znao bi što treba da čini... ovako, ništa se ne može, ili čekaj, ili umri, to je tvoja stvar.

Umatamo se u deke ispod haljina. Cokule su nam pune slame i papira. Izlazimo na apet veselije nego inače. Zima nas hvata zubima za noge i lice, leđa su nam ipak toplija, griju ih poderane deke. Tapkamo na mjestu ili se ljujamo, lijevo-desno, lijevo-desno. Kraj mene стоји Poljakinja. Doktorica.

— Dekom treba umotati trbuhe, to je važno za nas žene — govori. Sva je poplavila, šiljata brada strši joj s lica, a tanak proziran nos liči na lepti-

rova krila, sav je izmreškan žilicama. Oči su joj plave, nebeske.

— Sama? — pitam je — jer su Poljakinje obično sa čitavim obiteljima dovodili u logore.

— Sama — odgovara. — Majku i sestru su otpremili u neki drugi logor.

— Varšavljanka?

— Iz Loda.

— Poljaci su vrlo pobožni, uvijek se mole — rekoh.

— Da, jako smo pobožni, tako su nas odgajali.

— Ovdje pobožnost nikome ne smeta — odgovorih.

— Ne. Čovjek mora u nešto vjerovati. Zašto to ne bi bio Bog?

— Ako nema ničega drugog i Bog je dobar — reče Ana. Poljakinja se strese od zime.

— Vi i vaši niste pobožni, nikad se ne molite — reče. Sjetih se kaluđerica iz Koronea.

— Ne, mi nismo pobožni. Oni koji to jesu, ti su s Nijemcima.

— Čudno — umiješa se jedna druga žena. — Esesovci su bezvjerci.

— Kod nas u ime Boga ubijaju i to s križem u ruci.

— Križari? — upita.

Ana i ja se pogledasmo.

— Ne, razbojnici.

— Čudno — reče ne vjerujući. — Krist je mnogo trpio — doda.

— Da, a kad bi opet došao na zemlju, ponovo bi ga razapeli.

— Ateisti, mislite? — reče žena.

— Svećenici, mislim — reče Ana — jer bi ih opet potjerao iz crkve.

— Mi ćemo sigurno doći na nebo — prošapće netko naivno.

— Sigurno — kažem — ako ovako potraje, svi
ćemo doći na nebo.

— Ja sam, čini mi se, na putu — nasmije se
tiho Ana — desna mi je noga potpuno smrznuta.

Najednom blokova primjeti da su žene odeb-
ljale u tijelima.

— Co to maš? — dohvati prvu i opipava je.
Izvuče komad deke.

— Coooo? Sabotaža. Trgati deke? — hvata sve
redom i izvlači deke. Mlati svaku štapom a deke
slaže na hrpu.

— Za sabotažu se ide u krematorij — viče. —
Reći ću to eses-gospodji!

— Eses-dami, mogla je reći — gunda Ana i
dršće.

Dragica ne da deku, opire se, gura blokovu. Na
nas još nije došao red jer smo u predzadnjoj vrsti.

— Ako nam ne ostaviš deke, reći ćemo da si
nam ti dozvolila.

Nas je više, sve ćemo vikati i povjerovat će
nam, a tebe će spaliti za sabotažu — prijeti joj
Dragica, dok joj sve odobravamo. Nastaje nered
i galama. Blokovu prestraši žamor, tim više što se
bližio dolazak esesovke.

— Ti si pametna žena — veli joj neka djevojka
— ocijenit ćeš što ti se više isplati, krematorij ili
da šutiš. Mi se ne bojimo smrti, nas ima više, dok
si ti sama. Blokova shvaća da joj se ne isplati odu-
pirati, vrag zna te esesovce, možda bi je zaista i
spalili, dok je ipak ljepše biti blokova. Baca nam
natrag krpe i požuruje nas.

— Brzo, vidla rogata, brzo sakrijte te krpe, ide
eses-gospođa. Ako vas nađe, ubit će vas a i mene
s vama prokletima.

— Same ćemo odgovarati, ništa se ne brini. —
Esesovka nije primjetila deke, žurilo joj se. Prebro-

jila je redove i načaš zastala da nešto kaže blokovoj. Ova se smiješila kao da joj je obećana sloboda. To što joj je šapnula nije bilo nimalo veselo. Trebalо je da stojimo još tri sata. Dakle, sedam sati sa onim satima koje smo već prostajale. Šutke smo stajale. Nikome se nije govorilo. Zatvorenih vijeđa, zamrle smo u redovima.

Pred očima mi se stvori majka. Kuhani krumpir puši se na stolu. Para se diže i miriše. Jedeš ga onako vrućeg i postaje ti toplije. Otvaraš načas oči i ne znaš da li si ga zaista jeo. Opet zatvaraš oči da vidiš da li je zdjela još uvijek puna. Postaje ti smiješno. Sam se sebi smiješ, onako bezglasno, kako se smiju logoraši. Najednom vidim Lučana, stojim kraj njega. Na Rijeci smo, slučajno smo se sreli. Nijemi od sreće stojimo i gledamo se. On pogleda na sat.

— Za deset sedam! — trza se smjesta. — Poslije sedam nitko ne smije biti na ulici. Policijski sat je. Ispod haljine oko pasa su mi leci i pisma. On o tome ne zna. Smiješim mu se. On me hvata za ruku i trčimo. On ništa ne zna o tome da nisam dobila vezu da predam te letke. Sklanja me kod neke žene. Sam trči kući. Za dvije minute sedam. Da li je stigao? Sutradan se opet nađemo. Još uvijek nosim letke. Nema veze, bit će da su je uhapsili. Znači moram ih nositi natrag na Krk. Danas je prvi dan nove godine.

— Želim ti mnogo sreće — kaže mi gledajući me sivim blistavim očima.

— A ja tebi... ja tebi želim sve što može posjetiti čovjeku onaj tko ga voli. Želim da se svrši rat i da ostaneš živ; želim da ti život bude svjetao poput tvojih očiju, ali umjesto toga govorim mu: i ja tebi.

— Ovo je moj prijatelj Atilije — predstavlja mi crnomanjastog mladića.

— Drago mi je — velim, smiješim se dok me leci pri svakom pokretu bodu u rebra i šušte.

— Moram na brod, za petnest minuta polazi.
— Prate me do broda.

Ulazim teška srca na brod, radi letaka i radi rastanka. Sa obale me gledaju njegove oči. Tolika tuga izviruje iz njih, kao da se zauvijek opršta sa mnom. Najednom mu se oči zamagljuju, on skreće pogled. Znam što misliš. Kada ćeš me i da li ćeš me opet vidjeti. Tvoj prvi mladenački san, tvoju ljubav. Brod odlazi. On stoji na obali i prati ga pogledom.

Prošla je cijela godina otkako si stajao na obali. Cijela godina po zatvorima i logorima. Gladna sam i hladno mi je, ali me sjećanje na tebe grije. Znam da me čekaš. Vidim te na obali sa očima punim tuge, ali me čekaš. To saznanje me drži u životu i ne dozvoljava da klonem. Sigurna sam da neću pasti kao što padaju oko mene. Neću da umrem, neću!

I opet je prošao dan. Smanjili su nam obroke. Sve što dobijamo je lončić juhe. Iscrpljene smo do najvećih granica, a tek je prošlo mjesec dana. Mnoge žene se uopće ne dižu. Čekamo svaki dan da ih pokupe i odvedu. Neke dižemo i vučemo na apel, tamo ih držimo. Trećina nas je ostala, druge nisu izdržale. Krevet nas vuče sve više. Jedva se popneš gore, već spavaš. Bude nas od apela do apela. Apeli su nešto kraći. Zima je nesnosna.

U Primorju su zime tople, sunce sija. Vraćam se kući. Idem pješke. Nitko me ne prepoznaće. Povorka poznatih lica prolazi pokraj mene, jedan za drugim. Gorko je i strašno što me ne prepoznaju. Evo, i majka prolazi. Htjela bih potrčati za njom, ali me ne drže noge, padam. Grlo mi se steže i umjesto krika iz njega se izvije plać.

— Što ti je? Sto je? — Antica me trese, vuče.
— Apel je, ustani! Gospode! — Pokušavam da je shvatim. — Apel? Što ti to govoriš, kakav apel? Ja sam doma.

— Kakvi doma! — očajava Antica — svi su već vani.

— Čekaj, pusti me malo da se odmorim.

— Ta kako da te pustim? Na revir će te odvesti! — Ona plače, briše oči, lice joj se trese od bola, vuče me.

— To je logor, razumiješ? Logor, logor, tko ne izade na apel gotov je, razumiješ? — Zadnjim naporom se dižem. Antica me napola nosi, izvlači me na polje i stavlja u red. Djevojke me prihvataju i drže.

— Đavo te odnio — veli mi Ana — zar si se sad sjetila da umreš, sad, kad je kraj blizu? — Trlja mi leđa i glavu. Oko mene se sve okreće, čini mi se da ću pasti, ali stojim i govorim u sebi.

— Ne, neću pasti! Moram izdržati. Mi smo željezna generacija, željezna, razumiješ?

— Ti si mi baš željezna generacija — područljivo me bodri Ana.

— Koga se vraka rugaš — okosi se na nju Antica, trlja mi ruke, popravlja kosu, drži. Jadnica, a sama je nesigurna na nogama.

— Veliki kruh — šapće mi — kao stol... sa onom rumenom koricom koja hrska.

— Topao? Antica, je li topao?

— Da, da! Tek iz peći izvađen... sa onom koricom koja hrska.

— Kao stol?

— Još veći, kakav samo zaželiš, takav ću ti ispeći.

— Koliko kruha! — Radujem se kao da je već preda mnom.

Dan je prošao. Žene više ne razgovaraju. U bloku vlada muk. Ličanka sa onim lijepim imenom je umrla. Njeno i mrtvo lice bilo je lijepo, a usta su odavala mržnju koju ni smrt nije mogla izbrisati. Kako li će se liječiti mržnja kod živih? Zar još uvijek traju pokolji? Kakvu su mržnju rasipili među braćom! Neka su stoput prokleti!

Ličanka je u ruci držala komad crnog kruha. Otimali su ga, ali joj ga nisu mogli oteti. Dugim mršavim prstima grčevito je stiskala kruh, ni mrtva ga nije dala. Tako su je i odnijeli, sablasno mršavu, dugu i bliјedu.

Ravensbrik je imao dva krematorija. U jednom od njih izgorjela je ta djevojka, u cvatu mladosti . . .

Već smo na izmaku snaga. Mi koje smo još preostale, borimo se očajnički. Često više ne razlikujemo javu od sna. Dešava se da tražimo lica koja tu nikada nisu bila. Nitko se više ničemu ne čudi, nikoga o ničemu ne pita.

Ana je jednog jutra pala i više se nije digla. Nije više razmišljala ni glasno ni za sebe, bila je mrtva. Njenim pepelom će posuti puteljke među blokovima, po njenim kostima će gaziti naše noge. Mi nećemo plakati. Zaboravile smo kako se iskazuje bol, kao što smo zaboravile kako se iskazuje radost. Šutke ćemo ići dok ne padnemo mi i dok po našem prahu ne budu hodale druge do svog pada.

TREĆE PUTOVANJE

Usred dana oglasio se zvižduk.

— Selekcija! — pronio se šapat.

Židovke bi se sakrivale, ali su ih izvlačili ispod kreveta, iz slamarica, odasvud. U njihovim očima gorio je strah. Jedna mala Židovka uvukla se k meni u krevet, dršće.

— Ne boj se! Možda to nije selekcija — velim joj. Ona podigne suknju i pokaže mi rane i kraste na nogama.

— Ne pokazuj to nikom — savjetovah je.

— Vidjet će, svejedno — reče tužno.

— Možda neće, hodaj hrabro pred njima, ako bude potrebno.

Već su sve žene stajale u redovima po pet kada je stigla komisija sastavljena od esesovaca. Pokraj njih su prolazile žene jedna po jedna. Oni bi ih zaledavali poput trgovaca stokom, pogledima opipavali im glave, ruke i noge. Žene su nastojale da im noge ne dršću od slabosti, jer bi to značilo da neće biti izabrane, već da će ih ostaviti da umru od gladi i hladnoće. Odabранe su išle lijevo, a one druge desno; na lijevoj i na desnoj strani broj se

podjednako povećavao. Konačno je bilo završeno i ovo mučenje. Lijeve su otjerali u blok, desne ispred kupatila. Prolazeći mimo kuhinje vidjeli smo velike kotlove u kojima se kuhala juha. Debele kuharice motale su se oko kotlova, dok su mršave po-put kostura žene vukle neke kante. Tu smo opet dugo stajale.

Najzad su se otvorila vrata kroz koja su nas po logorskom običaju utjerali batinama. Poskidale smo sa sebe krpe i ušle u praonicu. Gusto poređani tuševi dočekali su nas s topлом vodom. Sve nas je obuzeo osjećaj olakšanja. Oprale smo se i zagrijale. Neke žene popadale su na pod. Dizale smo ih i same padale. U pokrajnju sobu puštali su po tri žene. Bila je to soba sa tri operaciona stola, prekrita ponjavom. Esesovke u bijelim mantilima primale bi žene koje su ulazile u prostoriju, te ih nakon očnog pregleda polijegale na stol. Na stolovima se vršio ginekološki pregled. Zatim je svaka dobila injekciju. Djevojke na kojima se takav pregled nije mogao da izvrši, deflorisali su i tjerali ih dalje. Čemu je služio takav pregled? Što su postigli time što su uporašćavali tolike djevojke? Dok smo užasnutim očima sve to gledale, esesovke su se smijale i grubo nas gurale u susjednu prostoriju. Bila je gusta noć kada smo doatile crne dugе suknje i crne bluze. Jedne su doatile cipele, druge cokule. Jedva sam slušala Anticu kako hvali moje cipele.

— Taman su ti, neću te žuljati.

— Sve će biti dobro, živa si i ako se živa vratiš zar će se naći netko tko neće shvatiti? — tješila je neka žena mladu djevojku.

— Svejedno, nije to ono što sam ti htjela reći. nisam sama, ima nas mnogo takvih, ali ... strašno je.

Podijeliše nam juhu i kruh. I pored sve gladi

nismo mogle jesti. Ruke su nam drhtale. Rečeno nam je da nam kruh mora trajati do odredišta.

— Na transport, dakle!

Željezna vrata su se po drugi put otvorila i propustila nas.

Uzdah olakšanja nam se oteo. — Samo kad smo i taj logor napustile! Te teške zidine, beskonačne apele i krvoločne blokove! Jedva se vučemo, ali neka, samo kad smo vani! Vani iz tih zidina!

— Budi proklet, Ravensbriku! Ne ušla u tebe nijedna ljudska noga nikad više. — To su bili naši posljednji pozdravi. — A vi, koje ostajete, što da vam kažemo? — Do viđenja! Do viđenja u slobodi! Najljepše što vam možemo reći.

Sive kuće sada u noći bile su crne sjene. Hodale smo osvjetljene esesovskim svjetiljkama, praćene psima. Noge odvikle od hodanja boljeli su u koljenima i kukovima. Zglobovi su škripali. Nismo nikad vjerovale da je čovjek toliko izdržljiv i otporan. Stigle smo do vagona. Ugurali su nas i zatvorili vrata.

— Tako se putuje po Njemačkoj, moje dame
— našali se neki glas.

— Francka, kaj si ti znami?

— A da, kje naj bi bila?

— Mislila sem da si ostala.

— O, ta je pa lepa, mar sem tako za nič?

— Nisem to mislila, samo te nisem videla in to je vse.

Ležale smo na slami jedna preko druge i gusile se u prašini. Kad je vlak stao, još uvijek je bila noć. Izvukla sam se ispod tjelesa i provirila kroz zabijen prozor. Otvor između dasaka bio je toliki da se lijepo moglo gledati. Među daskama bile su izbušene i rupe. Tko zna tko ih je izbušio, tko od miliona putnika stočnih vagona. Je li živ? Vjerojatno nije, a možda... Mjesto gdje smo stigle

bio je Berlin. Bombardirali su ga. Dok su Berlinčani strahovali po skloništima, mi smo stajale na kolosjeku, nadohvat bombi i spavale. Da je Ana živa rekla bi da je sve na ovom svijetu relativno.

Još prije nego su me uhapsili, dolazio je k nama u kuću Nijemac Vinkler. Domaće izdajice često su nam u kuću slale Nijemce da izvrše pretres. Pošlali su i tog Vinklera. Došao je i sjeo. Pitao je da li netko u kući igra šah. Iznenadeni tim pitanjem začuđeno smo ga gledali. Izvukla sam šahovsku tablu i figure i počeli smo igru. Prvu partiju je dobio on, drugu ja, treću on i tako redom. Otada je svaku večer dolazio i igrao. Najednom je počeo vrlo lošeigrati. Često bi skidao naočale, bio je vrlo kratkovid, brisao ih, stavljao, opet skidao i opet stavljao, tako bezbroj puta. Konačno je rekao da ne može igrati. Sjedio je i šutio. Zatim je pričao da je Berlin bombardiran i da ne prima poštu od žene. Imao je ženu i dvogodišnje dijete. Sada, kad smo stajale na berlinskoj stanici, sjetila sam se njegove žene i trogodišnjeg djeteta. Poželjela sam da ih ne ubije bomba. Bila sam uvjerenja da ih neće ubiti.

Tjelesa na slami opet su me primila. Put se nastavio pred samo jutro. Kotači su pjevali neku utješnu melodiju. Činilo mi se da čujem riječi: — Ide, ide — ide, ide... — već je blizu — već je blizu... sloboda — slo-bo-da.

VITENBERG

⁹ U paklu su zvijezde ravnodušno sjale

Noću se stizalo u logore, noću se ulazilo u barake, sve se radilo noću, samo se ubijalo i danju i noću.

I u Vitenberg smo stigle noću. Nismo vidjele kojim smo putevima prolazile, niti kuda smo stigle. Ceremonijalno stajanje nas je i tu čekalo. Po-ređane u petoredove pred jednom barakom čekale smo što će biti dalje. Bila je nalik na hiljade drugih, ni veća ni manja, ni ljepša ni ružnija. Nismo je ni gledale. Svu našu pažnju je zaokupila glavarica bloka. Reflektor uprt u baraku osvetljavao joj je lice. Bilo je to lice kriminalke. Oblik očiju, ušiju, lubanje i brade podsjećao nas je na slike kriminalaca i na same zločince koje smo imale prilike vidjeti u Aušvicu. Njeno lice nas je uznenirilo. Stajala je nasuprot petoredovima i promatrala nas. Njeno promatranje je bilo suviše zainteresirano a da bi čovjek olako prešao preko toga. Lupkala je štapom po čizmi i smiješila se neodređeno svima i nikome. Što su nam sve govorile njene zelene mačje oči? Bile smo same mlade djevojke, najstarijoj je bilo 25 godina, ostale su bile ispod dvadeset. Logori su nas naučili da čitamo Ijudu čim ih spazimo i da se spremimo na odbranu prije nego za to bude prekasno.

Shvatila sam da ta žena pripada odmetnicima. To je ona vrsta ljudi koji mrze sve one što su iznad i ispod njih, a sebi ravne preziru. Oni su u zločinima prevazišli svoje gospodare esesovce. Ipak ih ovi nisu primili, a navukli su na sebe mržnju uznika koji ne opraoštaju. Tako su ostali u sredini, nigdje. Ožigosani od nas i prezreni od esesovaca, bili su to pravi prokletnici koji više nisu imali što čekati. Oni su čekali oslobođenje, ali su ga se bojali i možda potajno u svojim dušama željeli da nikad ne stigne. Prepuštali su se zločinima i sadistički se svetili zbog svoje samoće. Malo-pomalo postali su profesionalni sadisti i ubojice. Mnogi od njih nisu dočekali oslobođenje, uznici su se sami obračunali s njima.

— Strah me je — šapnu mi Antica.

— Za danas se ne boj — odgovorih joj. — Danas neće nikoga tući. Ona danas samo promatra, bira žrtve. Već se unaprijed raduje, zato se smiješi. Ne boj se, valjda smo stekle neko iskustvo, znat ćemo se braniti. — Nisam se prevarila. Kad nas se nagledala, kad je našla svoje buduće žrtve među nama, njen posao je za danas bio završen. Uvela nas je u blok, odredila mjesto na trospratnim krevetima i ugasila svjetlo.

— Mi ništā ne vidimo — izjavila je Dragica — ostavite nam bar toliko svjetla da se popnemo do kreveta.

— Tko je to rekao? — zapita upalivši svjetlo. Dragica istupi korak naprijed. Naglo je povučem u red i naš čitav red se pomakne.

— Vi, dakle? — pažljivo je promotrlila naša lica.

— Citav vaš red nek ustupi mjesta onima iz kuta, a vi u kut. Naučit ćete do poštujete naređenja.

— Ali svjetlo neka ipak gori — javi se Dragica. Blokova joj pristupi, zagleda joj se u lice i nestane u svojoj sobici.

— Dragice, Dragice — kążem joj s prijekorom — navukla si nepotrebnu brigu prije vremena. Čuvaj se, sad imaj oči i otraga. Ne idi nikud sama. Dragica je u suštini bila naivna. Premalo je poznavaла logor. Antica i ja se pogledasmo. Znale smo da čemo morati bdijeti i nad njom.

Blok se sastojao iz dva dijela. U prvom bloku smo bile mi, u drugom Ruskinje, dijelio nas je zid. Glavarica oba bloka bila je poljska Njemica, zvala se Klavdija. Govorila je njemački i poljski podjednako dobro. Ruskinje su nam ispričale da je u logor dospjela prije osam godina radi ubojstva. Umorila je svoja dva muža i nije bila osuđena na smrt samo radi toga što su joj muževi bili Poljaci. Drugo se nije moglo ni očekivati. U lijepе ruke smo dospjele, mislila sam u sebi. Sam blok bio je čist. Tada još nisam znala da ta čistoća staje života svaku čistačicu. U jednom kutu bio je stol i dvije klupe. Dobivao si dojam da možeš prići stolu i sjesti. To je bio raskoš za nas koje nismo vidjele stol otkad smo otišle od kuće. Sjediti za stolom, nepoznato je u logorskom životu.

— Stol! — usklikne Antica kao da u najmanju ruku vidi onaj kruh što mi ga je obećala ispeći.

— Da — rekoh. — Ne misliš valja da će te pustiti da sjedneš.

— Znam — odgovori kratko.

Tek smo legle, a već se razlijegao nečiji glas:

— *Aufstehen!* — Pogledasmo prema vratima odakle je dolazio glas. Ljudeskara od najmanje dva metra, ženskog lika, mahala je štapom i udarala njime po krevetu.

Silazimo rezignirano s kreveta. Ljudeskara nas mjeri pogledima, na to počinje govoriti. Nitko je

ništa ne razumije, ali se ona zanosi, uzvikuje, sluša šama sebe i divi se svom bezglavom govoru. Vidi se da je uznica, ali se smatra da nam je prepostavljena te nam hoće uliti strah u kosti ili naprosto trabunja neke gluposti o krematorijima, kaznama i mnogim sličnim stvarima koje su nam odavno poznate i kojih se više ne bojimo.

— Kolega — obratim joj se — došle smo iz Aušvica, zar postoji nešto što mi ne bismo poznavale?

— Ah, tako — nasmije se sasvim ljubazno ljudeskara — onda je sve u redu!

Sutradan, dok sam stajala na apelu, razgledala sam logor. I ovaj je bio građen po uzoru na ostale, jedino što nije bilo zida kao u Ravensbriku, već samo žičana ograda. Kroz žicu se vide polja, a daleko na horizontu šume. Osjećala sam da tamо kraj šume mora teći rijeka. Ali pošto nisam znala gdje se taj logor zapravo nalazi, nisam mogla ni zamisliti koja bi to rijeka morala biti. U ovom logoru osjećale smo se spasene. Možda radi toga što smo mogle gledati u daljinu, što su obroci jela bili veći i što se taj logor nazivao radnim logorom. Tu smo doobile i nove brojeve koje je trebalo da prišijemo na rukavima.

Blokova, koja nas je toliko uznemirila, nekud je nestala, a na njeno mjesto došla je Njemica. Marijana. Ljepuškasta, nervozna, glupa žena. Bila je vrlo rastresena i zaboravlјiva. Nije ni sama znala što hoće i što od nje traže. Čas bi udarala žene štапом, čas bi se smijala, zatim bi se histerično drala, i na kraju tapkala bi u mjestu klateći se u bokovima. Neuravnotežen, bolestan tip.

Zanimalo nas je koliko ćemo dugo biti u karanteni i kuda ćemo na rad posle karantene. Nitko nam o tome nije mogao ništa reći, već nam je svima postalo jasno da su smanjili obroke kruha i

juhe, te da će ih i dalje smanjivati dok ih ne svedu na minimum. Jednoga dana izostala je juha, drugog dana kruh. Počele smo gladovati. Žene su sve češće obilazile smetište tražeći po njemu kore ili otpatke od povrća. Trebalо je uvući se u jamu, brzo pronaći krumpirovu koru ili što drugo i pobjeći. Jama mi se gadila. Iako sam bila gladna, nisam htjela ući u nju. Odlagala sam da uđem u jamu do posljednjeg trenutka. Antica, koja je vjerojatno isto sa gađenjem razmišljala o jami, jednog dana mi reče:

— Nema smisla da gladujemo. Kora je kora, ali ipak je bolje i to nego ništa.

— Ti misliš da će te kora čekati? Ta stotine žena su prošle kroz smetište, ne znam da li ćeš išta naći.

— Pokušajmo.

— A, ako... — ja je pogledan.

— Pa neće valjda baš nas uloviti. A ako nas ulove... na to moraš biti spremna.

— Gle, junačinu — narugah joj se — ja ne idem.

— Bojiš se — reče izazovno.

— Ajde, idem, što si zapela! Bojim se, naravno da se bojim, ali ako ti toliko želiš...

— Ja ne želim, ja sam samo gladna... — Gledala me je i tužno i ljutito. Zaobišle smo barake i ogledavši se na sve strane brzo ušle u jamu. Nije bilo ničeg osim blata izgaženog bezbrojnim nogama. Izlazeći iz jame pronađoh olovku. Toliko sam joj se obradovala da sam zgrabila Anticu, koja se nije protivila, i povukla je sa sobom napolje. Odmah posle nas u jamu je ušla Ciganka. Na prolazu vidjela sam njeno mršavo, mlado crnomanjasto lice. Kad smo stigle do prvih blokova instinkтивno smo se okrenule. Iz kuhinje je izletjela esesovka s

lopatom u rukama. Ciganka je čuvši korake iskočila napolje, ali prekasno. Esesovka ju je lopatom dočekala na izlazu i snažnim zamahom prepologila. Zatvorila sam oči. Antica me je povukla s mjesta i pobjegle smo prema našem bloku. Ciganka je tako očajnički vrissnula da nam se steglo srce. Taj vrišak dugo mi je zvonio u ušima, čak i nakon oslobođenja.

U želucu sam osjećala mučninu, u slepoočnicama mi je udaralo, dok je krv s lopate curila pred mojim očima. Ušla sam u blok i siela na klupu po red stola. Marijana je izašla iz sobice i okomila se na mene. Nisam se micala s mjesta i sasvim mi je bilo svejedno što Marijana viče.

— Ta izlazi napolje kad ti kažem!

— Moraš mi dati papir, našla sam olovku i želim da crtam.

— A što to mene briga? — upita me izazovno.

— A? Hoćeš li da ti dam papir po glavi?

— Ne, hoću pravi papir. I ako ti hoćeš, za pola kruha ču te nacrtatit da ćeš moći sliku objesiti na zid u sobi, i tako ti je prazna. — Ona se časak zamisli.

— Pola kruha je previše.

— Onda nećeš imati sliku, već ču nacrtati blokovu iz susjednog bloka. — Pomisao da bi neka druga blokova mogla prije nje imati sliku u sobi natjera je da popusti, ali se sjeti da nije vidjela ni jedan crtež, koji bih ja nacrtala, pa me sumnjičavo pogleda.

— Što se tiče slike — rekoh — možeš i da je ne uzmeš, ako ti se ne sviđa.

— Dobro, dođi!

Povela me je u svoju sobicu. Iznenadila sam se da u logoru može postojati takva soba. Zidovi obloženi tapetama, kreveti sa svilenim pokrivači-

ma, a stol i dvije stolice prekriveni ručnim rado-vima. Vjerojatno su i ovamo dovlačili transporte bogate stvarima a tek pred kraj pretvorili su taj logor u radni. Tako su radili, jednostavno bi koncentracione logore prekrstili, mijenjali nazine, dok je sve ostalo kao i prije.

— Sjedi — reče mi. U glavi mi se zavrtjelo od vrućine u sobi. Omamila me je i počela sam zjevati. Marijana mi pruži komad bijelog papira ispod kojeg sam podmetnula dasku i sad je trebalo crtati.

— Smjesti se udobno i okreni se prema meni onako kako želiš da te crtam.

— Može li da bude i poluakt? — upita me.

— Može što god hoćeš, samo brzo, jer će netko odnekud stići i morat ćemo u red. — Ona zauzme pozu kakvu su zauzimale glumice iz doba Meri Pikford.

— Ne valja ti to — rekoh i uto mi se pred očima pojavi lopata s koje je curila krv. Pokrih oči rukama. Ali sabrah se odmah jer je trebalo početi. Nekako sam je omotala jednom svilenom krpom i posadila na krevet. Da sam joj stavila još i jastuk na glavu, ona se sigurno ne bi protivila. Crtež je bio za jedan sat gotov, a prikazivao je lijepu ženu, iako Marijana to nije bila. Ali je ona bila oduševljena, skakutala je po sobi i klicala:

— Kako je to lijepo! — Obećavala mi je da će mi naći mušterije i kako ću zaraditi mnogo kruha.

— Pola kruha, Marijana — rekoh.

— *Natürlich!** — odgovori mi ona i pođe do prozora, ali na njemu ne nađe kruha.

* Naravno!

— Čekaj, dok dobijemo „fasung”. Dodi kad se kruh podijeli. — Ustala sam i izašla. Antica me radosno dočekala.

— Gdje si bila? Bojala sam se za tebe.

— Možda čemo dobiti kruh — rekoh joj ali ona mi ne povjerova.

Prišle smo maloj grupici Talijanki. Jedna od njih je pričala kako se spremo slatko i peku kočići od sira. Druge su je pohlepno slušale kao da će sad odmah otići da isprobaju te recepte. Hermína, visoka simpatična Slovenka, govorila je kako će od svoje duge sukњe saštiti hlače da joj bude toplije, a druge su je molile da i njima skroji hlače. Dragica je visokim tonom uvjeravala Francku kako Nijemci neće izdržati do proljeća, a tanka mršava Anica Čop smješila se potvrđujući Dragičine riječi. Začudila sam se da je Anica još uvijek s nama. Nisam mislila da će preživjeti Ravensbrik.

Navečer poslije apela dobila sam obećani kruh. Stajala sam kraj vrata i nisam znala šta bih s kruhom. Da ga podijelim? Za sve ne bi bilo dosta ni dvadeset kila. Da ga pojedemo Antica i ja, najele bismo se. Ali kako možeš jesti kad te gledaju isto tako gladni ljudi kao što smo i same. Stajala sam sve dok mi Antica nije prišla. Povela me za ruku do našeg kreveta.

— Što si zinula s tim kruhom?

— Što da radim s njim? — upitah.

— Što bi radile druge da imaju kruh? Sjedni i pojedi ga.

— Je li? A ti?

— Ja ga nisam zaradila.

— A da si ti zaradila? Ti bi ga pojela?

— Bih — reče odsječno. — Podijelila sam taj komad na više dijelova, a Antica ga je razdijelila

našim najboljim drugaricama. Crtež se pokazivao i po drugim blokovima te sam uskoro dobila nove mušterije. Donosile su raznobojne olovke pa sam ih morala risati u boji. Napravila sam nekoliko portreta. Opet smo jele kruh koji je za mene bio prava muka. Bilo ga je uvijek premalo za sve one kojima je bio najpotrebniji.

SURAT (PORTRET)

Jedne večeri pozvala me je blokova iz susjednog bloka i zamolila da joj narišem surat. U tom bloku bile su smještene Poljakinje i Ruskinje. Vidale smo se na apelima, ali nikad nismo imale pri-like da se upoznamo i zbližimo. One su radile u tvornici, a mi smo još bile u karanteni. Radnice rade od jutarnjeg apela koji je rano ujutro do večernjeg koji je kasno u noć, i imaju samo toliko vremena da jurnu iz barake kad odlaze i u baraku kad se vrate. Izlazak nakon apela je zabranjen. Ljudi mogu živjeti deset metara jedan od drugoga a da ne progovore ni riječ za čitavu godinu dana.

Blokovu iz susjednog bloka viđala sam svakog jutra i večeri, ali sam tek toga dana kad me je pozvala da je nacrtam saznala da je Uzbekistanka. Pošto sam se rodila u tom kraju, poznavala sam njen jezik. Njeno pravo ime bilo je Šarap, ali su je zvali Marijka. Istog dana smo se sprijateljile i dogovorile da ćemo se uzajamno pomagati. Šarap je bila partizanka, dobrovoljno se javila za frontovsku pozadinu, gdje je bila uhvaćena. Upoznala sam je s borbom našeg naroda. Ona je stalno ponavljala: — Saklamok bir-birini! — što je značilo da mo-

ramo jedna drugu čuvati i uzajamno se pomagati. Naši su se blokovi sve više zbližavali. Djevojke su se češće susretale i izmjenjivale iskustva i vijesti. Nije me čudilo što su baš Šarap izabrali za blokovu. Ona se bloku sama nametnula. Izraz njenih tamnih očiju bio je divlji i okrutan. Svaka njena riječ bila je zapovijed koja se slušala bez protivljenja. Ljepota njenog čitavog bića bila je sirova i ohola. Njome je osvajala i podređivala. Svi su je, osim njenih drugarića iz bloka, smatrali okrutnom i zato se mogla održati na mjestu blokove, bez straha da na njenom mjestu postave Njemicu. Posavjetovala me da iz naših redova izaberemo blokovu tako da svaku drugu izguramo. Obećala je da će nam pomoći svim silama. Odlučile smo se za Francku, koja je dobro govorila njemački, a osim toga je već sada vršila sve pisarske poslove u bloku. Bila je odana pokretu i žene su je poštovale.

Navečer smo se dugo savjetovale. Francka se neko vrijeme kolebala, ali konačno je ipak pristala. Trebalo je samo da sačekamo da se završi karantena.

ODABIRANJE ZA RAD

— Selekcija! — Viknuo je netko prestrašeno pokazujući na esesovce koji su dolazili prema našoj baraci. Razbjježale smo se na sve strane, ali nismo imale gdje da se sakrijemo. Odjeknuo je zvižduk i logorske vlasti su počele hvatati žene. Ovako mora da je izgledao lov na robeve u afričkim selima i džunglama. Kad bi neku ulovili, istukli bi je i gurnuli u vrstu. Znale smo da je to dan kada kamion polazi u krematorij, a logor se čistio od bolesnih i iznemoglih. Kad su nas pohvatili, njihovom zadovoljstvu nije bilo kraja. Smijali su se na račun pojedinaca, pokazujući prestrašena lica. Stajali su pred nama kao pred grupom najdivljeg plemena centralne Afrike i nadmetali se svojom civilizacijom. Podivljali smo od njihove civilizacije i gledali u njih poput zaplašenog krda antilopa. Po dolasku još trojice esesovaca, izdata je komanda da prolazimo pojedinačno mimo njih. Morale smo prolaziti podigavši suknje do koljena. Direktor neke fabrike gledao je svaku pojedinu ženu i određivao, lijevo-desno.

— Numer? — upita me gledajući u kapuljaču koju mi je napravila Antica od komada deke.

— 12315 — rekoh. Čas je stajao, na to se okre-nuo esesovcima. Brzo im je nešto rekao, na što su svi pogledali prema meni. Obuzelo me je neko te-ško predosjećanje.

— Šta će biti s tobom? — prestrašeno šapnu Antica. — Čini mi se da je to bio doktor.

— Meni liječnik ne treba, ja sam zdrava — od-govorih joj.

HALA H

Određene smo bile za halu H fabrike aviona. Hala H je bila odjel, gdje su se trupovi lovačkih aviona sastavljadi, čiji su se dijelovi pričvršćivali specijalnim aluminijskim čavlicima. Polovina one lijeve grupe bila je odvedena i nikada je više nismo vidjeli. Govorilo se da ju je doktor uzeo za neke pokuse. Kakvi su se pokusi mogli vršiti na izmučenim, izmršavjelim ženama? To je znao samo doktor.

Svrstane u besprijeckorne redove, krenule smo ujutro nakon apela u fabriku. Prije polaska malo smo se uredile. Očistile smo naše haljine, nagužvale ih oko pasa ako su bile preduge, jednim češljem na dvije stotine osoba počešljale smo se i stale u vrste.

Vodili su nas zaobilaznim putem do fabrike. Ipak nisu mogli izbjegći susrete sa civilnim stanovništvom. Civili nas nisu gledali. Okretali su glave i gledali u zemlju.

Desetogodišnji dječak pljuvao je za nama i vikao:

— Proklete izdajice, prljavi stranci!
— Da li da ga tresnem kad mi priđe blizu? —
upita Antica, a oči su joj bile prevučene mržnjom.

— Ostavi, tako su ih odgajali, nije on kriv — rekoh ali me obuze osjećanje gorčine.

— Tko je onda kriv, do vraga? Po tebi nitko nije kriv. Danas, sutra će ovakvi opet graditi logore.

— Preodgojiti će se.

— Tko? Ovi? Tko će ih preodgojiti? Ta skoro su svi Nijemci esesovci. Kako može esesovac odgajati djecu drukčije nego ovako. — Ona pokaže glavom na derana koji je skakutao uz kolonu i pljuvao.

— Zašto se uzrujavaš? Mani ga! Sutra će uvidjeti da je bio kriv i stidjet će se.

— Ma nemoj! Stidjet će se! — odgovori Antica bjesno. Zašutjela sam gledajući u noge pred sobom.

Prebrojili su nas pred fabrikom koja je bila sagrađena u samoj zemlji i video joj se samo krov. Cementirane stepenice vodile su u unutrašnjost fabrike. Silazile smo pridržavajući jedna drugu da ne padnemo. Unutrašnjost je bila izgrađena u obliku slova **H**.

Uzduž zidova stajali su na stalcima trupovi aviona. Pokraj svakog aviona nalazio se majstor Nijemac, uz kojega su stajale po dvije radnice, uznice.

Esesovac me gurnu prema četvrtom stalku od ulaza. Antica je bila kod šestog. Pogledala sam avion i stalak. Kraj stalka je stajala debeļa uznica u kombinezonu, tj. u sivoj bluzi i hlačama. Takva odijela su imale radnice te fabrike. Na nogama je imala drvene cokule. Gledala me je bez riječi. U rukama je držala željezni pištolj, zvani „springer”, koji je zujao. Sve je u toj fabrici zujalo i lupalo. Nisi mogao razumijeti riječi koje bi ti netko vikao u samo uho.

Majstor kod kojega je trebalo da radim bio je malog rasta, crnomanjasti Austrijanac. Gledao me

je neko vrijeme, zatim mi je prišao, gurnuo mi čekić u ruku i nešto nerazumljivo rekao. Nisam shvatića. Kad je video da i dalje stojim, ponovo mi je prišao i počeo objašnjavati što treba da radim. Objasnio mi je što se radi čekićem a što špringerom, kako se umeću aluminijski čavlići, kako se u trupu buše rupice određene veličine i gdje im je mjesto.

Uz put me je pitao odakle sam i zašto smo sve tako smiješno obučene i ošišane. Odgovorila sam mu da dolazimo iz Aušvica. Čuvši tu riječ razrogačio je oči i nije vjerovao. Malo kasnije obuzela ga je neka veselost koja je prešla i na mene. Drago mi je bilo da je čuo za Aušvic, jer sam se bojala da će morati bar pola sata da vičem dok shvati da su nas unakazili Nijemci i da nismo tako glupe kao što izgledamo ovako ošišane i obučene.

— Mislio sam da ste slobodne radnice iz neke druge fabrike. Govorio je austrijskim dijalektom koji sam vrlo teško razumijevala. Možda je bila kriva i paklena buka jer sam jedva čula svoj vlastiti glas. Ali uskoro nam nisu bile potrebne riječi. Odlično smo se sporazumijevali. Majstor je bio protiv esesovaca i hitlerovskog režima. Kad je majstor nekud otišao, upoznala sam se s mojom drugaricom na poslu. Upitala sam je od čega je tako debela. Bilo je to čudno za logoraša. Hana, tako se zvala moja drugarica, ispričala mi je ukratko kako je dovezena iz geta gdje su je kao Židovku držali. Kaže da je prije rata imala 120 kilograma a sada jedva 59, što ipak za logor predstavlja priličnu težinu, s obzirom da je najteža žena imala jedva 40 kilograma.

I ona je imala svoju tužnu priču poput svih logoraša. Njeni rođaci su nastradali. Neki još u getu, neki u logorima. Znala je samo da joj je negdje živa majka, a za ostalu rodbinu nije ništa znala.

— Nemoj se umarati — reče mi tom prilikom
— drži instrumente i stoj, a kad vidiš da netko od
njih ide, pravi se da radiš.

— Razumijem — rekoh — a šef?

— On je naš, njega ne treba da se bojiš. Imaš
lijepo cipele — reče pogledavši u moje lakirane ci-
pelice.

— Da, to je samo slučaj, ali smrzavaju mi se
noge u njima. Ipak su bolje cokule jer u njih mo-
žeš natrpati papire.

— Doći će ti već netko kome je stalo da lijepo
izgleda, pa će ti ponuditi cokule u zamjenu za tvoje
cipele — reče mi Hana. I nije se prevarila.

— Hej, hoćeš da se mijenjaš? — Preda mnom
je stajala Ciganka,

— Neću — rekoh.

— Za tvoje cipele dat ću ti cokule, vunene ča-
rape i komad kruha.

— Dobro, donesi! — Ciganka brzo nestade i
vratí se sa cokulama i čarapama. Nezgrapne cokule
nisu ni izbliza izgledale kao cipele, ali su meni bile
mnogo korisnije. Nisu mi se više smrzavale noge
na cementiranom podu. A na tom hladnom podu
trebalo je stajati 12 do 13 sati. Ciganka je sjala
od radosti, jer su joj zavidele ostale koje su odavno
zaboravile kako izgleda prava cipela. Ona se kre-
tala lagano i graciozno po trupu aviona na kome
su nešto radili aparatima za varenje. Vidjelo se na
njoj da je sretna.

— Što si to učinila? — upita me majstor. —
Ta one cipele više vrijede od tih drvenjaka.

— Noge su mi se smrzavale u njima.

— Ciganke su lukave — reče majstor nepo-
mirljivo.

— Ovo mi više odgovara — uvjeravala sam ga.
— Čarape su tople, ne pamtim kad su mi noge bile

tako ugrijane. — On je samo mahao glavom i čudio se.

U fabrici se izmjenjivalo oko deset hiljada radnika, računajući i nas. Fabrika je radila punom parom, ali smo ipak i mi neiskusne primjećivale da se u posljednje vrijeme moralo mnogo štošta promjeniti. Rad je bio u priličnom zastoju. Radnike nisu tjerali da brzo rade. Svatko je radio kako je znao i mogao.

— Prije — pričao mi je majstor — ljudi su padali od umora, žurilo se.

— Radi čega su popustili? — upitah, baš sada je trebalo da se žure još više.

Majstor se samo nasmiješio. Umjesto odgovora poslao me u skladište po čavliće. Skladištar je bio star, sijed čovjek s naočalama. Promjeri me iznad naočala od glave do pete. Neko vrijeme je šutio, zatim me upita za veličinu.

— *Zwei milimeter!* — odgovorih. — Starac poče najprije puhati, pa se izdere koliko mu je glas dozvolio.

— Sto ti misliš da sam čarobnjak? Misliš da ja preko noći pravim čavle? Nosi mi se odavde, nema čavlića! Svaki đavo traži čavliće, otkuda bi ih imao kad mi ih ne šalju. Fabrika je bombardi... — Starac ne dovrši rečenicu, uplašeno pogleda oko sebe i zabulji se u mene.

— Nema — nema — rekoh mirno — što se može. — Okrenuh se i odoh.

— *Du* — zovnu me natrag. Vratih se, a starac mi tutnu u ruku nekoliko dvomilimetarskih čavlića. Ispričala sam to majstoru. On se lupao po koljenima i smijao. Nije mogao vjerovati.

— Ta on ti je stara škrtica. Ne daje čavliće nikome, kao da su mu na srcu rasli. Tim bolje — šapnu mi — nema čavla, nema aviona!

Jednom primjetih da majstor buši krive rupe. Trebalо je bušiti dvomilimetarskim svrdlom, a on je bušio četirimilimetarskim. Veoma se žurio. Mahnuo mi je glavom na čavliće. Pružila sam mu male čavliće, a on ih je špringerom zabio u trup. Kad sam to prvi put gledala, srce mi je uzbudeno kucalo. Isto to bi majstor radio i na novim aluminijskim trupovima koje smo dobivali u rad. Navikla sam se na to i bila sam mu od velike pomoći. Sada smo na svoju ruku mijenjali rupe kako nam se najbolje činilo. Jednom me zatekao kako ih svojevoljno bušim. Uplašio se.

— Ostavi — rekao je — ti ne znaš. Uhvatili bi te i strijeljali na licu mjesta. To se radi — i on mi pokaza svaku petu i šestu rupu — ovako! Kad stigne kontrola, ne može to lako pronaći... On ne izgovori riječ radi koje se strijeljalo.

Visoki Prus, obermajstor, obilazio je kontrolišući trupove. Njegova velika, duguljasta gola lubanja viđala se čas iznad, čas ispod aviona. Bio je vrlo sumnjičav. Nije nikome vjerovao. Pedantno je opipavao svaku rupicu i mjerio te mjerio. Većinu majstora zahvatila je panika. Na njima se ipak nije primjećivalo da su uznemireni, izgledalo je kao da su sretni što je došao obermajstor, ali smo mi najbolje znale što se u njima odigravalo. Obermajstor je stigao do našeg aviona. Dok je pregledavao vanjsku stranu, bili smo potpuno mirni, ali kad je počeo s kontrolom desnog boka, napetost se na majstoru odrazila time što su mu se vilice na licu ukočile. Znala sam da je on jutros bušio sa te strane. Nešto se moralо učiniti. Pri kontrolisanju susjednog aviona napetost je bila još gora. Majstor je hodao oko aviona, nešto radio kao da mu je gorjelo pod petama. Radnica Marina bila je blijeda, ali vrlo mirna. Pogledom smo se sporazumjele. Pođoh prema skladištu za čavle. Ona nešto kasnije krene

za mnom. Ja sam već izlazila iz skladišta kad je ona ušla, brzo smo se dogovorile. Krenula sam prema svome avionu. Starac mi je dao par čavlića koje sam nosila u ruci. Najednom me Marina za skočila i srušila na pod. Tukle smo se tako prirodno i ozbiljno da su i naši pomislili da se radi o ozbiljnoj svađi. Nijemci su pritrčali i počeli vikati na nas, te nas uz pogrde i batine rastaviše.

— Čije su to radnice? — upitao je strogo obermajstor. Kad me je moj majstor spazio, smučilo mu se. Mislio je siromah da će još i za mene morati da odgovara. Obermajstor je načas ostavio avion i prišao nam. Bijesno je čuškao sad jednu, sad drugu, režeći poput psa.

— Jedva sam dobila te nesrećne čavliće — počeh objašnjavati Prusu. Moramo da završimo po šest avionskih trupova tjedno a nemamo čavlića. Ona — pokazah na Marinu — htjela mi ih je oteti. Ni oni nemaju čavlića.

— Ne dam i gotovo! To su naši čavlići, jedva sam ih dobila, pa ne dam!

Cuvši to, obermajstor je zaustavio esesovca koji je batinama htio dokrajčiti naš spor.

— Ostavi, Hans, ona ima pravo — progundao je kroza zube prema esesovcu. Avioni se moraju završavati, radnici se sami bore, htjeli bi raditi, treba im pomoći. Moramo podupirati takve. Moj se majstor preznojavao. Obermajstor više nije pregledavao avione. Obukao je svoj crni plašt i izašao brzo iz fabrike. Vjerojatno ga je zaokupila misao o materijalu kojega nije bilo, a koji je trebalo nabaviti po cijenu bilo kakvih gubitaka, jer su bili u pitanju avioni, avioni za armiju, kojoj su oni bili potrebni, borci su na njih čekali. Nisu samo nedostajali čavlići, nedostajalo je mnogo štošta. Sramota je zapravo da ovi smrdljivi radnici, ovi prljavi

psi vide da smo bespomoćni, da imamo fabrike a nemamo materijala. On se velikim koracima žurio nekud odakle će se vratiti razočaran, jer će mu tamo reći da je i ta fabrika bombardirana.

Avioni pušteni u promet raspadali su se u zraku. Izdržali su probne letove a neki ni to, te bi se na frontu ili u akciji jednostavno otvarali i rušili još prije nego što bi bili pogodjeni od neprijatelja.

Takvih primjera bilo je sve više. Počeli su još strože kontrolirati majstore. Obermajstor bi se izbezumljivao kad bi dobivao izvještaje i terorisaо bi radnike i majstore. Nigdje od njega nije bilo mira. Kolone onih bespravnih robova koje su doveli u srce Njemačke da rade protiv sebe, bile su na svoj način gospodari aviona. Životi pilota zavisiли su od njih. Oni su se na svoj način branili protiv uništenja svoje braće na frontovima i u borbi. Dali su svoj doprinos pobjedi. Mnogi su po fabrikama strijeljani pred našim očima zbog sabotaže, mnogi su izmrсvareni te su izgledali kao komadi mesa koji se kreću. Ali sabotaže nisu prestale.

Jednog dana digla se hajka u fabrici. Svaku od nas su pretraživali, tresli i gurali. Sto su tražili, nismo ni kasnije saznale, samo je jedna radnica netragom nestala. Drugog dana opet su nas poređali u vrste, te smo morale stajati pred avionima i čekati. Nitko nije znao što će nam pokazati. Na stupila je grobna tišina kad su doveli Tatjanu, mladu, lijepu djevojku, ošišanu do kože, sa izbijenim prednjim zubima. Na leđima je nosila tablu na kojoj je pisalo da je saboter radi pokušaja bjekstva.

Sagli smo glave. Nisu nas zaplašili, naprotiv, probudili su u nama još veći otpor i prkos. Od tada je svaka od nas tražila način da učini bilo što čime će nanijeti štetu. Tatjanu više nismo vidjele. Čule smo nakon nekoliko tjedana da je pobjegla. Ali u to nismo vjerovale. Smatrale smo da su to

izmišljotine, jer kako bi mogla pobjeći djevojka koju su toliko izbatinali da je mogla i umrijeti od batina. Po fabrici su kružili špijuni koji su njuškali i pazili na svaki korak majstora i radnika. Zapravo nismo ni imale što raditi, jer nije bilo materijala. Svakim danom je sve više sirovina nedostajalo. Umjesto šest, izrađivalo se po četiri i po tri avionska trupa tjedno na svakom stalku. A to nije bilo dovoljno za fabriku koja se, što se tiče proizvodnje aviona, smatrala jednom od najboljih i najbržih. Rad na avionima nije bio komplikovan. Svatko je radio određen posao, dok o drugom poslu nije imao pojma. Vjerujem da ni majstor nije znao dalje od onoga čemu je naučio mene. U toj fabrici izrađivali su se isključivo lovački avioni. Najprije tipa meseršmit, a kasnije iz nekih vanjskih razloga, koje mi nismo znali, proizvodili su štuke-lovce, dok su meseršmit-tipovi stajali nedovršeni. Budno oko logoraša sve je primjećivalo, pamtilo i nagađalo užroke nekih pojava, te ih predavalo drugima. Tako su se stvarali radosni zaključci koji su nam davali snage za dalju borbu, za opstanak života u logoru.

BLOKOVA

Vratiti se u logor nije bilo tako strašno kao nekada prije. Marijana bi nam podijelila obroke, pustila bi nas u blok i dalje se nje nije ništa ticalo. Mogao si raditi što si želio. Tvoja je bila stvar da li ćeš čistiti svoju odjeću od ušiju, kojih je bilo na hiljade, ili ćeš šiti. Mnoge žene bile su vlasnice igala, čak i škarica, doobile su ih od majstora koji su radili u Vitenbergu.

Kad si odradio svoje u fabrici, mogao si sjediti, stajati ili hodati. Marijana je imala svoj život i nije voljela da joj itko smeta. Jednog dana ona je nestala. Da li je otišla na rad u fabriku ili u neki drugi blok, nismo saznale. Za blokovu nam je došla ona ista poljska Njemica, koja nas je dočekala kad smo stigle u logor. Život u bloku se iz temelja promjenio. Nestalo je ono malo mira, što smo ga imale kod Marijane. Svi su hodali po bloku kao po napetoj žici i čekali gdje će ta žica pući. Slovenka Ana bila je zadržana u bloku. Čistila je i prala blok, donosila kante s kavom i juhom, i kruh u nedjeljne dane. Radila je bosa po čitav dan dok smo mi bile u fabrici, a tek kad bismo mi stizale, bilo joj je dozvoljeno navlačiti cokule. Promzrla, gladna i

izmučena šutjela je i radila, bojeći se blokove, i o svojoj nevolji nikome nije ništa pričala. Jednog dana našli su je obješenu o žici. Struja ju je ubila i ostala je i dalje da stoji kraj žice, nepomična, mrtva. Blokova je izabrala drugu čistačicu, koja je u roku od tjedan dana bila nalik na kostur. Obuzete svojim bijedama nismo primjećivale tragedije koje su se odigravale u bloku za vrijeme naše od-sutnosti. Čistačice bi nas izbjegavale, bojeći se čak da s nama razgovaraju, preplašene i izmučene od neprestanog batinanja, gladi i straha. Blokova je oduzimala njihove obroke kruha i juhe, plašeći ih i gorim kaznama. I ta čistačica Marija jednog dana je naprsto umrla. Blokova se sadistički smijala pokazujući štapom njenog jadno izmršavjelo tijelo koje je ukočeno ležalo na podu. Kad je i treća čistačica završila svoj život, poput noža me je rez-nulo saznanje da ih blokova na jedan ili drugi na-čin ubija. Cijelu noć mučila me je jedna misao da će i Katica završiti kao i one tri. Ne govoreći ni-kome ni riječi, otišla sam do blokove u njenu sobu. Gledala me je zelenim pogledom čekajući što će joj reći. Ličila mi je na tigra u čiji je brlog ušla neka bezazlena zvjerka i koju će za nekoliko časaka rastrgati svojim zubima.

— Naš blok je vrlo čist i lijep — rekoh — za-što ne bi na zidovima visjele slike? Slika nema ni-jedan blok, a time bi vaš i naš ugled porastao u očima... — ne dovrših rečenicu. Ona mi pride ostra-ga i osjetih njen pogled na mom zatiljku. Ali to je trajalo samo tren, ja sam se okrenula prema njoj i nastavila kao da se ništa nije desilo.

— A te slike mogu ja da nacrtam. Dovoljan bi mi bio samo jedan dan da izostanem iz fabrike.

— Ja? — zainteresuje se ona.

— Da — rekoh — jedan jedini dan.

— A što tražiš za to?

— Potpuno je vaša stvar. — Ispitivački me je promatrala.

Pokušavala sam da zadržim što bezazleniji izraz lica.

— *Gut* — reče mijereći me.

Toga dana ostala sam u bloku. Dala mi je tvrd komad papira, nekoliko malih kartona i olovke u tri boje. Sjela sam za stol i razmišljajući časak što bih risala započnem s radom. Uz put sam promatrala što se u bloku događa. Katici je bilo naređeno da skine cokule i onako bosa da pere pod. Kad je dršćući završila s pranjem, blokova je ustanovala da je oprala loše, te je morala od početka do kraja ponoviti taj posao. Kroz prozorčić gledala sam kako Katica napinjući se vuće vedro a blokova ide za njom i nešto govori. Izbuljenih očiju, crvenih nogu, čas poskakujući, čas vukući se išla je Katica prema bloku. Gledala sam u papir kad su obje ušle, ipak sam na sebi osjetila pogled i jedne i druge. Pravila sam se da nisam bila svjedok onoga vani. Kad je djevojka po drugi put oprala pod, blokova je pozvala u svoju sobu iz koje se čuo prigušen krik. Nakon desetak minuta izašla je Katica van i produžila puteljkom prema kuhinji.

Zašto ne više, mislila sam u sebi. Radi u bloku tek tri dana. Zar je već ta zvijer od žene uspjela da u njoj ubije otpor. Blokova je nestrpljivo čekala svoju žrtvu, gledajući kroz prozor. I dalje sam se pravila da ništa ne primjećujem.

Ona mi priđe i pogleda moj rad. Pitala sam je da li se slaže s tim da na jednoj slici nacrtam život u bloku. Ona upre u mene svoje zvijerske oči i reče odlučno da nacrtam drveće. Ja se složih i nacrtah jezero, uz koje su rasle vrbe i cvale perunike. Katica se vrati s nekom posudom. Moglo je biti vrijeme ručku, jer se iz posude pušila juha. Posudu je odnijela u sobu blokove. Iz sobe se opet čuo

krik, nakon čega je Katica istrčala. Blokova je jurula za njom i tukući je vikala:

— Ti ćeš krasti moju juhu? Krasti ćeš? Nećeš, nećeš, nećeš! Za kaznu nećeš ništa jesti danas. — Znala sam da Katica nije ukrala ništa i da je to bio samo izgovor da joj se ne dâ jelo. Kad je pala noć, Katica se šćućurila u bloku poput neke preplašene zvjerke. Kruh koji sam dobila za crtanje bio je Katičin obrok hrane. Kad smo ušle u blok nakon apela, ispričala sam djevojkama što se preko dana događalo i zašto su umrle one tri čistačice. Objasnila sam im da moramo smjesta nešto učiniti da pomognemo Katici. Blokovu nismo imale kome tužiti. Ništa se nije moglo učiniti da se odbrani jedno biće osuđeno na smrt. Nismo mogle ubiti blokovu zbog bojazni da bi za kaznu bilo poubijano desetak naših. Trebalо je nešto smisliti.

Vani je padaо snijeg. Bijele pahuljice su neobično tiho i meko padale na zemlju i svojom bje linom uljepšavale crnu zemlju posutu pepelom i šljakom. Potražila sam Katicu i dala joj njen kruh.

— Koliko dana nisi jela — upitah je šapatom.

— Jela sam — reče uplašeno.

— Ne boj se, sve sam vidjela. — Njene oči počele su se širiti, u njima je gorio strah, gledala je nekamo iza mene. Okrenula sam se. Iza mene je stajala blokova i promatrala nas.

— Šta tu radiš? — upita me na poljskom.

— Do sada nam nije nitko branio da hodamo po bloku — odgovorih.

— U krevet! — zamahne štapom na mene.

— Udari! — rekoh prigušeno — ja nisam Katica! — Ali odmah se pokajah. Bilo je prerano da joj prijetim.

— Coooooo? — zašišta nada mnom njen glas. Oči su joj bljesnule zelenim sjajem i opet me podsjetile na divlju mačku.

— Slabo ćeš se provesti ako me takneš.

— Pobuna? — reče ona lukavo.

— Odbrana — rekoh. Iznenadila sam je time što sam se brzo okrenula i istrčala napolje. Brzim koracima krenula je za mnom. Dok je ona izašla kroz vrata, ja sam već bila u bloku Ruskinja. Između kreveta tražila sam Šarap. Našla sam je na krevetu kraj samog zida. Sjedila je među djevojkama i o nečemu su pričale u čemu sam ih prekinula.

— Šarap, treba mi vaša pomoć. Reč je o blokovoj. — Šarap značajno pogleda djevojke.

— Ubila je tri naše žene, na redu je četvrta.

— Jesi li ti ta četvrta? — upita me smješći se.

— Mislim da sam peta. — Uto je ušla blokova, ostavivši za sobom otvorena vrata, i prišla bliže.

— Šta tu radiš? — osovila se na mene stisnutih vijeda.

Gledala sam je u oči bez riječi.

— U blok! — izderala se i stupila korak naprijed. Šarap je skočila s kreveta i postavila se nasuprot njoj. Smiješak joj je titrao na usnama, lukavi mongolski osmijeh, a malo kose mongolske oči su se krijesile, ništa manje divlje od blokovina.

— Pana blokova, ne zaboravi da sam u ovom bloku ja blokovala. A sad reci što želiš.

— Ona tu nema što raditi. Neka se smjesti vратi u svoj blok. A vi, pana blokova, ne zaboravljajte da sam ja blokova, a vi samo pomoćna u toj baraci.

— To ne mijenja stvar. Pokušaj ostati ovdje, ako ti ja kažem da se odavde gubiš. — Šarap se smiješila, ali ovoga puta zloslutno.

— Zavisi potpuno od mene da li ja hoću otići ili ne.

— Misliš? A ja ču ti dokazati da nije tako. Pogleda prema djevojkama, pa se obrati blokovoj:

— Odlazi, pana blokova, ja ne želim više da tu ostaneš. — Blokova je i dalje stajala. Sa kreveta su na pod poskakale žene i okružile blokovu. Ova je shvatila i pokušala da izmeni situaciju.

— U redu, Marijka, što tražiš?

— Za koga? — Za nju — i pokaže prstom na mene. Blokova ne odgovori.

— Gubi se dok ti je grkljan čitav — prošišta.

— Mi poznajemo samo nož za takve stvari. — Kao dokaz riječima, izvadi iz njedara nož.

— Hajvon (zvjer)! — reče.

— Jovuz (krvoločan) — dodah. Blokova se našla u neugodnoj situaciji. Nije se htjela povući, drugačije nije mogla otići, tada je pokazavši na mene rekla.

— Prijavit će je na apelu.

— Sto njoj učiniš, meni činiš, ne zaboravi! — Djevojke su se povukle na svoje krevete, a blokova je otišla u naš blok.

— Kako možeš biti tako luda? — ljutila se na mene Šarap.

— Tako je ispalo, nisam bila dovoljno oprezna.

— Moraš se neprestano čuvati. Ona će te kad-tad zaskočiti. Poznajem je vrlo dobro. Udara s leđa po zatiljku. Jedini cilj će joj biti da te ubije. Dobro, za danas te neće dirati dok ne smisli nešto okrutno, a onda se čuvaj nje. — Ogrne kaput i pođe sa mnom.

— Kad uđeš, podi ravno ka svom krevetu i ne obraćaj pažnju na nju. Uzmi nož, ako bi slučajno... — Stisne mi ruku i mi se rastadosmo.

Tu noć blokova nije izlazila iz svoje sobe. Razmišljala sam što će se desiti sutra s Katicom. Ipak je ne smijemo ostaviti na milost i nemilost blokovoj. Da je i ne muči više od jučer, i to je previše za bilo kojeg čovjeka a kamoli za ovako izgladnjelo i izmučeno stvorenje. Ujutro sam prije zvižduka ustala i potražila Šarap. Ona je odredila dvije djevojke, koje su ostajale u bloku radi čišćenja, da pomognu Katici u svim poslovima i da je nahrane. Francki sam ispričala sve i zamolila je da obavijesti ostale, tako da se znaju ravnati u slučaju da bude potrebna njihova pomoć. Blokova je bila razlog što su se djevojke zbole i organizovale i tako postale složna zajednica. Kao što su mi rekle čistačice, blokova toga dana nije izlazila iz svoje sobe. Katica nije bila napadana, niti je morala skidati cokule pri radu u bloku. Blokova je nešto smišljala, o tome nije bilo sumnje. Na večernjem apelu bila sam odijeljena među one koje su prijavljene za kažnjavanje. Zanimalo me što će mi se pripisati. Kad je došao red na mene, blokova me prijavi zbog kršenja reda i prljanja bloka.

Znala sam da se ne mogu braniti jer me ne bi nitko slušao niti bi mi povjerovao, osim toga nismo imale nikakva prava na šta bih se mogla oslobiti. Blokova je bila mjerodavna u bloku. Ipak, kad me je blokova prijavljivala a esesovka slušala, prekinula sam blokovu riječima:

— Laže! Nikakav drugi razlog ove prijave nije osim lična mržnja. — Esesovka me je pogledala široko otvorenih očiju, kao da sam joj rekla da će za pola minuta ući u logor ruska armija.

Opalila mi je šamar. Zapisan je bio moj broj i morala sam te noći odležati dva sata na snijegu bez odjeće. Mučnije je bilo gledati promrzle drugarice, koje su ležale nedaleko od mene, nego sama izdržavati tu istu kaznu. Neke su plakale, dok bi im

glavarica logora batinom vadila ruke ispod trbuha, kojima su se htjele bar donekle zakloniti od izravnog zamrzavanja tijela. Kad bi se glavarica odmakla, savjetovala sam im šapatom da trbuhe trljaju snijegom, a po mogućnosti i čitav onaj dio tijela na kome leže. Tijelo istrljano snijegom donekle bi se zagrijavalo, a bolovi od hladnoće bili su manji.

U blok sam stigla oko pola noći. Uvukla sam se pod pokrivač uz Anticu, koja me trljala i lupkala na sve moguće načine da se zagrijem. Zaspala sam kasno u noć. Ujutro, pri dijeljenju kave, blokova mi se vrlo ljubazno obraćala. Šolju mi je do vrha napunila vrućom tekućinom. Moje slike je objesila na zidove i hvalila ih pred drugaricama.

Na apelu se obratila Marijki, hvaleći me i govoreci da joj je žao što je pogriješila u odnosu prema meni. Zamolila je Marijku da me nagovori da postanem njena pisarka i da mi kod nje neće ništa nedostajati. Marijka se ljubazno osmehivala obećavši joj da će pokušati da me nagovori.

Kad nas je esesovac prebrojavao nije propustila da me pohvali i da mu pokaže moje crteže. Uz put je zamolila da se svim radnicama iz njenog bloka dodijele fabrička odijela, kako bi žene mogle lakše održavati čistoću i da bi im bilo lakše pri radu. Šarap me je značajno pogledala i dotakla prstom čelo. Blokova je nešto izmisnila. Nije me trebalo upozoravati, ja sam i sama znala da je tako.

Majstor u fabrici bio je veoma raspoložen. Gurnuo mi je kredu u ruke i drveni čekić, i pozvao me da dođem pod aluminijasti oklop avionskog trupa. Znala sam da je na frontu nešto novo i da ću morati da nacrtam geografsku kartu. Nacrtala sam zemlje istočnog i zapadnog fronta. Diktirao mi je gradove koje su Rusi zauzeli na istočnom, a Amerikanci na zapadnom frontu. Rusi su se u klinu približavali Mađarskoj. Skoro sam plakala od

veselja, toliko su me obradovale ove posljednje vijesti. Brzo sam ponovila sve zauzete gradove, kako bih to mogla prenijeti drugaricama, zatim sam izbrisala nacrtanu kartu. Osjetila sam da se približuju nečiji koraci. Kredu sam brzo sakrila i počela čekićem nabijati po stijenkama aviona. Avionski plašt je s donje strane bio otvoren, a naš posao bio je da pričvršćujemo samo gornji dio, dok su na donjem dijelu radile druge. Pilotska kabina je već i nama stizala gotova te u njoj nismo imali nikakvog posla, osim da zabijemo par čavlića. Kabina je bila zatvorena i u njoj se nije osjećao propuh koji se širio po cijeloj fabrici. Ta četiri čavlića, što ih je u kabini trebalo zabiti, redom smo zabijali sve troje. Zapravo čim bi netko od nas osjetio da zbog hladnoće ne može raditi, popeo bi se u kabinu i tamo grijaо, a ako bi naišao kontrolor, odmah bismo se prihvatali zabijanja već zabitih čavlića.

Nakon ležanja na snijegu dobila sam visoku temperaturu. Čitavo vrijeme dok sam radila, tresla me je groznica. Majstor mi je donio nekoliko aspirina i lončić tople vode. Još nekoliko puta donosio je toplu vodu, koju sam pila umjesto čaja. Temperatura je sve više rasla. Donio je topломjer i nakon mjerjenja živa je pokazivala temperaturu trideset devet sa devet. Savjetova me da se uvučem u kabinu i da tamo legnem, a ako bi slučajno netko došao, da počnem sa uobičajenim zabijanjem. Ne sjećam se da li je tog dana dolazio kontrolor ili nije. Znam samo da su me izvukli iz kabine tek kad je trebalo vratiti se u logor. Drugarice su me vodile držeći me ispod ruku. Petnaest dana me je tresla groznica i svih petnaest dana su me njegovale, vodile i požrtvovano pomagale Antica i Dragica, tako da nitko osim majstora, koji mi je svakog dana donosio aspirine i toplu vodu, nije znao

da sam bolesna. Imala sam upalu pluća. Pred blokovom vješto se prikrivala moja bolest. Ona je pratila neobično stanje u kome sam se nalazila, ali joj nikad nisu dozvolile da me pobliže gleda ili da nešto sazna. Postizale su to time što su je stalno upošljavale oko raznih malih prekršaja i nemira, te je bila zaokupljena drugim ženama.

Dvije Slovenke, kod kojih je našla škare i igle, toliko je premlatila da su polumrtve odnijete na revir, gdje su i umrle. Njihovu smrt motivisala je pokušajem bijega.

Jednoga dana premlatila je Dragicu jer joj se suprotstavila. Petoro ljudi je bilo na njenoj duši, pet žena je svojom rukom ubila i nije bila kažnjena. K meni je došla Francka i ispričala mi da joj blokova daje sve veće dužnosti. Znala sam da će se Francka znati braniti, te se nisam bojala za nju. Ali mi jednog dana ispriča da ju je blokova istukla. Na licu je imala plave modrice.

— Čekaj dok ozdravim, smislila sam plan kako ćemo se nje riješiti — rekoh joj — ne možemo više ovo gledati. Marijka je s nama, ona će nam pomoći da je udesimo. Katica sumnjivo kašlje. Neće ništa pričati. Marijkine djevojke joj pomažu, ali ne vide što ona s njom radi u svojoj sobi.

Počela sam da se oporavljam. Temperatura je pala, osjećala sam klonulost, ali me nije mučila groznica, a to je za mene bio dobar znak.

Majstor me je opet pozvao pod plašt aviona da mu nacrtam kartu. Opet je nabrajao gradove, bilo ih je mnogo. U Mađarskoj su se vodile bitke. Ispričao mi je sve što je znao, što je čuo i što je pročitao.

— *Gut?* — upita me.

— *Sehr gut* — rekla sam mu radosno.

— Možda ću uskoro vidjeti svoju ženu i dijete. Žena mu je crnomanjasta. Nosila je plavu haljinu

kad je odlazio, a dijete je imalo tri godine. Plava haljina se sigurno već poderala a dijetetu je bilo već šest godina i sigurno ga neće prepoznati kad dođe. Djevojčica se zvala Heda i vikala je za njim kad su ga poveli na slobodan rad: „Papa, dođi brzo, znaš!“

Ali on nije mogao doći kad je htio, jer pojам „slobodan radnik“ je sasvim različit od onoga što je on ovdje značio.

Plaću je imao vrlo malenu, skoro nikakvu, tako da je vrlo malo mogao slati kući. Kako su kod kuće živjeli on ne zna, ali se nada da se žena zaposlila u nekoj trgovini i tako ipak ne umire od gladi.

— Mi Austrijanci ne volimo Nijemce, drugačiji smo od njih i oni od nas, te nije čudo što se ne slažemo. — Pod Nijemcima je on mislio na čitav poredak, Nijemcima je nazivao i esesovce. Nabijamo po aluminiju bez potrebe samo da izgleda da radimo. Brišem rukom nacrtanu kartu, majstor nekuda nestaje, vraća se i kaže:

— Dva Francuza su pobegla, slobodni radnici. *Gut, ne?*

— *Gut* — velim.

Ispod trupa spazih ogromne cipele.

— Obermajstor — pokazujem prstom na cipele i kucam po utrobi budućeg lovca. Obermajstor se dere na nekoga, ljutit je. Nešto se desilo.

— Jedan avion se na probi raspao. — Čiji? — pitaju se pogledi. Ovoga puta još nismo uspjeli izbušiti trup. Sva sreća. Obermajstor obilazi i pregledava. Za najmanji propust kažnjava. Viče na mog majstora, ali ne pronalazi ništa i odlazi dalje.

Vode Natašu. Uhvatili su je na poslu.

— Nataška, Nataška! — čuju se šapati za njom. Odveli su je, mučili, ispitivali i opet mučili. Nikog nije izdala.

— Da zdravstvujet . . . — dospjela je viknuti i pala pokošena mécima. Nataška, svjetlokosa mlada djevojko, ostat ćeš u našim uspomenama i mi ćemo o tebi pričati svojoj djeci, ako ih ikad budemo imali. Bila si mali heroj, jer ti je bilo svega petnaest godina. Esesovci su hodali fabrikom kao zvijeri po kavezu. Majstor nas ne pušta od sebe. Svakim gestom pokazuje koliko smo mu potrebne na poslu. A zapravo se čitav posao može obaviti u roku od pola sata. Jedan trup je već treći dan stajao na istom mjestu. Nismo znali kud bi s njim, jer nije bilo potrebnog materijala. Ciganka me potegnu za rukav.

— Daj mi čarape natrag, zima mi je.

— Gubi se! — poviše majstor na nju. Ja sleđoh ramenima. Lakirane cipelice na Ciganki bile su poderane.

Povratak u logor bio je uvijek pun iščekivanja nečega što se tamo preko dana desilo ili će se tek desiti, a to nešto moglo je biti samo nečija smrt. Pri pomisli na blokovu u meni je uzavrelo. Njen pogled me je dočekivao i ispráćao kao da mi je htio reći da nisam zaboravljen. Moj pogled joj je to isto govorio. Tako smo se pogledima vrlo dobro razumjeli.

Oko baraka su logorske radnice kopale široke jarke koji su trebali biti skloništa za vrijeme vazdušnih napada. Bili su dovršeni, ali su tako loše iskopani da ih je mogao veći kamen porušiti. Nismo vjerovale da će naši ikad bombardovati logor, ali smo strepile da bi to mogli učiniti sami Nijemci, svaljujući krivnju na Amerikance ili Ruse, na one koji bi došli da bombarduju vitenberške tvornice. Alarmi su zaista počeli i to skoro svake noći. Zgrali bi nas u jarke gdje smo čučale čitave noći. Ulažile smo u te jarke i izlazile iz njih pipajući potami od koje se ništa nije vidjelo. Blokova se nije

usuđivala da ulazi dublje unutra nego je uvijek stajala na izlazu. Jedne noći Katica nije mogla ustati da podje do skloništa. Bila je iznemogla i slaba. Blokova ju je batinom tjerala napolje.

— Ostavi je u bloku — rekoh joj — ne mora izaći kad je tako slaba.

— Ti ćeš meni zapovijedati? Ti, šugavo pseto? — okomi se na mene.

— Šugavo pseto si ti! Kažem ti da Katicu ne diraš, jer ćeš nas sve imati na vratu u skloništu. Zadavit ćemo te baš kao šugavo pseto, jer i nisi drugo, ubojice! Uz mene su se skupile moje drugarice, odlučne da mi priteknu u pomoć. Unatoč grupi, koja ju je okruživala, blokova me udari štapom po licu. Djevojke su je napale sa svih strana, ali su bile preslabe da je zadrže. Pritekao nam je u pomoć ruski blok.

Katica je ostala u krevetu.

Alarm nije dugo trajao. Otiše smu natrag u blok. Nisam mogla zaspasti. Slušala sam disanje i povremeno kašljanje u bloku. Činilo mi se da svi spavaju. Plava svjetiljka je slabo osvjetljavala baraku, ali su se dobro razabirali obrisi drvenih kreveta i možda bi se prepoznalo lice onoga tko bi slučajno prošao mimo kreveta. Najednom začuh tihi šum koji se nije ponovio. To nije bilo pomicanje žena u krevetima. Mogli su biti koraci bosih nogu. Pomislila sam da je možda neka žena otišla u nužnik. Ali ta bi prošla mimo mog kreveta i ja bih je mogla vidjeti? Nitko nije prošao. Slabo svjetlo se ugasilo. Netko ga je ugasio, pomislila sam. To svjetlo obično je gorjelo po čitavu noć. Bila je noć bez mjesecine, ali nije bilo mračno zbog bjeline snijega. Gledala sam kroz prozorčić nasuprot mog kreveta. Antica je tu noć bila u noćnoj smjeni, te mi je bilo neobično bez nje. Dragica je spavala na susjednom krevetu duboko dišući. I ona je bila

na trećem spratu kao i ja. Pogledala sam je. Spavala je otvorenih usta i vjerojatno nešto strašno sanjala, jer je u snu stenjala. Nisam je htjela buditi da je ne bih uznemirila u slučaju da sam se prevarila u njene snove. Opet začuh korake bosih nogu. Pažljivije sam slušala. Nisu se ponovili. Možda mi se to samo činilo? Odlučih da spavam.

Kroz poluotvorene vijeđe pričini mi se da je prozor načas pokrila neka sjenka. Otvorih oči. Nečija glava mi se primicala. Utajila sam se kao da spavam. Pomislila sam na kradljivke koje noću kradu kruh i bila sam uvjerenja da je ova sjenka jedna od njih. Sjenka se počela penjati prema meni na treći sprat, polagano i nečujno. Da je nisam gledala, ne bih je nikad čula. Sjena njene glave pala mi je na lice. Tada sam pretrnula. Bila je to blokova. Osjetila sam nešto kao da je netko snažno vrismuo kroz zrak ili kao da je žarko svjetlo zabljesnulo njeni lici. Prsa su joj već bila u visini moga kreveta. Stajala je na desnoj nozi, dok se lijevom naslanjala na drugi sprat susjednog kreveta. Razmišljala sam na koji će me način napasti. Da će me nožem napasti, u to nisam vjerovala, štapom isto ne, jer bi njime izazvala buku koja bi probudila mene i drugarice. Dakle, gušenje je jedino preostalo. Mnogo je jača od mene, dakle, mogla bi me s malo truda zadaviti. Pružila je prema meni ruke koje su se već dotakle moga lica. Tada sam nenadano skočila i svom snagom gurnula je od sebe. Ona je pala s kreveta ravno na leđa, jer je nesigurno stajala a nije računala na mogućnost moje odbrane. Brzo se podigla i nestala prema svojoj sobi. Njen pad je prenuo iz sna neke žene koje su poskakale iz kreveta i glasno se raspivitale šta se događa. Uvjerivši se da nigdje nema ničega, legle su i ponovo zaspale. Te noći više nisam spavala. Čekala sam jutro. Kod dijeljenja jutarnje kave, blokova

me nije gledala. Obraz joj je bio rasječen od uha do gornje usnice. Morala se udariti u krevet na kome je lijevom nogom stajala. Na apelu me je motrila. Nije mogla shvatiti zašto sam šutila, zašto nisam vikala kad mi se približila. Pratila me je čitavo vrijeme da li će razgovarati sa Šarap. Marijki se tog jutra nisam približavala. Bila je u nedoumici. Čitavo vrijeme nervozno se šetala gore-dolje uz redove, bacajući na mene poglede.

— No, a što ti se dogodilo, pana blokova, da ti je oderano lice? — Marijkino pitanje je pogodi.

— Bolje da se brineš za svoje stvari — odgovori joj.

— No, no, nisam ništa loše mislila — reče Marijka i ova shvati da ona ništa ne zna o noćašnjem događaju.

Navečer, kad sam se vratila iz fabrike, odvedoše me na revir. Bila sam suviše umorna da razmišljam. Doveli su me u blok sa zabijenim prozorima i tu me ostavili. Ne znam koliko sam bila u tom bloku, jer sam naslonjena na zid zaspala. Još sam napola spavala kad su me Njemica u bijelom kaputu i muškarac u vojničkoj eses-uniformi vodili do stola. Zasukali su mi rukave na lijevoj ruci i tražili venu. Vena nije bila vidljiva i doktor je negodovao. Brzo je bolničarki nešto rekao što nisam razumijela. Tada su pokušali naći venu na desnoj ruci, što im je uspjelo, i dali mi injekciju. Pustili su me da spavam u susjednoj prostoriji. Ruka mi je preko noći otekla. Lijeva strana prsiju počela mi se grčiti. Osjećala sam bolove u predjelu srca. Temperatura mi se morala jako povisiti jer mi se treslo čitavo tijelo, tako da je krevet poda mnom poskakivao. Sutradan su me ponovo odveli u prostoriju gdje sam dobila injekciju. Doktor je razgledao ruku. Opet mi je ubrizgao injekciju. Nakon

druge injekcije odveli su me u revir, gdje su ležale i druge žene. Tu noć osjećala sam bolove u desnoj ruci i u ramenu. Srce me je sve više stezalo. Patila sam i od ruke. Najednom više nisam osjećala ništa, izgubila sam svijest. Osvijestila sam se negdje u noći. Još sam osjećala bol u ruci, ali mnogo manji. Imala sam visoku temperaturu, pa mi je neprestano šumjelo u glavi. Kao kroz san čula sam glas s kreveta ispod mojega, koji me je grdio neka prestanem da se tresem jer ne može spavati. Čini mi se da sam mu nešto odgovorila, ali se ne sjećam sigurno. Mora da sam opet izgubila svijest. Osvjetivši se vidjela sam da još ležim na istom krevetu. Zatvorila sam oči i bilo mi je sasvim svejedno što će dalje sa mnom raditi. Nisam imala snage da podignem glavu.

Liječnika u uniformi više nije bilo. Navečer drugog ili trećeg dana stigao je novi liječnik. Liječnica-zatvorenica pokazala mu je moju ruku. Vidjela sam kako doktor, bolničarka i doktorica otvaraju usta, ali zbog strašnih šumova u ušima nisam čula glasove. Bila sam uvjerena da sam ogluvila. Novi doktor nije imao na sebi uniformu. Nisam bila potpuno pri svijesti. Ljudi oko mene čas su se slijevali u jednu iskrivljenu sliku, čas su se raspadali na mnogo manjih rastrgnutih dijelova, kao da se razbilo ogledalo. Doktorica je usrdno nešto govorila pokazujući na moju ruku. Doktor u civilu ju je slušao, zatim su svi otišli u susjednu sobu. Kad su me slijedeći dan uveli u sobu, gdje sam ranije primala injekcije, nisam je prepoznala. Nestale su police sa bocama, epruvetama i staklenim posudama. Doktor u civilu, doktorica i sestra-bolničarka pripremali su instrumente. Ljeva ruka oko lakta i desna ruka od ramena do lakta bile su prekrite gnojnim ranama, koje su se zalijepile za rukave, tako da nisam mogla skinuti bluzu. Dok je prvi liječnik

u uniformi pomno pratio što se sa mnom događalo nakon injekcija, liječnik u civilu nije se ni osvrnuo na ono što se nalazilo ispod rukava. Ponovo sam dobila injekciju. Dali su mi narkozu ili sam bila u nesvijesti. Znam, ruka mi je bila razrezana a iz rezotina je curila krv. Rana je boljela.

— To ste vrlo majstorski izveli — hvalila je doktora liječnica. Da li su me vodili ili nosili natrag u revir, nisam znala. Ležala sam među ženama na istom krevetu kao i jučer. Opet je netko ispod mene nešto vikao. Mala crnomanjasta doktorica, koju sam, kako mi se činilo, već negdje davno prije vidjela, bila je uznica poput nas. Obilazila je bolesnike i pomagala im koliko je to bilo u njenoj moći. Odmotala mi je ruku, pažljivo gledala, zatim je opet zamotala. Od tog dana bila je moj dobri anđeo. Donosila mi je neke crvene tablete.

— Sve će biti dobro — rekla mi je.

— Ne znam — rekoh. — Nasmiješila se. Promatrala sam je kako se bori za naše živote i podnosi razna poniženja. Gutala sam gorčinu i stiskala zube da ne viknem na sav glas:

— Ubojice!

Žene su umirale, a nikad nisam saznala od kakve bolesti. Mnoge su umirale u mukama dozivajući svoje najdraže, a neke su umirale bez svijesti. Doktor je dolazio i razgledao ranu, a doktorica mu je laskala, uvjeravajući ga da je genije. Žena u bijelom kaputu jednom mi priđe i, pogledavši me svojim izbljedjelim očima, reče puna neke otrovne mržnje:

— Prokleta Židovka! Sretna si što je naš liječnik otišao. — Govorila je o esesovcu koji je na nama vršio pokuse injekcijama. Slušala sam je bez mržnje. Razmišljala sam po čemu me je svrstala među Židove kad se o meni nije ništa znalo osim logorskog broja. Visoka bijela pojava mrzila je i

malu doktoricu koja je obilazila krevete bolesnika i za svakog nalazila po neku ohrabrujuću riječ.

Glavarica revirskog bloka, neka mala debela Keti, s licem japanskog psića, imala je sladunjav glas. Nekad je bila vlasnica javne kuće, o čemu je s ponosom pričala. Ona je bolesnice ubijala glađu. Tko nije umro od bolova, umro je od gladi. Neka Njemica, po imenu Kristina, bila je potpuno u njenim rukama. Ta žena je bosa prala podove, mada je bila prehlađena i mučio ju je krvavi proljev. U Njemačkoj je imala petoro djece, a borila se za svoj život sa svojom zemljakinjom koja ju je nečovječno mučila. Kristina je danomice ostajala bez hrane koju joj blokova nije dala, govoreći da je to naređenje doktora. Kristina je umrla. Da li je Keti ikada mučila savjest? Da li se ikad kasnije sjetila svojih djela. Vjerujem da nije. Takvi ljudi nemaju savjest, jer da je imaju nikad ne bi činili takve zločine. Živjela sam između života i smrti, i kao u polusnu pratila događaje u tom bloku. Kako i kada ne znam, ali sam se našla zajedno sa Kristinom u baraci za mrtvace. Vjerojatno sam ležala bez svijesti, pa me je Keti izbacila ovamo. Ispod i iznad mene ležali su mrtvaci. Nisam odmah shvatila. Mislila sam da je to samo san, strašan san.

— Što je to? — rekla sam glasno i čula svoj glas. Počela sam puziti dok su se leševi rušili. Klizili su. Ruka me je bolila a vrtoglavica me nije napuštala. Željela sam samo da se ne onesvijestim. Pokušavala sam se podići, ali mi to nikako nije uspijevalo. Padala sam natrag na mrtve. Uz krajnji napor dopuzala sam do vrata i naslonila se na njih.

— Što sad? — pitala sam se kao da je u pitanju neko ko nije bio tu. Pred rampom je zujao kamion.

— Dolaze po mrtvace — sevnulo mi je u glavi.

— Izaći! Samo treba izaći! — govorila sam. Gurnula sam vrata. Bila su izvana zatvorena.

— Sakriti se negdje, treba se odmah negdje sakriti. Kamion se približavao. Njegovo zujanje činilo mi se tako strašno kao da ih je najmanje deset.

— Ako se vrata otvaraju na vanjsku stranu, onda je ovaj kut najtamniji. Osim toga bi me potpuno sakrila ako se sklonim iza njih. Tu neće pogledati. Stisnuh se u kut. Jedan leš je micao rukom. Kamion je stao pred mrtvačnicom, zujanje je prestalo. Čuli su se koraci, ali se vrata nisu otvarala. Čekala sam. Bilo je to najteže od svih čekanja. Dugo sam čekala. Željela sam da dođu što prije. Kamion se opet javio, motor je počeo zujati. — Zašto već ne idu? Sto li rade? Kamion je krenuo, otišao. Bol u ruci bio je nepodnošljiv. Kljucalo je unutra kao da je netko zakvačio udicu u meso i vukao. Gurnuh ljevim ramenom u vrata i opet se uvjerih da su zatvorena izvana. Čitav dan sam prosjedila među leševima. Prisluškivala sam svaki šum, svaki korak koji bi dolazio ili se udaljivao. Čekala sam večer. Ponekad je Antica dolazila i zvala me. Čula bih njen glas da je opet došla. Ali je te večeri nije bilo.

Dugo poslije apela začula sam kako netko doziva moje ime. Nikako se nisam mogla prisjetiti čiji bi to bio glas. Dozivao me je oko revira. To je sigurno bila neka od djevojaka koja me je zvala i time dokazivala da nisam zaboravljena, da misle na mene. Morala je izaći Keti i potjerati onoga tko je dozivao, jer se čuo njen glas i udarci batinom. Netko je trčao, koraci su se udaljivali, vrata su se zalupila. Koraci se ponovo približiše. Čuo se nečiji tiši glas koji je dozivao moje ime. Ovaj glas sam prepoznala. Bila je Dragica. Srce mi je uzbuđeno kucalo, čak sam zaboravila na ruku koja me je jako boljela.

— Dragica! — viknuh. Nije me čula.

— Dragica! — ponovila sam glasnije. Opet me nije čula. Čujem kako se udaljuju njeni koraci! Tad sam očajnički počela dozivati.

Gdje si? — odazva mi se iznenada njen glas sasvim blizu.

— Idi ravno, ravno prema baraci za mrtve. — Koraci su se brzo bližili. Najednom se mrakom prolomi Dragičin krik i psovke lageralteste, udarac batinom i opet koraci koji su se meni približavali. Netko je otvarao vrata. Stisla sam se jače uza zid. Kroz vrata su nekoga ubacili, zatvorili ih i otišli.

— Još jedan mrtvac — pomislih. Koraci su nestali. Nastala je tišina. Uvjerena sam bila da mi više nema spasa. Bila sam žrtva nehumanih pokusa koji nisu vodili ničemu i nisu dali nikakve koristi za nauku. I u Aušvicu su se vršili eksperimenti na živim ljudima u ime nauke, ali nauka ništa nije napredovala od tolikih umorstava.

Ova hrpa ljudi, što su mrtvi ležali pred mnom, nije me uzbudivala. Ništa o njima nisam mislila a na mrtvace sam bila navikla. Spadali smo u istu grupu. Da su mogli razgovarati, ja bih s njima govorila o onome što nas je čekalo, pošto nisu mogli, sama sam o tome razmišljala i da me nije ruka boljela, mislila bih da sam i ja mrtva.

Nečiji prsti su zagreblji po vratima. Napeto prisluhnuh. Da je u logoru bilo pasa, mislila bih da je bio pas, ali ovako sam bila sigurna da je čovjek. Srce mi je zamiralo u iščekivanju. Što može živ tražiti od mrtvih.

Začuh svoje ime. Još jednom. Odazvah se. Netko se mučio oko brave. Bilo je suviše tamno da vidi kako se otvara.

— Sada ču — čula sam kako govori — strpi se malo, teško ide.

— Oh, Dragica! — šapnuh.

— Već sam pri kraju, još samo da odmaknem ovo vražje željezo i bit ćeš vani.

Vrata su zaškripala, Dragica je ušla unutra. Tada su se opet začuli nečiji koraci. Dragica je brzo pritvorila vrata. Koraci su zastali. Časak je netko slušao a zatim otišao.

— Brzo, brzo, izlazimo — požurivala me je.

— Kamo mogu jaći? — upitah je u nedoumici.

— Zbilja, vidiš o tome nisam mislila. Čekaj, nešto ćemo izmisliti.

— Malo prije su doveli ovamo i Katicu — sjeti se ona uz put. —

— Umrla je. Slušaj, imam je!

— Koga? — upitah šapatom.

— Ideju. Katičin broj još nije predan, nalazi se kod blokove. Ona ga vjerojatno nije zapamtila. Uostalom, taj posao je u Franckinim rukama, moramo se žuriti. — Ona brzo skide moj broj s rukava, ali sada je trebalo pronaći Katicu, koja je tu negdje ležala. Sjetih se da su je samo ubacili te je glavom udarila u drveni zid. Morao je biti lijevi zid od vrata.

— Mislim da je ovo — reče Dragica opipavajući nekoga. — Katica je malena kao i ova.

— Poznat ćeš je po kosi — rekoh. — Katica je imala kovrčavu kosu.

— Je, to je! — Napipa joj lijevi rukav i otrgne broj. Sjeti se tada da nemamo čime pričvrstiti brojeve.

— Imam jedan čavao, ostao mi je u džepu, čekaj, sad ću ga pronaći. Nije pronašla ništa.

— Izgubila sam ga — reče žalosno.

— Uostalom, ne brini, stavit ću broj u prorez rukava, nemamo više vremena. Idemo! — Opet su vrata tiho škripnula, časak smo pričekale. Ništa se nije čulo. Ali sada se pojavila nova poteškoća.

Ja nisam mogla hodati od slabosti. Izvukla me je iz barake i primakla se da zatvori vrata. Kad je s tim bila gotova, uzela me je za ruku i pokušala voditi. Išlo je vrlo teško. Noge su mi drhtale i klecali mi koljena.

— Ništa se ti ne boj! Stići ćemo do bloka. Odvest ću te u ruski blok, tamo ćeš koji dan ostati. Oni će ti rado pomoći. Onda ćemo izdejstvovati da podješ na rad u halu **S**, a to je za sada najlakša fabrika. Ja tamo radim pa znam. Hrabro samo! Sva sreća što je tako tamno, đavo bi ga znao zašto ne gore svjetla. To je, doduše, tvoja i moja sreća — zaključi.

Prošle smo sve blokove, trebalo je još samo jedan proći da bismo bile kraj našeg. Baš se u tom zadnjem zapale svjetla i začuju glasovi. Da smo mogле potrčati, uspjele bismo izbjegći svaki susret, ali o trčanju nije moglo biti govora.

Dragica me povuće iza bloka i pritisne uza zid. Sama se isto tako priljubi uza zid. Iz bloka izađoše dvije blokove i lageralteste, i glasno razgovarajući krenu prema reviru.

— Vrag nek vas što prije odnese — prošapta Dragica.

Kad su nestale u revirskim vratima, ona me opet uhvati oko pasa i krenusmo. U ruci sam osjećala bolove kao da mi netko kida s nje meso. Stislala sam zube i išla kao da je sve u redu. Marijka još nije spavala kad smo se uvukle kroz vrata.

— Gospode! Sto je zaboga s tobom? — zaprepastila se.

— Imate li za nju mjesta? — upita Dragica. Treba je skloniti bar za dva dana. Naš blok ne može. Ovdje bi morala ostati dok ja ne uredim neke stvari i dok ne izradim za nju da radi u halu **S**.

— Naći će se mjesto. — Djevojke su mi napravile udoban ležaj sasvim u kutu.

Dragica je u tvornici krala papir te mi njime prematala ruku koja se gnojila. Prsti su mi bili ukočeni i nisam ih mogla pokretati. Dragica je laganо trljala ukočene prste i govorila kao djetetu:

— Moraju se pokrenuti ti prsti. Doći će dan kad ćeš opet slobodno moći da ih mičeš. Ja ti kažem da će doći taj dan.

Za sada je važno da te izvučemo, da te oživimo, jer kao što vidiš, spadaš među one kojih više nema.

— Lijepo je tješiš — razljuti se Antica — vrag odnio tebe i takvu utjehu!

— Ali za utjehu imam nešto drugo — reče. — Francka je sve uredila, sutra ćeš se lijepo vratiti u blok, doktorica je zapisala tvoj broj, jer od sada nosiš Katičin broj. Ići ćeš u fabriku u kojoj ja radim, a to je hala S. — Antica se obradovala.

— Da, ali sve to još nije tako jednostavno. Tu je još blokova. O njoj treba voditi računa. Noćas — reče Šarap — likvidiraćemo je, i to u skloništu.

— Morat ću dobro promisliti što radite — rekoh joj. — Može iz toga nastati prava nesreća jer će se druge blokove, bojeći se iste sudbine, zauzeti za taj slučaj.

— Ništa se ti ne brini, sve smo već smislile. Zaglela sam se da ona neće izaći iz logora živa, ili sam ja kći žutog psa, kći izroda. — Njene su oči sjale u divljem zanosu. Kletve iz njenih usta izgledale su tako ozbiljne, tako važne kao da nisu značile besmislicu. Svima nam se činilo, ako Šarap ne izvrši ono na što se zaglela, da će se pretvoriti u kćer žutog psa i u izroda. — A za tebe ću se još posebno osvetiti. Ono što si prepatila, treba da zahvališ njoj, ubojici.

— Jadna Katica — prošaptah — nismo je uspjele spasiti. Znaš, ništa nismo mogle učiniti više od onoga što smo radile za nju, jer i sama znaš da

smo u tvornici, a čistačice je nisu mogle braniti dok je bila u sobi blokove.

— Jednu od mojih čistačica je također istukla pred esesovkom. Još da nije bilo esesovke... Ali i sama znaš kako je kad su svi protiv nas. I ta esesovka neće odavde izaći živa, šakal šugavi! — Šakal! — siktala je bijesno. Djevojke su voljele Šarap, ali joj se nikad nijedna nije suprotstavila, jer je znala da će izvući deblji kraj. Šarap je bila lukava i pametna. Znala je za sve slabe strane pojedinca i, kad bi došlo do sukoba, odmah bi se tude mane našle u njenim rukama kao kopljje. Mene je voljela samo zato što sam bila rođena u kraju iz kojega je potjecala i što sam razumjela njen jezik. Njeno lice bilo je izrazito mongolsko a kosa joj je bila crna i duga.

Ona ju je smotala u punđu na zatiljku, što je davalo čitavoj njenoj pojavi poseban izraz. Glad je nije izobličila. Bila je okrutna, lukava i lijepa.

— Dakle, do sutra! Do sutra — rekoh pozdravljujući drugarice koje su otišle u svoj blok. Šarap je sjela kraj mene, lice joj je izgubilo svoj tvrdi izraz i poprimilo blage crte. Odmah sam znala da misli na svoj dom. Ona tiho zapjeva pjesmu iz svog kraja.

— Koga imaš doma? — upitah je.

— Brata i malu sestru. Kad se završi rat, odvešću te kući i udati za svog brata.

— Možda neću tvoga brata...

— Ha, ha, ha — nasmija se ona srdačno. Nema djevojke koja ne bi htjela moga brata.

— Govoriš o ženidbi, a ja sam još među mrtvacima. Možda ću ostati bez ruke, a možda i bez glave, okani me se, Šarap!

— Sir-Darja teče žuta mimo našeg grada... — nastavi ona, a voće nam je slatko poput meda.

Eh da mi je sad breskva... kako bih je jela — uzdahne.

— Jela bi ti, Šarap, i krumpir — rekoh podrugljivo — samo da ga ima. — Ona me pogleda i ne obazirući se na moju primjedbu produži:

— Dinje kad ih je brat rezao mirisale su slatko, slađe od bresaka... Znaš kako želim kući, tako želim da me srce zaboli od želje.

— Znam.

— Ti poznaš naš kraj i znaš kako je lijep. Najljepši od svih na svijetu.

— Tako svi misle o svom kraju — rekoh. — Znaš li što je more, Šarap?

— To je velika slana voda.

— Nije to samo slana voda. Čezneš za njim kao što čezneš za majkom.

— Može bit, može bit — reče Šarap.

Bilo je već kasno, pošle smo spavati.

— Promatrat ču te kad budeš sutra stala na apel — reče Šarap.

— Dobro me gledaj — nasmijah se — imat ćeš što vidjeti.

Na apelu su prozvali moj broj i javili mi da se moram postaviti u red za halu **S**. Nešto ipak nije bilo u redu, jer su me zadržali u bloku i tek kasnije me priključili koloni koja je išla za tvornicu. U tvornici su me dočekali veseli usklici drugarica. Za stolom, za kojim je trebalo raditi, radilo je dvadeset djevojaka i mala dvanaestogodišnja Jolanda. Dok su me moje drugarice dočekivale i vukle svaka svome stolu. Dragičin majstor nas je promatrao. Odredio mi je mjesto kraj Dragice.

— Znaš kad je bila Nova godina? — upita me Dragica.

— Kada?

— Onu noć kada sam te izvukla iz mrtvačnice.

Tu noć su, dakle, moji mislili na mene i to me je spasilo, razmišljala sam. Val radosti me zaplijesnu i volja za životom. Moj novi majstor bio je rodom iz Vitenberga. Hodao je u avijatičarskoj uniformi i bio je bez desne ruke, a osim toga imao je bolesna pluća. Ipak je radio u tvornici. U gradu je imao ženu i dvoje dece. O svemu me Dragica obavijestila tako da sam se već nakon jednog sata osjećala kao da sam tu radila godinama. Ruka me je i dalje boljela, ali sam je pri radu morala umarati. Svako od nas imao je svoj određeni stalak i na njemu brusio pločice za koje nismo znali čemu služe. Spopadala me je vrtoglavica te sam se bojala da ne padnem u nesvijest. Veoma sam se iznenadila kad me je majstor posadio na stolici i dao neke pločice da bušim na nožni pogon. Taj rad je zahtjevao mnogo manje energije ali više tačnosti. Za mene je bilo veliko olakšanje što sam mogla sjediti. Sjedenje je bilo zabranjeno, i kad me je esesovka spazila, dojurila je do mene i stala me udarati šakama po leđima. Moj majstor je brzo prišao i za mene se zauzeo.

— Ne dozvoljavam da se mijesate u moj posao! Zadržavate rad vašim histeričnim ispadima, a to je čista sabotaža.

— Ona ne smije sjediti pri radu — drečala je esesovka.

— Ne razumijete se ni bijesa u posao, ipak se u sve mještate.

— Ona mora da stoji — nije popuštala razjarena njegovim riječima.

— Htio bih vidjeti toga koji bi stojeći izrađivao te dijelove koje ona sada radi.

— Potpomažete „auslandere” — prijetila je majstoru mašući mu rukama pred nosom.

— Tužit ću se da vrijeđate vojsku, avijaciju, da smetate proizvodnju i da želite da se kvari materijal do kojega danas teško dolazimo. — Bio je iz-

van sebe kao što je bila i esesovka. On ju je zdravom rukom uhvatio za rame i poveo u upravu. Razumijela sam da se među majstorima i esesovcima vodila borba.

Civilni su mrzili esesovce kao što ih je i vojska mrzila. Bezruki majstor vratio se uzrujan.

— Govno esesovsko — rekao je poluglasno. — Nas su sakatili radi ovakvih skotova. — Prišao je pločicama i slomio jednu lijevom rukom, desnu nije imao. Esesovka je još revnije obilazila oko radnika. Ali osjećale smo da nas majstor štiti i da se u njega možemo pouzdati. Od njega smo dobile igle i konac, čak i škarice, i razne sitnice koje su za nas predstavljale pravu dragocjenost. Pošto je Dragica i dalje krala papir za omatanje moje ruke, majstor koji je to primjetio počeо joj je davati gazu, upozoravajući je da to više ne radi jer bi mogla stradati.

Rane na ruci bile su mi još uvijek otvorene i gnojne, ali me nisu boljele. Jednim prstom mogla sam micati. Kod Dragice je taj događaj izazvao buru veselja.

— Vidiš, rekla sam ti da će ti spasiti ne samo ruku već i prste. — Nije uzalud gubila noći masirajući mi prste. Moja ruka je bila spasena.

Sve više noći prosjedili smo u skloništu. Svake noći bila je uzbuna i svake smo noći odlazili u sklonište. Obroci hrane su se smanjivali, a glad je opet počela vladati u blokovima.

Hala **H** bila je bombardirana. Nastradala je samo noćna smjena i to ne sva, jer je većina bila u bloku radi kombinezona koje je trebalo te noći da dobiju. Hala **S** se još držala, te smo u njoj dalje radili.

Majstor je poslao Dragicu u susjednu zgradu da mu izbuši na preciznoj bušilici deset tankih pločica. Dragica je razumjela da se ne radi samo o plo-

čicama, već o nečem drugom što će naknadno saznavati. Išla je u pratinji neke mlade esesovke koja prije nije bila u toj tvornici. Vjerojatno je došla iz neke druge bombardirane tvornice. Išla je kraj Dragice i nešto pjevušila.

— Odakle si? — pitala je Dragicu.

— Iz Jugoslavije.

— Jugoslavije nema — reče joj. Dragica joj nije ništa odgovorila. Ušle su u tvornicu i produžile mimo stolova, za kojima su radili slobodni radnici raznih narodnosti, u posljednjim prostorijama gdje je stajala precizna bušilica s tankim svrdlima.

Dok su prolazile mimo radnika, ispitivali su je pogledima ili gestovima koje je narodnosti i koje jezike razumije. Dvojica su stala nedaleko od mašine na kojoj je trebalo raditi, dok je jedan Francuz zabavljao esesovku pričajući joj o nečemu na šta se ona smijala zaboravivši Dragicu. Ona druga dvojica su međusobno razgovarala, ali tako da je Dragica čula sve do posljednje riječi:

— Noćas je na redu hala S. Držati na oku kapo i esesovce. Slobodni radnici imaju potreban materijal i doći će u posjetu da poprave žicu u pravo vrijeme.

Dragica im je klimnula glavom dajući im na znanje da je sve razumjela. Odmah poslije toga radnici su nestali i onaj Francuz, koji je zadržavao esesovku, također se izgubio. Esesovka je prišla Dragici te je nezainteresirano gledala u pločice koje je ova bušila. Istog trena ušao je obermajstor te je Dragica shvatila da je bušila neispravno. Svega su dvije bile ispravno izbušene i njih je stavila odozgo. Imala je sreću što je obermajstor baš ove pogledao, te su krenule natrag u tvornicu. Prolazeći kroz vrata esesovka što se okomljivala na majstora udari Dragicu štapom po ruci te joj sve pločice ispadaoše. Ona se skloni da ih pokupi, tada je

esesovka udari po leđima. Majstor joj je priskočio u pomoć i ponovo se sukobio sa esesovkom. Vrijedali su jedno drugo najružnijim psovjkama i izgledalo je da će doći do tučnjave, ali se majstor povukao vodeći Dragicu za stol.

— Pokaži pločice! — reće Dragici te se sagne nad stolom.

Stade ih pregledavati.

— Ova je dobra, ova takođe, ta je odlična! Mogao bi je objesiti psu za rep, jer za drugo ne bi ni bila — on se nasmija. Sad ćemo ih staviti u prešu, evo ovako, moramo ih sakriti jer bi se oba lijepo provela. Sad me pažljivo slušaj! Noćas ne ulazite u barake, jer će pucati u svaku koju nađu u bloku, jasno? Dragica klimne glavom.

— Ja sam noćas i u noćnoj smjeni u tvornici — doda uz put majstor. Dragica se časak borila sama sa sobom a tada tiho reče:

— Vi danas vrlo loše izgledate. Nemojte doći u noćnu smjenu, odvedite obitelj u sklonište. Majstor joj se nasmiješio i potapšao je po ramenu. — Hvala!

Tvornicom je odjekivao zvižduk. Rad je bio završen. Poredali smo se u redove i krenuli u logor.

Na apelu smo stajale do kasno u noć. Snijeg je lepršao oko reflektora kao skup malih balerina koje su se puštale s neba bijele i lake, nosile su se u krugu kao u prozirnom vrtuljku. Dok je jedna pahuljica dugo oblijetala oko reflektora, zamislila sam melodiju po kojoj pleše i učinilo mi se da je jasno čujem. Nikakve melodije nije bilo, to je samo nada pjevala u meni pjesmu slobodi. A pahuljice su bile hladne i negostoljubive prema onima koje su te noći trebale za kaznu ležati na njima. Mislila sam o Ani.

— Nebo? — govorila je dan ili dva prije smrti.
— Kakvo nebo! Za nas su svi njegovi darovi kopljja

protiv nas. Što nam ono daje? Sunce? Sjetite se samo mjeđura koje smo od njega doobile u Aušvicu. Koliko je žena stradalo od mjeđura! Kišu? Tresle smo se mokre po čitave dane i noći. I ona nam je donosila smrt. Snijeg, možda? Tu ga imate i gledajte ga. Nevin bjeli ubojica! A zvijezde! Zvijezde u paklu ravnodušno sjaje. Nema neba za logoraša!

— Gde li je Blaženka?

— Antica — daj mi ruku!

— Što ti je? — začudi se Antica, pružajući mi hladnu promrzlu ruku.

— Ništa.

— Koliko nas je ostalo od našeg transporta?

— Tu smo samo nas dvije.

— Da.

— Sjećaš se mame Fani?

— Doći će dan, doći će... — govorila je. — Gdje je bila kada smo je tražile da je dovedemo u 11. komandu?

— Na reviru.

— Na reviru je nije bilo, tražila sam je.

— Znaš, noćas sam sanjala Dumat. Išla sam po putu iz Kornića. Put je bio bijel i zažaren od sunca, a more tamo daleko, plavo i mirno. Da mi ga je vidjeti bar još jednom...

— Vidjet ćeš ga. Bit ćeš sjeda starica kada se budemo susrele posljednji put.

— Misliš?

— Vjerujem. Što si ono rekla... more je bilo plavo i mirno?

— Da, a cesta bijela i sva se žarila od sunca. Imala sam nove cipele. Miko mi ih je kupio na Rijeci.

— I ništa više?

— Ništa.

— Pričaj još — zamolih je jer sam htjela čuti riječi koje opisuju sve ono o čemu sam do sada samo mislila i ono što sam vidjela samo ja u svojoj mašti.

— Nemam više šta, samo to sam sanjala.

— Ali ispričaj još jedanput!

— Išla sam po putu iz Kornića ... bilo je ljetno ...

Apel je bio završen, žurno smo išle u blok. Svratila sam u Marijkin blok.

— Šarap, sloboda je blizu! — rekoh joj radosna.

— Blizu, ali još nije tu! — odgovori. — Od sutra se više ne ide u tvornicu, ali nemaju za nas hrane u skladištu ...

— Dakle, znaš?

— Znam. — Noćas ne smije nitko ostati u bloku, oni su smislili pakleni plan, ali možda će ih bombardiranje spriječiti. Dodi ovamo — ona me povede do svog kreveta.

Pod daskom je ležao u gumenoj krpi zamotan pištolj.

— Ima samo četiri metka, ali i to je nešto, ja dobro gađam. Ako mi se što dogodi ... uzmi ga ...

— Ja ne znam da pucam — rekoh posramljeno.

— Nisi nikada imala pištolj u ruci?

— Jesam, nosila sam ga prije nego što su me uhapsili, ali kada sam ga dobila, stidjela sam se priznati da ne znam pucati.

Šarap se srdačno nasmije.

— Kanaka ahmoklik! (kakva glupost!). Trebalo bi te istući! — reče.

— Pobrinut će se već netko, to je bar lako!

Nismo dugo razgovarale kada je došla Francka po mene.

— Blokova te traži — reče.

Čim je spazila kraj mene Šarap, blokova se ki-selo nasmije.

— Ti si kod mene uvedena pod krivim brojem, zato te moram prijaviti na komandu, jer u slučaju kontrole, ja bih izgubila glavu!

— Ne bi bilo mnogo štete! Takva jedna svinjska glava nije tko zna šta! — reče Šarap.

— Ti si u mom bloku nepotrebna! — zareži blokova na Šarap. Šarap zapali cigaretu, blokova prihvati izazov:

— Održavaš vezu sa slobodnim radnicima, to će morati da spomenem na komandi!

— Komandant straže je moj prijatelj, od njega dobivam cigarete. On će noćas obilaziti logor. Što misliš, isplati li ti se petljati zbog jednog broja? Zar misliš da bih ja bila ovako sigurna da nemam zaleda?

— Srećemo se još — reče blokova jedva se uzdržavajući.

— Svakako! — odgovori Šarap i pođe sa mnom do mog kreveta.

— Poznaješ komandira straže? — upitah je.

— Vraga! Ona ga sigurno neće ispitivati, jer zna da bi dobila po glavi.

Oglase se sirene. Alarm!

— Van u skloništa! — blokova je štapom tjerala žene.

U skloništu se Antica posvađala sa ženama koje su svaki put molile.

— Prestanite zavijati, vrag vas odnio! Natjerujete užas na čovjeka.

— Što se to tebe tiče! — odgovori joj glas iz mraka.

— Kako me se ne bi ticalo kad vas slušam po čitave noći, već ste i meni dojadile, a kamoli ne bi tom vašem Bogu!

— Huliš na Boga! — odgovori joj glas.

— Vražja zavijala! — ljutila se Antica. Glasovi onih što mole slijevali su se u zujanje koje se čas spušтало, čas dizalo i nalikovalo je na padanje bombi.

— Mrrmrmrmmr... tata... mrmrmr-
mr... zuzuzuzuz...

— Poludjet ču ako ne prestanu! — očajavala je Antica.

— Nemoj ih slušati, zatvori uši i gotovo!

— Kako ču zatvoriti uši kad ti baš u njima svrdla mrmrmr... zuzuzu. U tami se razvila tučnjava. Tko je koga tukao nije se moglo razabrati. Čuo se Antičin glas kako se na prekide javljaо iz gužve. Nitko više nije molio, čule su se samo psovke.

Tučnjavu se prekinule bombe. Padale su sve do jutra. Iz skloništa otišle smo ravno na apel. Sa apela u blok. Tvornice više nije bilo. Gorjela je sa svojim šarafima i pločicama, špringerima i borerima ...

Blokova se stišala, hodala je brzim koracima i neprestano se obazirala kao da ju je netko slijedio.

Snijeg koji je pao otopio se, blato se vuklo po logorskim puteljcima i po bloku, nitko ga nije čistio. Hranu više nismo dobivale. Trava je nicala oko baraka, drveće u daljini je stajalo golo, ali je nagovještavalо da će propuputi. Zrak je bio slatkast. Udisale smo ga razmišljajući kako se nisu sjetili da nam oduzmu i njega! Po gdjekoji žena je čupala travu i jela.

Šarap je organizirala napad na kuhinju i skladišta. Snabdjela je blok brašnom koje su žene jele pregrštima. Dovuklo se sve što je bilo za jelo. Blokova je sve to promatrala čekajući esesovce da se pridruže odmazdi nad logorašima. Te noći su slobodni radnici rezali žicu.

Šarap me je digla iz kreveta i zadihanogovorila:

— Bježite iz logora! Radnici su nam prezeli žicu. Treba brzo raditi, jer kad prestane alarm, esesovci će se uvaliti u logor. Ja i nekoje moje ćemo ostati u logoru, ostale treba da izađu. Imamo dosta municije, a i izvana će nam pomoći.

— Sto me gledaš, žuri se! Sve žene koje moguhodati neka se podjele u grupe i nek idu. — Mićemo im zadati toliko muka da vas neće odmah tražiti, ako tko bude ostao i imao volje da traži... — Izašla sam sa Šarap pred blok, ali iz tame naleti blokova i uhvati Šarap za grkljan. Valjale su se po zemlji gušeći jedna drugu. Uhvatila sam blokovu za kosu pokušavajući da je odvučem, ali je ona bila prejaka za nas obadvije, odgurnula me je da sam pala na zemlju. Ponovo sam se bacila na nju i opet sam je morala pustiti. Puzeći za njima začuh da Šarap hropće. U očaju skinula sam cokulu i tresnula njome nasumce, na sreću je bila blokova, mogla sam udariti i drugaricu. Blokova je načas pustila Šarap i ova je iskoristila predah te je svom snagom gurnula od sebe. Tada sam je ponovo udarila cokulom. Šarap se opet našla na njoj i udarala je glavom o zemlju, ali se blokova izvukla i htjela potrčati, Šarap je uhvati i povuče na zemlju. Uto su došle djevojke i blokova je bila savladana. Odveli su je u blok.

— Dobro je čuvajte! — rekla je Šarap drugaricama.

Nije trebalo da se boji, djevojke su je svezale, nije postojala opasnost da pobegne.

— Uzmi one koje mogu hodati — ponovi Šarap — i idi iz logora, za koji tren spustit će se pljusak, osjećam ga u zraku.

— Hajir dust (druže)! — Hajir! — rekoh joj u pozdrav.

— Hajir, singil! (Zbogom, sestro!) — odgovori mi ona.

Kišica se pretvorila u pljusak, sirene još uvijek nisu objavile kraj alarma. Izvlačile smo se kroz rezanu žicu žureći se koliko nam je dopuštala snaga.

U logoru su ostale samo najslabije i najjače. One koje su se smatrале jačima bile su naoružane i čekale su slobodne radnike da im dođu u pomoć u slučaju da esesovci izvrše pokolj.

BIJEG

— Antica, Antica! — uplašeno sam je dozivala u mraku.

— Tu sam, tu! — ona mi gurnu u usta komad tvrde marmelade. Dakle, i Antica je učestvovala u pohodu na kuhinju. Marmelada je smrdjela na lizol.

Instinkтивно smo išle lijevo udaljujući se od grada. Pred nama je bila još cijela noć. Hodale smo po polju zasadenom šećernom repom. Jele smo repu i stenjale od bolova. Dok nas je držala napetost, hodale smo bez predaha, ali što smo dalje išle tim su noge postajale teže, kukovi i zglobovi su boljeli pa smo jedva dizale noge.

— Ako nas ne uhvate, onda neće nikad nikoga!
— rekoh Francki.

— Spasit će nas pljusak — odgovori.

— Ali mi idemo nasumce, možemo stići ravno u esesovski tabor. Nema smisla hodati a da ne znamo kamo idemo.

— Da se vratimo — zajedljivo upita Antica.

— Kako da ne! Alaj bi nas dočekali sa cvijećem a možda i sa glazbom! — reče Anita.

Svak se u sebi nasmija zamišljajući kakva bi to glazba bila s kojom bi nas dočekali. To nas je potaklo da se požurimo.

Na nama više nije bilo suhog mesta, pa se voda slijevala po nama bez zadržavanja. Glasno smo cvo-kotale zubima i bojale se da bi nas netko mogao čuti i pored pljuska i grmljavine.

— Treba se orijentirati!

— Kako ćeš se orijentirati kad se ništa ne vidi!

— Kad bi se vidjelo ne bi trebalo više orijentacije — guska bedasta, razljuti se Antica. Najednom shvatih da Dragice nema među nama. Stādoh.

— Gdje je Dragica? — Upitah, i osjetih kako me nešto tjera na povraćanje. Skupismo se. Bilo nas je šest. Dragice nije bilo među nama.

— Idemo je tražiti — rekoh. — Moramo je naći.

— Kuda ćeš je k vragu tražiti? — okosi se Antica. — Gle, budale, noć je, bježimo iz logora, a ona misli tražiti. — Pljesnu rukama.

— Nije ti tu lampa da je možeš tražiti! Šutila sam, bilo mi je teško pri duši. Drugaricu koja mi je spasila život ostavila sam tko zna gdje, možda umire kraj barake. Kamen mi se navali na prsa. Izgubila sam svaku volju. Da bježim, ponestalo mi je snage i postalo svejedno.

— Ja dalje ne mogu — rekoh. Vi idite.

Francka me uhvati pod ruku i počne silom voditi.

— Dragica je pobegla iz logora, samo se odvojila u mraku s drugom grupom, kunem ti se u svoj život da je pobegla sa Anicom i drugima.

— Lažeš, rekoh joj ne vjerujući.

— Kunem ti se u svoju slobodu! Vjeruješ li sad? — Ne, u slobodu se nije mogla lažno zakleti, bila je logoraš koji bježi.

— Dobro, idemo. — Išle smo neprekidno ulijevo, naiše smo na rijeku. Uputile smo se uz rijeku prema zapadu. Na lijevoj strani je morao biti zapad, o tome sam još u logoru razmišljala, jer je tamo zalazilo sunce. Na tu stranu smo pobjegle, jer je na zapadnoj strani bila prerezana žica. Istok je mnogo opasniji. Tamo su Nijemci nagomilali svoju vojsku, dok je zapadna strana bila skoro prazna. I pucalo se samo na istoku. Dakle, borbe su se vodile samo na istoku dok je zapad mirovao. Nama je bilo važno samo to da nikoga ne sretнемo. Noć se bližila kraju. Nebo je počelo svijetliti, iako kiša nije prestala. Rijeka je naglo zaokretala prema zapadu a oko nje je bila čistina. Na desnoj strani od nas tamnila se šuma.

— Doći će dan i bit će svjetlo, mi se moramo sakriti.

— Idemo udesno, prema šumi, šta misliš, Francka?

— Slažem se, i ja sam već o tome razmišljala. Djevojke su se složile s nama.

Mi više nismo isle, jedva smo se vukle, Anita je padala.

Anita, Talijanka, rijetko je govorila, ali kad je nešto rekla morao si se smijati. U logoru je naučila slovenački.

— Diži se, Anita! — viknu na nju Francka. Što si se ulijenila?

— Ulijenila? Dao bog ne ulijenila se nikad više ovako!

— Svejedno, diži se i idi!

— Čekaj, noge su mi se zavezale, dok ih razvezem krenut ću. *Orko di bako*, što si se za mene zalijepila. Pogledaj Anticu, i ona se jedva vuče.

Dovukle smo se do šumice, ali užasnute ustavovile smo da tuda prolazi široki put. Šumica se uzdizala iznad puta koji se i u mraku bjelasao. Sada

je trebalo krenuti prema sjeveroistoku da se uđimo od puta. Odlučile smo da se odmorimo. Popadale smo na mokru zemlju i nepomično ležale. Svitalo je. Negdje daleko na cesti čuo se motor kamiona koji nam se bližio. Ja se sjetih mrtvačkog kamiona i opet mi pade na pamet Dragica. Sve vrijeme sam sebi prebacivala zbog svojeg nehaja. Opravljala sam se sama pred sobom onom gužvom prije bijega, blokovom i Marijkom, ali sam osjećala grižnju savjesti i neoprostivu krivicu. Najednom je dotutnjio kamion i zaustavio se ravno ispod nas. Zamrle smo od straha. Iz kamiona je izšao vojnik. Bio je sam. Obišao je kamion, otkrio stražnji dio. Spazile smo kruh, vojnički, duguljasti, nalik na ciglu. Gutale smo ga očima. Vojnik je uzeo dva komada kruha i nekud otišao niz cestu.

— Francka, neka me vrag odnese, ako mu ne ukradem bar jedan hljeb — reče Anita i skotrlja se na cestu.

— Anita, jesli li poludjela! Pohvatat će nas. — Ali je Anita već bila kod kamiona. Kamion je bio visok i nije mogla dohvatiti kruh. Penjati se nije mogla. I sad umjesto da se brzo vrati, ona počne obilaziti oko njega. Kosa nam se dizala na glavi. — Anita mora da je šenula — govorile smo.

— Vrati se ili ćemo te isprebijati! — viknu joj Francka, ali Anita nije odgovarala i tada na naš užas iskrne Nijemac odnekud sa suprotne strane. Videći ga, Anita shvati da bi bijeg bio uzaludan, osim toga da bi i nas izdala. Nijemac ju je ravnodušno gledao i nimalo začuđeno. Ona mu pridiže i pokazavši prstom na kruh reče:

— *Gib!* Ako nećeš dati ukrast ču. *Verstehen?*

On pođe do kruha, dade joj jedan hljeb, upali motor i kreće dalje. Anita otvori usta gledajući bezeknuto za njim.

— *Madona santissima!* Ja sam mislila da sam već mrtva. Dao ti bog da izvučeš živu glavu za ovo — i podigne kruh. Suze su nam zastale u grlu, toliko nas je dirnulo Anitino iznenadenje. Dirnuo nas je prvi čovjek na našem putu. Od kruha koji smo jele, natekle su nam desni i krvarile. Odavno nismo jele kruh. Uvukle smo se duboko u šumu. Dan nas je zatekao u grmlju. Tu smo prosjedile sve do noći. Noću smo krenule natrag do puta i uz put dalje prema zapadu. Primamljiv miris kuhanog krumpira vukao nas je ulijevio.

— Stanite! Opasno je. Popadale smo kao kruške na zemlju od umora. Bila sam uvjerena da neću stići do kraja tog puta. Možda, ako bih puzila, ali mi je ruka bila nesposobna da vuče tijelo dalje. Francka je bila najvitalnija i najodlučnija.

— Francka, na tebi je da doguraš žene dokraja. Od mene nećeš imati koristi. Osim toga pametnije je za sve da me tu ostaviš, jer će vas samo zadržavati. Nema smisla radi jedne da sve stradate.

— Ti si izgubila razum, draga moja! Strpi se još malo i vidjet ćeš da smo spasene.

— Idem da vidim što to miriše — reče Anita i uputi se naprijed. Najednom se razligeže ženski glas koji je na Anitu vikao razne pogrde.

— *Va là, va là maledetta!* Crkla dabogda sa svojim krumpirima! Kraj ceste je bila mala kućica. U njoj je žena pedesetih godina, debela, sva zažarena od vatre, kuhala krumpir. Anita je zamoli za jedan. Žena je, međutim, skočila na nju batinom i potjerala je uz psovke i prijetnju da će pozvati policiju.

— Ako imaš sina, nek ti crkne gladan u tuđoj zemlji, vještico! — reče za njom Anita.

— Moramo bježati — reče Francka. — Vrag zna babu, možda bi nas zaista prijavila.

— Bježati? Govoriš kao da smo trkački konji — nasmijah se Francki — a sama vidiš da jedva puzimo.

— Dobro — složi se sa mnom — treba puziti što dalje odavde. Predlažem da napustimo cestu i da krenemo duboko u šumu. — Predloži ti što te je volja — našali se Anita. — Ja sam gladna kao pas, ni pas nije tako gladan.

— Dobro, ti čekaj ručak a mi idemo — Francka reče mirno Aniti, i pokuša me podići. Po cesti su nekuda jurili kamioni, zatim bi se vraćali i opet jurili natrag. Bilo je očito da su Nijemci izgubili glave, jer su potpuno stisnuti u obruču. Čas su jurili na zapad, čas na istok. Sa zapada vukli su topove prema istoku. Malo kasnije su te topove vukli natrag. Jasno nam je bilo što se dešava u njihovim redovima, kad je sve tako bezglavo jurilo čas gore, čas dolje.

Da su nas se dočepali, postrijeljali bi nas od bijesa kao štakore. Malo nam je trebalo da nas pronađu. Ispod nas na cesti pojavila se kolona vojnika koji su gurali mitraljeze i lake topove. Saznali smo da su Amerikanci svega sedam kilometara udaljeni od mjesta gdje smo bile. Za dva sata bi svaki čovjek stigao do njih, a koliko će nama trebati, to sam bog zna. Nismo mogle shvatiti da Amerikanci ne mogu da prevale još tih sedam kilometara kao od šale, jer su esesovci i vojska pogubili glave, a osim toga protiv Amerikanaca nisu se ni borili. Oni su se tukli na život i smrt samo na istočnom frontu. Rusa su se bojali, mogli smo to zaključiti iz kratkih primjedaba koje smo uz put čule, znali su što ih čeka, jer su bili svjesni svojih nedjela po Rusiji. Vidjeli smo kolone vojnika i civila kako idu, idu i idu na zapad da se predaju Amerikancima. Jedino su još esesovci gurali topove amo-tamo ili strijeljali odbjegle logoraše.

— Bojiš se ti, izdajico, kukavico, huljo! Ne stidiš se, ti, đubre smrdljivo! Skinuo si epolete i eses-znakove, a trag ti je ostao.

— Idi u grmlje pa se skini gô! — Vikao je neki glas na vojnika koji je nešto mucao. Zatim se čulo kako je bio udaren i kako je pošao nekuda.

— Krajnji je čas da se izgubimo odavde.

Krenule smo šumom što smo tiše mogle. Grmlje nas je udaralo po licu, greblo noge i deralo već ionako poderanu odjeću.

Od jučerašnje kiše još se nismo osušile. Hladnoća nas nije napuštala čitavu noć dok smo hodale. Francka se junački probijala, držeći me ispod ruke. Napinjala sam svu snagu da je mogu slijediti. Zaboravila sam na ruku od silne volje da idem, da ne klonem, da izdržim. Bila sam već tako iscrpena da su mi curile suze od napora. Nije ni drugima bilo lakše. Hodale su šutke, dok nije prva pala. Tada su padale jedna po jedna. Put smo nastavile puzeći. Dospjele smo nakraj šume. Prisluškivale smo, ali se nije čulo ništa naročito što bi nas moglo zaplašiti. Kraj same šume stajala je ruševina. Iako je bio mrak, dobro smo je vidjele i zaključile da je prazna i da se možemo u nju skloniti do druge noći.

Kada bismo još mogle hodati bar tri sata ovako kako smo išle, osjećala sam da bismo stigle do Amerikanaca. Ali nijedna od nas više nije bila kadra da prođe ni dvadeset koraka. Dizanje sa zemlje bilo je još najmučnije. Čim bismo pale, zemlja nas nije puštala od sebe. Ostajale bismo pripojene uz nju, dok se ne bi jedna po jedna uz pomoć druge jedva uspravila na noge.

— Idem u ruševinu, ne možemo ovako dalje, a nema ni smisla.

— A ako nas nađu?

Nitko nije ništa odgovorio na to. Znale smo što bi tada bilo. Kraj. Kraj mučenja i kraj nade.

Uvukle smo se u najdublji kut nad kojim je visio komad krova. Stisle smo se jedna uz drugu, gladne i izmučene i osjetile sreću, sreću što smo negdje pod krovom, donekle sigurne od kiše, koja je ponovo padala u sitnim kapima.

Nismo dospjele ni da se smjestimo, kad tišinu naruše koraci. Teški vojnički koraci.

— Čizme! Vojničke čizme... — Zamrle smo. Kiša je sablasno šuštila.

Još strašnije su odzvanjali koraci koji su se približavali. Prišli su ruševinu, zastali. Možda će proći? Oh, da bar prođu! Nek prođu ti strašni koraci. Tako smo izmučene, tako bijedne, tako malo ličimo na ljudska bića! Prođite mimo koraci, poštovite nas! Bile su to misli šest žena, molitve upućene čizmama koje su stale. Činilo nam se da su stajale čitavu noć pred ulazom u ruševinu. A stajale su možda samo nekoliko sekundi. Koraci su krenuli... u ruševinu... pretvorile smo se u uho. Učini mi se da mi rastu uši, da su već poput slonovih i rasle su sve više ukoliko su se koraci približavali. Srca su nam kucala muklo, tak-tak, kao da je netko udarao po bубnju. Šum u glavi postajao je tako snažan od tih koraka kao da nam je netko hodao po glavi. Bat-bat-bat. Tada su stali. Džepna lampa je osvijetlila jedan zid, pa drugi, zatim pod u prvoj prostoriji do nas. Pratile smo trag svjetlosti koji je bježao po ruševini. Uši su najednom nestale a oči počele rasti. Rasti od bola dok smo gledale u trag svjetlosti. To što smo osjećale više nije bio strah. Bio je to užas.

— Traže, dakle — prođe mi sviješću. Osjećala sam kako nestajem, samo su ostale oči od mene i one su nastavile živjeti. Koraci su ušli u našu prostoriju. Kao snažan udarac pogodio nas je mlaz svjetlosti u oči. Tada je nestalo napetosti, obamrlost je zahvatila tijelo i mozak. Zatvorila sam oči. Zatim

sam ih otvorila da vidim zašto tako dugo traje muk, zašto se ništa ne dešava. Spazih njemačke vojničke čizme. Nikad ih neću zaboraviti. Svetlost se nije micala s naših lica.

— *Was sind du?* — upita glas koji je parao tišinu kao nožem. Najednom mi se grudi ispunio nadom. Krv je počela sve brže teći. To pogrešno izgovoreno pitanje upozorilo me je da taj koji nosi te čizme nije Nijemac. Čizme priđoše bliže.

Pitanje se ponovo začu, ali u nekoj njemačko-kirgijsko-tadžickoj mješavini. Odahnula sam. Francka me je stisla za ruku. Opasnost je doduše i dalje postojala ali sasvim drugačija.

— On nas neće ubiti — šapnuh. Djevojke odahnuše. — To je Čerkez.

— Koja će sa mnom? — upita u toj istoj mješavini jezika. Ščepa Anticu za rukav i poče je vući. Djevojke su se grčevito uhvatile za Anticu i držale je, ali jedan snašniji trzaj otrgnu je od nas. Tada sam se stvorila na nogama i sipala Čerkezu najgadnije psovke na njegovom jeziku, psovke koje su mi, iako nisam shvatala njihovo značenje, ostale u podsvijesti još iz djetinjstva. Gušila sam se od bujice tih psovki i hvatala zrak držeći se za srce koje mi se činilo da će izletjeti iz prsiju.

Uzbek je pustio Anticu. Zaprepašćeno je gledao, zatim je sjeo nasuprot nama i upiljivši se u mene rekao.

— Ženi ne priliči da govori takve riječi — govorio je lijepim uzbekskim jezikom.

— A tebi priliči da napadaš ženu koja se od gladi jedva drži na nogama? — govorila sam vrlo loše jer sam mnoge riječi zaboravila, ali on me dobro razumio.

— Pobjegle smo iz logora — rekoh — ako si čovjek ti ćeš nam pomoći da dođemo do Amerika-

naca. Jedva hodamo. Tu smo se sklonile jer će uskoro dan a mi se sakrivamo od Nijemaca.

— Gdje si naučila jezik moga oca?

— U tvom kraju, jer sam tamo rođena. — Njemu zasjaše oči. Sjetih se Sarap. Svi su oni takvi. Čim se sjete svoga kraja postaju srećni. Džepna lampa je gorjela u njegovoj ruci.

— Ugasi lampu jer bi mogli doći Nijemci. — On ugasi lampu, pa nešto progundja, ustade i otrči nekuda. Nisam znala kako da shvatim njegov brzi odlazak, ali sam se iznenadila kad je sa sobom doveo dva druga i dao nam čaja i dva paketića dvopeka.

— Jedite, pokazat ćemo vam put. Do jutra je još nekoliko sati. Odmorit ćete se se. — Vojnička čutura išla je od usta do usta. Čaj je bio topao.

Ispričali su nam da su bili zarobljeni od Nijemaca i da su dvije godine proveli u logoru. Jednog dana Nijemci su im ponudili da stupe u njihovu vojsku. Pomišljali su na bijeg iz vojske. Činilo im se da bi to mogli izvesti, ali kad su Nijemci postavili na svakog od njih po jednog esesovca, uvidjeli su da su pogriješili. Sad je gotovo. Rusi dolaze i neće im oprostiti izdaju. Poubijat će ih. Ali ipak su srećni što su Nijemci izgubili rat, srećni su što je svemu kraj.

— Ti znaš kakva je naša zemlja — reče mi — kakvo imamo voće, cvijeće i kakva stada barana. Znaš kako raste pahta, kako je veselo kad je berba pamuka ... ja to više nikad neću vidjeti. To je najljepša zemlja od svih zemalja. Kakvo imamo sunce! Eh — uzdahne sa čežnjom — a ja je neću nikad više vidjeti!

— Možda — rekoh, možda ćeš je ipak vidjeti...

— N-ak — odmahnu glavom.

— Zašto onda ne bježite Amerikancima, kad ste tako sigurni da će vas ubiti?

— Šta će nam! Mi hoćemo kući ili ništa.
— Mnogo vas je?
— Mnogo, oko stotinu.
Počelo je svitati. S teškom mukom smo po-
ustajale.

— Mi idemo — rekoh — moramo se žuriti.
— Idite — kad već morate, ja bih volio da još
ostanete.

On nam pokaže put kuda da idemo i koja mje-
sta da izbjegavamo.

— Neka te tvoja zemlja primi — rekoh mu na
rastanku.

— Dao bog, dao bog — odgovori i izgubi se
u šumi.

Sunce je izlazilo, nebo je bilo čisto i plavo,
kakvo već dugo nismo vidjeli. Vukle smo se napi-
njući se iz petnih žila. To su bile naše posljednje
snage. Mislim da nije tijelo hodalo već samo misao
koja je za sobom vukla naše noge. Tada sam izgu-
bila vid.

— Francka, ja ne vidim!
— Ja ču gledati umjesto tebe — utješi me
Francka.

— I ja ne vidim — viknu Antica. — Što je to?
Oslijepila sam!

— Sunce je krivo — tješile su nas ostale.
Sunce nije bilo krivo, ali na sreću slijepilo nije
dugo trajalo.

— Vidim most, na njemu je vojnik! — uskliknu
Francka. — Nije Nijemac.

— Još malo, još samo malo!

Na mostu je bio na straži američki vojnik. Na-
petost je popustila. Ali je popustila i snaga, kao
da nas je nešto pokosilo. Popadale smo pred mo-
stom.

— Slobodne! — prošaptah. — Slobodne! — U očima žena sjale su suze, a sunce je sjalo u osmjesima.

Cijeli dan i cijelu noć prespavale smo u napuštenoj baraci bivšeg logora slobodnih radnika. Ujutro me je pozvala Francka. Neki Amerikanac nešto govori a ona ga ne razumije. Teškom mukom odlučila sam se na hodanje.

— Čekaj, reče mi Antica — obuci ove hlače. Tvoje su tako poderane da ti se vide sve kosti. Obuće mi neke muške hlače koje su mi po duljini odgovarale, a pošto su bile vrlo široke, sveže mi ih špagom.

Amerikanac je nešto veoma brzo govorio pokazujući na barake. Ništa ga nisam razumijela. Tada se on sjeti da možda znamo talijanski i ponovi svoje riječi na talijanskom jeziku.

Gledale smo ga ne vjerujući da smo zaista razumijele ono što je rekao. Ali kada mi gurne u ruku pištolj, razumjela sam da je mislio ozbiljno.

— *Sa sparare?** — upita. Ja odmahnuh glavom.

— Ne smeta. Uzmi ti pištolj! — obrati se Francki — samo drži pištolj pred sobom.

— Koga će mi vraga pištolj — reče Francka, koja je išla uz Amerikanca. — Jedva stojim na nogama od gladi, a osloboditelj mi gura u ruku pištolj. Prišli smo jednoj baraci čija su vrata bila otvorena. Amerikanac je sa uperenim revolverom ušao unutra. Trebalo je da ga Francka slijedi sa uperenim pištoljem. Prvi put nakon skoro dvije godine glasno sam se od srca nasmijala. Klekla sam na pod pred barakom u koju je ušao Amerikanac sa uperenim revolverom i smijala se grohotom.

* Znaš li da pucaš?

— Meni se smiješ? — upita zaprepašćeni Amerikanac izlazivši iz barake. Francka je stajala kraj mene u nedoumici.

— Smiješ se meni? — ponovi Amerikanac pitanje pokazujući na svoja prsa. Od smijeha nisam mogla odgovoriti. Pošto je vidjeo da ne prestajem, sjedne na prag barake i gledajući u mene stade se i sam smijati. Mislila sam da će umrijeti od napada grčeva smijeha. Amerikanac se lupao po bedrima i smijao se. Od iznemoglosti izgubila sam dah. Tada je pretao grč.

— Zašto si se smijala? — upita me znatiželjno. Kako će mu objasniti zašto. Zar se to može objasniti?

— Gladna sam — rekoh — i ona je gladna — pokazah na Francku.

— Pa to nije smiješno — pouči me. — Nije nikako smiješno.

— Naravno da nije smiješno. Smiješno je to što netko ne shvaća da izmrcvarenom čovjeku nije do toga da se igra kauboja po napuštenom logoru. Ili je možda mislio da se po barakama skrivaju esesovci? Gdje su oni već! Ako ih nisu povješali francuski radnici, onda su pobegli, ili sjede po kućama preobučeni u civilna odijela i piju kavu koju ste vi donijeli. — On me je još uvijek začuđeno gledao. Bio je to mladić devetnaestih godina. Na uniformi je nosio oficirske znakove. Mora da je tekizažao iz neke vojne škole, te je na veliku molbu bio poslan u rat u Evropu.

— Čekajte — reče nam digavši prst. Otrči velikim koracima. Ubrzo se vrati. Za njim je išao stariji čovjek, vojnik po imenu Džek. Nosio je omot u ruci, a drugom rukom čudno je hvatao ravnotežu.

— Ti si pijan, Džek — govorio mu je mladić putem.

— Jes — odgovarao je Džek.

— Kao svinja.

— Okej, okej — tješio ga Džek. Sjeli su kraj nas i rasprostrli papir na kome su poslagali konzerve, keks i čokoladu.

— Jedi — rekoše nam obojica. Uzele smo nekolicu keksa i pojeli ih. Pokazala sam prema baraci u kojoj su bile naše drugarice.

— I one su gladne. Mi više ne možemo. Dugo nismo jele i to nam je dosta.

— Jes, reče Džek, pokupi papir i krene prema baraci.

— Rekla si da si gladna — reče razočarano Amerikanac.

On je sigurno mislio da ćemo pojesti sve konzerve i sav kruh i keks. Nije znao što je glad.

— Idemo? — pokaže na barake koje nismo obišli.

— Tamo nema nikoga — rekoh. — Esesovci su davno pobegli. Mislim da u tim barakama nema ništa zanimljivo.

Nadala sam se da će nas to spasiti od hodanja.

— Hm — reče. Izgledalo je da mu je žao što nećemo doživjeti ništa uzbudljivo, što nećemo putati. On bi nas branio, a Francka bi pucala negdje iza ugla na njegovoj strani. I možda bi zarobili neke zločince koji su se skrivali u barakama. Nije prikrivao razočaranje. Ono mu je virilo iz očiju.

— Kako si mlad, dijete moje! — reče Francka na našem jeziku.

— Dobro — rekosmo — idemo. Teškom mukom smo ustale. Osjećala sam da imam groznicu. Malo kasnije onesvijestila sam se. Došla sam k svijesti tek u nekoj sobi, obloženoj tepisima, dekama, vrećama i sanducima. — Skladište — pomislilih, ali tu je bio stol za kojim su sjedili Amerikanci. Odmah mi je jedan prišao. Položio je ruku na moje čelo i rekao? — Liječnik sam, ne boj se! — Gledala sam

neko vrijeme, zatim sam zatvorila oči. Bila sam tako umorna da mi je bilo teško gledati. Jedan od njih držao mi je pred ustima čašu s narančinim sokom. Pohlepno sam gutala hladnu osvježujuću tekućinu.

— Bolje? — upita.

— Što ti je na ruci? — zapita jedan na njemačkom. Moja pažnja se udvostručila. Ali bio je Amerikanac u američkoj uniformi.

Ukratko sam rekla što je bilo s rukom.

— Dobila si injekciju?

— Da.

— Jednu?

— Dvije.

— Ne znaš kakve?

— Ne.

On pođe ka stolu gdje su drugi sjedili i nešto su međusobno razgovarali. Zatim sam dobila dvije injekcije i objasnili su mi kakve su i zašto mi ih daju. Jedna je bila protiv trovanja, a druga za jačanje organizma. Bilo je pet Amerikanaca i svak je govorio na svom maternjem jeziku. Jedan od njih bio je pravi Amerikanac, dok su ostali bili evropskog porijekla.

Primila sam i transfuziju krvi. Mladić koji me je doveo dao mi je krv, nakon što su ustanovili da je iste grupe. Oni su imali konzerviranu krv, ali je trebalo ići po nju. Ovo im je bilo jednostavnije jer se mladić sam ponudio.

— Treba je odvesti u bolnicu. — Opskrbiše me dekama, napuniše kutiju keksom i čokoladom te me smjestiše u auto. Mladić koji me je doveo sjeo je kraj nas.

— Kako se zoveš?

— Teško ćeš razumijeti to ime — rekoh.

— Reci, svejedno — zamoli.

Nije ga mogao izgovoriti.

— Uskoro idem za Ameriku, bi li pošla sa mnjom?

— Ne.

— Zašto?

— Zašto bih pošla u Ameriku? Imam svoje roditelje koji me čekaju.

— Htio bih da podješ u Ameriku — reče gledajući na put koji je bježao. Smiješne su mi bile njebove riječi. Možda bi me on htio povesti sa sobom kao neku senzaciju. Ili je želio pokazati svoju milost? Možda bi me pokazivao znancima koji bi se čudili. Šutila sam, nisam mu imala što reći.

— Možda imaš zaručnika? — pogledah ga. Zar sam ja bila nalik na nekoga tko može imati zaručnika?

— Da — rekoh i sama se začudih miru kojim sam to rekla.

— Izvini onda, žao mi je. On pogleda kao djetete kome nisu kupili igračku.

Stigli smo do ambulante. Pažljivo su me smjestili na jednu klupu, složili deke i kutiju s keksom pored mene, pozdravili se i otišli. Primili su me njemački liječnici i sestre. Čuvši njemačke riječi osjetih nepovjerenje i ponovni strah.

— Oni će me ubiti — prošaptah. Jedina mi je želja bila da pobegnem.

I pobegla sam. Ostavila sam sve što su mi Amerikanci dali. Sestre su razgrabile naranče još dok sam sjedila na klupi, raznijele su i keks. Deke nisam mogla ponijeti.

— Opet njima u ruke? Ne, nikada više! — Vukla sam se preko polja sve do glavne ulice Dibena. Sjela sam na kamen pored nekog dućana i odmarala se.

— Ti si! — iznenadi me Antičin glas. Zar nisi u bolnici? Onaj nam je rekao da su te odvezli u bolnicu.

— Tamo su Nijemci.

— Dođi, mi smo sada u školi. Tu imamo sobu i sve smo zajedno.

Uze me pod ruku i povede. Drugarice me smjestiše na slamu u kutu prekritu ponjavom i pokriše me dekom.

Zaspala sam dubokim mirnim snom.

U Dibenu smo ostale petnaest dana.

Čekale smo na transporte koji bi nas otpremili do granice. Rat je još trajao. Vodile su se bitke oko Berlina. Konačno je pao i Berlin.

Rusi su jednog dana ušli u Diben.

Povorke zarobljenika su isle, isle i isle. Željela sam da mrzim zarobljenike, tvrdeći da su to esesovi, oni isti koji su nas mučili. Ali zarobljenici, bili ovakvi ili onakvi, tako žalosno izgledaju. Koliko god sam zarobljenika vidjela bilo koje narodnosti, svi su imali isti izraz lica. Izraz koji nisam mogla ravnodušno gledati.

Rat je bio završen.

Započeo je naš dugi put do domovine.

Neposredno prije polaska na vlak doživjele smo nešto što ćemo pamtitи dok smo žive. Ta slika se urezala u pamćenje, bolje bi bilo da nije.

TATJANA

Jedno poslijepodne Dragica i ja sjedile smo na poljani i pričale. Pričale smo samo o domu. Opisivale smo susret s roditeljima. Činilo nam se da smo se ponovo rodile.

Dragica je gladila moju ruku i sjećala se one noći kada me je izvukla iz onog bloka.

— Ruka ti je sasvim dobro, zar ne?

Ja sam se sjećala onog dana kada nas je Dragica pronašla sasvim slučajno i kako sam plakala od sreće što je vidim živu.

Pobjegla sam prije vas, pričala mi je, ali sam spazila da te nema u grupi s kojom sam bježala, pa sam se vratila.

U logoru je vladao haos. Blokovu su objesili na glavna vrata. Došli su esesovci. U logoru se počelo pucati. Marijka je napravila takav nered da su se esesovci sasvim zbunili. Netko je počeo vikati da su Rusi na glavnem ulazu. Pucalo se sa svih strana. Bilo je mrtvih. Esesovci su nestali iz logora. Tada sam pobjegla. Uskoro su logor osvojili Rusi. Više ništa ne znam.

Činilo mi se da je bilo davno, vrlo davno sve to o čemu je pričala.

— Čekaj me, idem samo do kuće, danas ja kuham.

Ona je otrčala.

Sunce je grijalo travu, kuće i drveće. Prvi put sam začula zvrkut ptica, već sam mislila da u Njemačkoj ne žive ptice.

Sutradan smo krenule na transport, koji nas je vodio za Jugoslaviju. Bila sam uzbudjena očekujući sutrašnji dan. Temperaturu nisam imala, osjećala sam se dobro i ruka me nije boljela.

Sutra! Još samo do sutra treba čekati i onda putujemo. Ne sanjam li? Ne, ne sanjam! O, tko nije proživio, ne zna što znači vraćati se kući nakon toliko vremena provedenog u prilikama kao što su bile ove. Život mi je bio poklonjen i sad će taj poklon donijeti kući, kakve li radosti! Milovala sam travu prstima, srećna što je mogu milovati. Preda mnom se širilo polje obrasio visokom travom, vjerojatno je na tom polju prije nešto bilo zasađeno te je davalo plodove, sada je bio samo pašnjak, obrostao travom, na kome nije ništa paslo. Trava je otegnuto zašuštala. Nije bilo vjetra niti vjetrića, zato sam se začudila šuštanju. Opet je zašuštalo. Šuštanje se bližilo. Uprla sam pogled na tu stranu odakle mi se činilo da šušti. Trava je tu bila vrlo visoka pa se nije ništa vidjelo. Pomislila sam da bi to mogao biti pas. Nisam se micala s mjesta. Čekala sam što će se pokazati. Isprva me obuze strah, ali saznanje da sam slobodna umiri me i s tim su bile odbačene razne pretpostavke koje su se podsvjesno prikradale. Ipak nisam ustala. Očito sam razabrala da nešto puzi po travi, mogla je biti neka životinja. Ipak osjetih da nije životinja. Puženje prestade. Nastade tišina. Sad će možda nešto skočiti. Osjećala sam na sebi nečiji pogled. Nelagodnost i tjeskoba povećaše napetost u meni. Netko me morao promatrati, više nisam mogla čekati.

Osjećanje da su nečije oči uprte u tebe, a ti ih ne vidiš, je nepodnošljivo. Digoh se naglo. Dva koraka od mene, pripojena uza zemlju, ležala je jedna žena poduprta na laktove i gledala me izbuljenih očiju. Gledale smo jedna drugu i šutjele. Na njenom licu ocrtavao se strah. Stajala sam nepomično ne znaajući što bih učinila. Prva pomisao bila mi je da joj pridem. Ali kada sam koraknula prema njoj, ona je podigla ruku i zaklonila njome lice. Bojala se udarca.

— Što da radim? — pitala sam se grozničavo.

— Tko si? — upitah šapatom. Ona spusti ruku i nastavi da me promatra preplašenih očiju.

— Ne razumiješ?

Ona nije odgovarala. Kosti lica bile su joj prevučene sivom kožom, lice je bilo prljavo od zemlje, oči su gorele duboko u dupljama. Sijeda kosa visjela je u prljavim čupercima preko čela. Logorska bluza bila je izderana na ramenima i kroz rupe su stršile kosti. Noge joj nisam vidjela.

Njeno lice ispunjavalo me je užasom. Te užasnute, velike a u isto vrijeme blistave oči govorile su o strahoti koju je to bijedno stvorenje preživjelo. One su nepovjerljivo pratile svaki moj pokret i čekale. Čekale su poslednjom iskrom snage da se odbrane. Obuzeo me očaj, žalost, jer sam osjećala svoju bespomoćnost. Pokrila sam lice rukama i zaplakala.

Cinilo mi se da mi se srce raskida.

— *Frau* — prošapće kostur u travi — nemoj me izdati. — Njene oči su me i dalje gledale užasnuto i nepomično. Govorila je poljsko-ukrajinskom mješavinom.

— Ja nisam *Frau*. Ja sam kao i ti bivši logoraš, razumiješ? Nisam Njemica. — Ona je i dalje šutjela. Pokleknula sam kraj nje, a ona je opet rukom pokrila lice.

— Ne boj se, ja ču ti pomoći. Pomoći ču ti...
Ti si gladna, zar ne?

— Gladna — reče, a oči joj se sasvim zamagliše.

— Slušaj me! Rat je završen, ti si slobodna, razumiješ? Slobodna si. Nemaš se više koga bojati. Ne treba da se skrivaš, razumiješ li? Ne treba!

— Ne treba — ponovi ona ne razumijevajući smisao mojih riječi. Sagla sam se k njoj a ona je opet prekrila lice. Ništa joj nisam objasnila. Na jednom me obuze stid. Sjetih se Amerikanca, koji mi je gurnuo pištolj umjesto kruha. Kruh je zajednički jezik svih gladnih. Samo kruh.

— Nemoj me izdati — prošapće. Upilji se u moj vrat. Čitavo njeno lice poprimi napeti usredotočeni izraz. U tom izrazu bilo je toliko volje, toliko luđačke odlučnosti da me je zaprepastio. To je izraz nekog tko hoće da živi, da se odbrani po cijenu svoje posljednje snage. Iznenada su se njeni prsti stegli oko moga vrata. Stisak nije bio smrtonosan. Nije bio čak ni jak, ali za nju je bio natčovječanski. Podigla sam ruke da se oslobodim njenih prstiju. Njene su se oči luđački upile u moje lice. Naglo joj prsti popustiše, ispusti moj vrat i pade licem na zemlju. Iz prsiju joj se izvije neki životinjski glas. Ramena su joj se tresla. Sjedila sam ukočena i užasnuta. Naglo sam se podigla i potrcala prema kući gdje smo stanovale. Nikoga nisam našla tamo. Uzela sam kruh i vratila se ženi što sam mogla brže. Ležala je još uvijek licem prema zemlji. Poklekla sam kraj nje. Nije se pomakla. Spopao me strah. Da nije mrtva? Zgrabila sam njenu glavu obe ma rukama i podigla joj lice. Plakala je bez suza. Usta su joj bila iskrivljena i napola otvorena. Gornja dva zuba izbijena. Tada je prepoznah.

— Tanja — zovnuh je. Ona izbulji oči u mene i tako ostade.

— Tanja, sirota Tanja...

Preda mnom iskrlsru tvornica, gola Tanja s tablom na leđima, izbijenih zuba, kako ide tvornicom ne gledajući ni u koga. Ona lijepa Tanja što je zanosno pričala o svom bratu Vladimиру koji je na frontu.

Ona Tanja koju su mučili i za koju se čulo da je pobjegla nakon mučenja. Onaj mali heroj koji je sabotirao u fabrici uništavajući avione. Bila je još zima kada je pobjegla. Gdje li se skrivala čitavo vrijeme? Vidjelo se da je nitko nije primio, nitko zaštitio, nitko pomogao. Gonjena strahom sakrivala se sama.

Bojala se svakoga. Izgladnjela, izmučena, ostala je u životu sve do danas. Kakva ju je željezna volja držala! Kakav je divan čovijek bila! I sada nije znala da je slobodna! Kakav užas!

Pružih joj kruh.

— Jedi, jedi . . .

Da sam joj donijela nešto drugo, ona mi ne bi povjerovala, ali kruh, kruh je objasnio sve. Ona ga je zgrabila rukama i upila usta u njega.

— Kad pojedeš daću ti još. Mnogo kruha će ti dati. Toliko da ga nećeš moći pojesti.

— Hoćeš li poći sa mnom? Mi smo tu blizu, slobodne smo . . . došao je tvoj brat Volođa i sada smo slobodne, razumiješ? — Ona me poče slušati.

— Pitao nas je za tebe, ali ti si pobjegla, pa nismo ništa znale o tebi.

— Tražio te Volođa, Tanja, razumiješ li me! Čuješ li me?

— T . . . ražžio . . . — reče i u očima joj se pojavi nešto nalik na misao.

— Tražio, da prihvatom, ako želiš sada ćemo poći do njega, samo se moraš oprati i presvući . . .

— Ustadoh.

Naslonjena na laktove gledala me je s nepovjerenjem, ali sam osjetila da se neće braniti da je pridignem i ja pokušah, ali sam bila preslabu te je bespomoćno klonula natrag na travu.

— Tanja, čekaj me tu, ja ćeš dovesti svoje drugarice i mi ćemo te odnijeti. — Čekaj me! — Istrčah s livade na cestu i preko nje u kuću gdje smo stanovali. Uletila sam u sobu, ali u njoj nije bilo nikoga.

— Dragica! Gdje si? — dozivala sam je. Nitko mi se ne odazva. Obidoh kuću. Nigdje nije bilo nikoga. Istrčah opet na cestu. Cesta je bila pusta, ni vojnička kola nisu tuda prolazila. Baš nigdje nikoga. Obuze me žalost i strah da bi Tanja mogla svakog časa umrijeti. Iz susjedne ulice izađe vojnik i kreće niz cestu. Potrčah za njim, ali on brzo nestane. Obazreh se oko sebe. Spazih još jednoga, taj je opet išao niz cestu. Potrčah koliko su me noge nosile i uhvatih ga za rukav:

— Druže, pomozi mi... jedna žena umire — govorila sam brzo, zadihanu. — Trebalo bi je nositi, a ja ne mogu...

— Gdje je ta žena? Od čega umire?

— Od gladi — odgovorih i uhvatih se grčevito za njegovu ruku.

— Ta pusti me, nećeš pobjeći — nasmija se — idemo toj ženi!

— Jadna Tanja — mrmljala sam.

— Tanja se zove?

— Da, Tanja — došli smo do onog mjesta gdje je prije ležala Tanja. Ali Tanje više nije bilo.

— Pobjegla je — prošaptah razočarano.

— Kako? — upita on — umire, a pobjegla?

— Ne, neće biti daleko, potražimo je.

Trag tijela koje je puzalo vodio je natrag prema livadi. Trava se polako izravnavala. Primjetisno

krv. Nismo dugo tražili, Tanja je ležala okrenuta leđima prema nama, glave spuštene do zemlje.

— Tu je rekoh — nije sasvim pri svjesti.

— Tanja — zovnuh je — ona se ne odazva. Vojnik joj pride, pažljivo je okrene na leđa i tada vidjesmo strahotu. Čitavo joj je tijelo bilo u rana, laktovi krvavi, koljena oguljena do kosti. Poderan logorski kombinezon otkrivao je kostur.

— Strašno — prošapta vojnik, a vilice mu zadršcu.

— Tanja, Tanja! — dozivala sam je, ona je gledala u mene bez izraza. Dovela sam ti brata. Vladimira sam ti dovela. Suze su me gušile. Najednom je vojnik izbuljio oči u mene.

— Što? Odakle znaš da se zovem Vladimir? Pogledah ga iznenađeno, nisam znala da se on tako zove. Tako se zove njen brat. On naglo, kao opečen, priskoči Tanji, podiže joj glavu. Ona je disala.

— Živa je — reče sa olakšanjem. U glavi mi je šumjelo.

— Tatjana! — pozove je, ona otvori oči i upilji se u njega. Lice joj se iskrivilo.

— Imam sestruru — reče vojnik — zove se Tatjana, ali... to nije... On je podiže na ruke i pođosmo. Tatjana se smijala:

— A,a,a,a,a...a,a,a,aaaa

Prema nama je išla Dragica.

— Dođi, našla sam Tatjanu!

— Koju — upita.

— Tanju, koja je pobjegla još zimi.

— Tanju? Nemoguće!

— Strašno — šaptao je vojnik sam za sebe — strašno.

— Slušajte — reče vojnik — tu je ambulanta — podite kući, ja ču je sam odnijeti. Gdje stanujete?

— Tamo — pokazah na kuću.

— Kad je odnesem, navratit će do vas.
— Hoćemo li je moći vidjeti?
— Svakako, doći će kad je odnesem.
On produži, pažljivo noseći žalostan teret. Gledale smo za njim.

— Čudan je nekako, taj — klimnuh glavom na vojnika.

Dragica ne odgovori.

Nismo još ni stigle kući, kad se na vratima stvori vojnik.

To više nije bio mlad čovijek kao maločas kad sam ga srela.

Lice mu se prodljilo, oči potamnjele, ruke su mu bespomoćno visjele uz tijelo, usnice su mu bile stisnute.

— Tanja je moja sestra — reče kroza zube, koje je stiskao da ne zaplače.

— Mlađa sestra — doda. Sedamnaest joj je godina. Sedamnaest... — ponovi odsutno, obješenih ruku. Grlo mi se steglo.

Vojnik se iznenada prenu, otvorи širom oči i svom snagom udari šakom u vrata. Okvir izlete na pod. On pojuri niz stepenice ne rekavši više ni riječ.

— Tko je sad izletio odavdje? — upita Francka, koja je dolazila.

— Vladimir, Tanjin brat.

— Kakav brat?

— Možda posljednja žrtva nacizma... možda... Sutradan smo krenule transportom za Jugoslaviju.

SADRŽAJ

KORONEO

U Aušvic	12
Aušvic	25
Baraka 15	36
Na radu u samom logoru	47
Radni logor B	53
Radna komanda 11	67
Nedjelja	84

RAVENSBIK

U nepoznato	102
Treće putovanje	125

VITENBERG

Surat (portret)	140
Odabiranje za rad	142
Hala H	144
Blokova	153
Bijeg	188
Tatjana	205

SVETLANA VOLARIĆ
U PAKLU SU ZVIJEZDE
RAVNODUŠNO SJALE

*

Korice izradio
Eduard Stepančić

Tehnički urednik
Žiža Petrović

Korektor
Radmila Musić

*

Izdavač
Izdavačko preduzeće PROSVETA
Beograd, Dobračina 30

*

Štampa
Izdavačko preduzeće BUDUĆNOST
Novi Sad, Šumadijska 12

Udruga antifašističkih boraca i antifašista otoka Krka odlučila je objaviti pretisak knjige Svetlane Volarić *U paklu su zvijezde ravnodušno sjale* objavljene davne 1966. godine zbog nekoliko razloga.

Ove se godine navršava 94 godine od rođenja Svetlane Volarić.

U siječnju 2012. godine, povodom međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta (27. siječnja) upriličili smo izložbu posvećenu tom danu ali i ljudima s otoka Krka koji su bili žrtve holokausta. Naslov knjige Svetlane Volarić – *U paklu su zvijezde ravnodušno sjale* – bio je lajt motiv te izložbe. Izložbu smo posvetili našim sumještanima s otoka Krka. Od ukupno njih 185 koji su prošli kroz razne talijanske i njemačke koncentracione logore svoj otok nije više nikada vidjelo njih 60.

Treći razlog zbog kojega smo odlučili ponovno tiskati ovu potresnu knjigu svjedočanstava o životu i borbi za preživljavanje logoraša u jednom od najstrašnijih konca logora – u Auschwitzu – jest želja da se i mlađe generacije upoznaju s tom strahotom i sramotom čovječanstva kao što je holokaust kako se tako nešto nikada više ne bi ponovilo.

I konačno, Svetlana Volarić je kao umjetnička duša kistom i slikom izrazila dio strahota i ljudske solidarnosti logoraša naslikavši nevelik, ali važan opus logoraških slika, ako ih tako smijemo nazvati. Te su slike još 1979. godine otkupljene sredstvima tadašnjeg SIZ-a kulture i danas su u vlasništvu naše Udruge. Izlažući tada te slike – a posebno objavljivajući ih, po prvi put, u ovom pretisku njene knjige – dodatno želimo odati počast svim žrtvama holokausta ali i upozoriti, po tko zna koji put, da se tako nešto više nikada ne smije ponoviti.

Toplina i ljudskost Svetlanina teksta iako je pisan neodređenim jezičnim izričajem, velika je pomoć u ovim našim nakanama i stoga njoj i njenoj obitelji i na ovaj način iskazujemo zahvalnost i odajemo počast.

U međuvremenu, pronađeno je još dvadesetak slika koje dodajemo ovom drugom izdanju reprinta Svetlanine knjige.

Udruga antifašističkih boraca
i antifašista otoka Krka

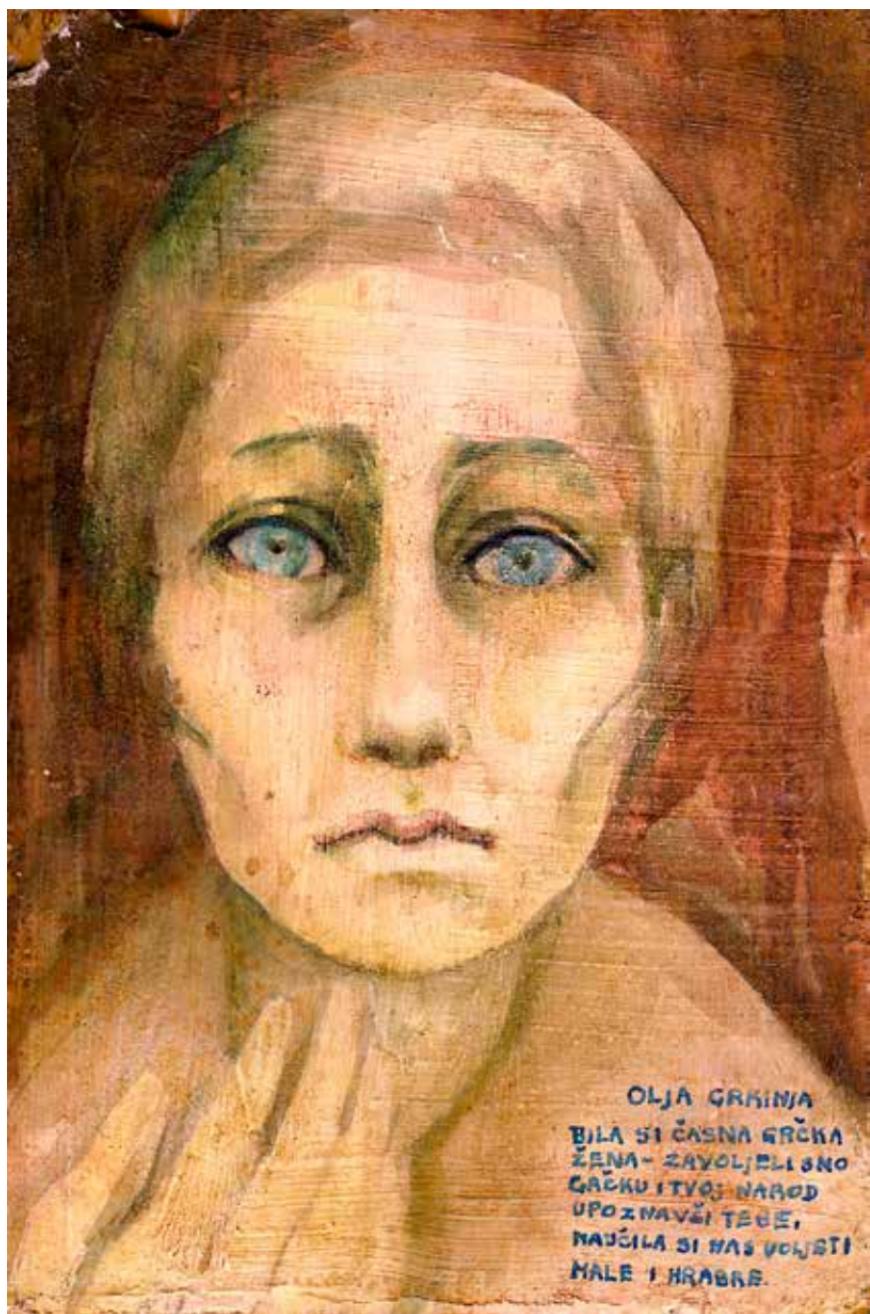
Darko Fanuko, predsjednik

Krk, lipanj 2019.

ALBINA ITALIANA

albina je bila talijanka
vjerovala je da će ita-
lija jednom biti bez
siromašnih-brata su joj
lali u afriku da pogine
za musolinija-a nju u lo-
gor da je namče pameti-
re Samo bezumni grade logo
re da bi u njima učili
pameti. druge.

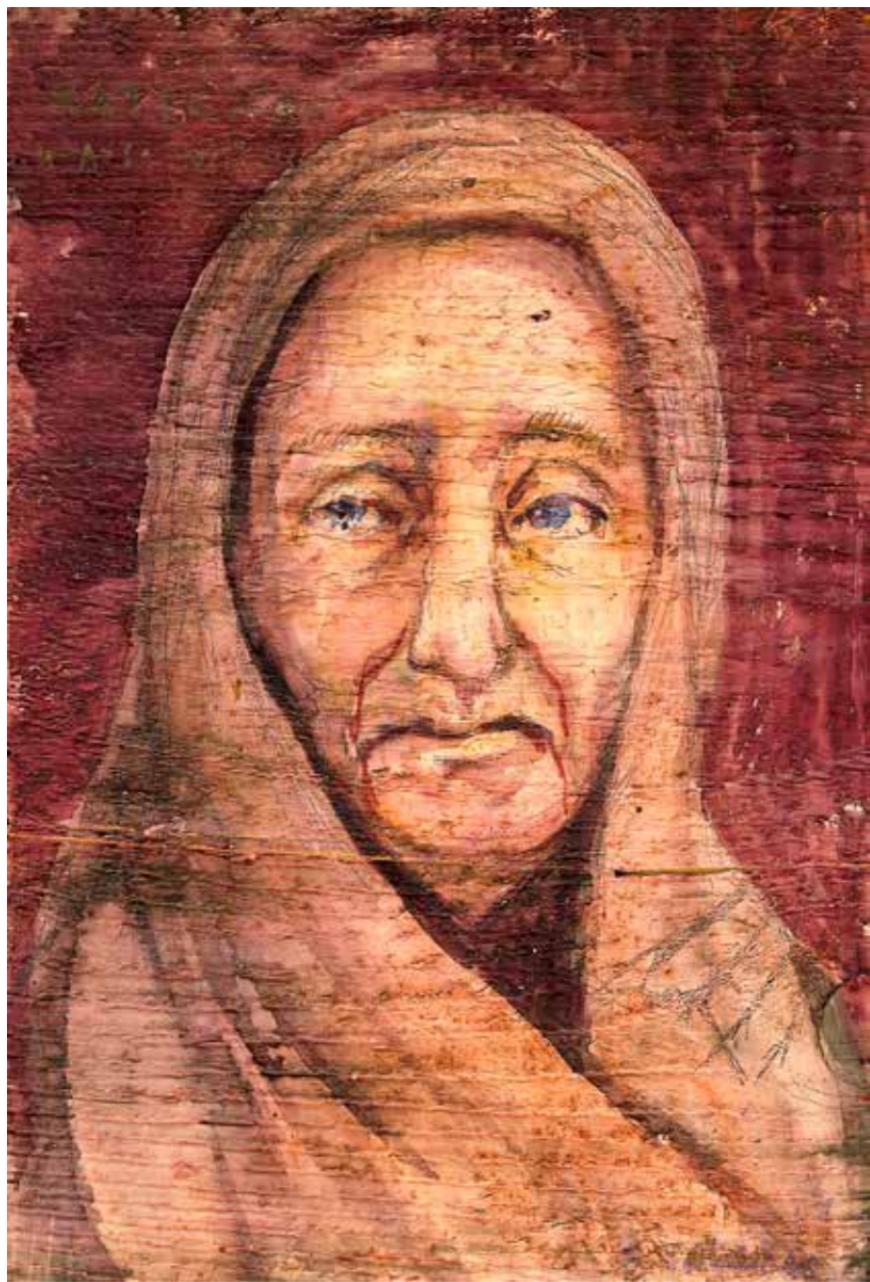

OLJA GRKINJA
BILA SI ČASNA GRČKA
ŽENA - ZAVOLJLJENO
GRČKU I TVOJ NAROD
UPOZNAVATI TEBE,
NAUČILA SI NAS VOLJSTI
MALE I HRABRE.

TANIA

2801

BORILA SE IZ LOGORI
ZA SVOJU ZEMLJU —
A ONDA SI JE OTHLI —
OSTALA SVOJU LUBE,
SLOVAKI, TOSKI I MUDRINI
DRUGI JEDNIM
DUH SE NE UBILA BNE
BATINE SAMO UBRZAVU
ZABRANJE NOVOG GROD

KRISTINA
NEMICA
- MAJKA
PETORA
DJECE

Kristina je bila njemka - imala je petoro djece. Nacisti su je ubili u logoru Wittenbergu - jer je izjavila, da nacisti nisu njemci već zločinici i ne da svoju djecu za njihove topove već ih radije svojom rukom ubiti.

Noći su tako duge, hladne
tužne na apelu-nikada se
ne zna čime sve mogu zav-
vršiti, jer noge su slabe
tijelo umorno i gladno-
a noći nikad kraja...
a stojiš sate, sate, sa-
te i borиш se sa zemljom
da te ne privuče k sebi,
teška je to borba...

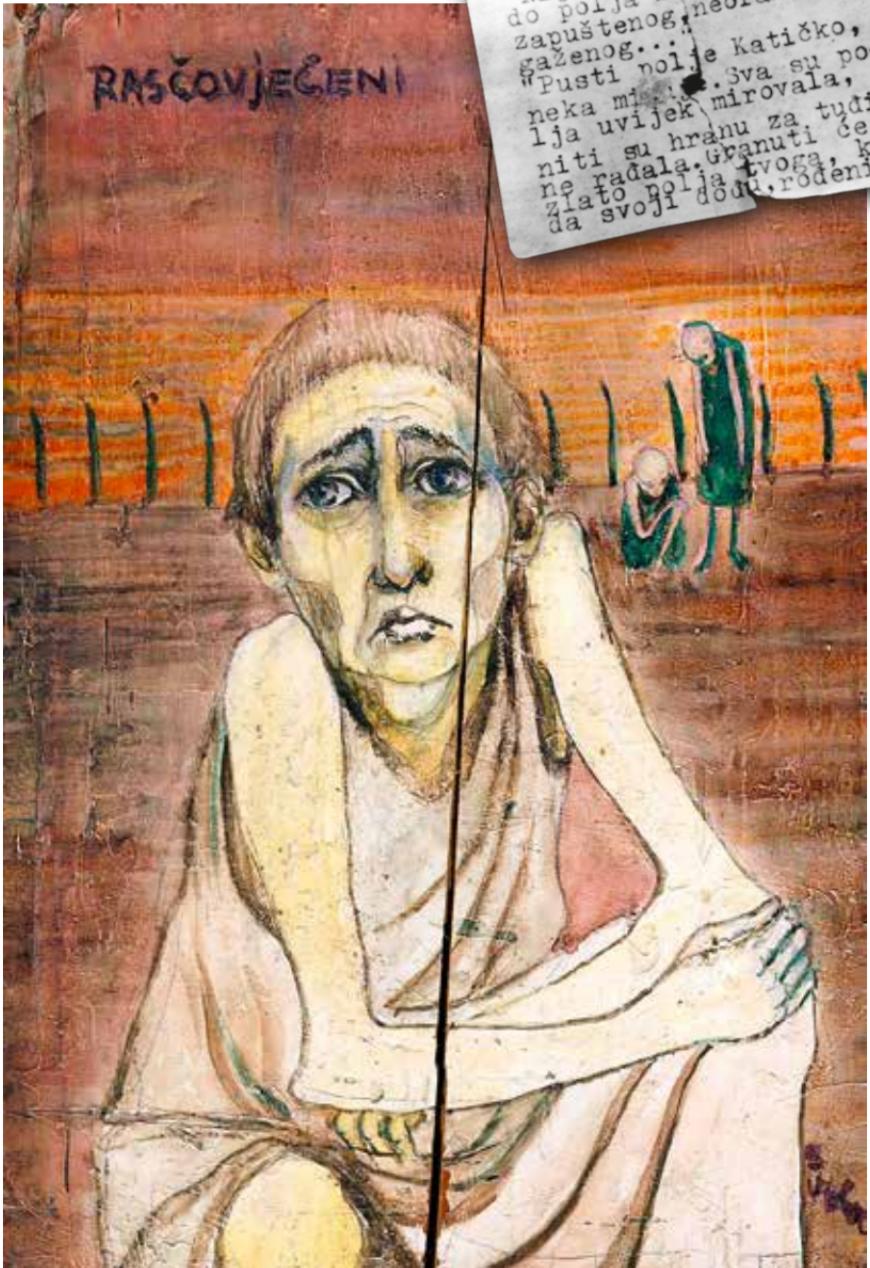
NOĆI NA APELU
SU DUGE...DUGE
A NAGE SLABE.

GDV

-ANČKA IZ MARIBORA-
-A ONDA RAZUMIJEŠ-
-ČULA SAM JE KAKO NEKOME
PREPRIČAVA PO SVOME PRIJU
KOJU SAM JOJ ISPRIGNA-
-TAJ DATULJAC ISTREBIO
JE SVE ESEJOVLA JA LO-
MORA - A MI ONG J'NUHU
DOSTALI ZIVETI BRETHI
I BLOBOĐMI-
-GLUPOST - ODGOVORNJA
JOG JE ŽENA.
TRI GODINE PROVERENE
U AUSCHWITZU IZBRANA
SU SVE DJEĆE BUDUĆA STRA

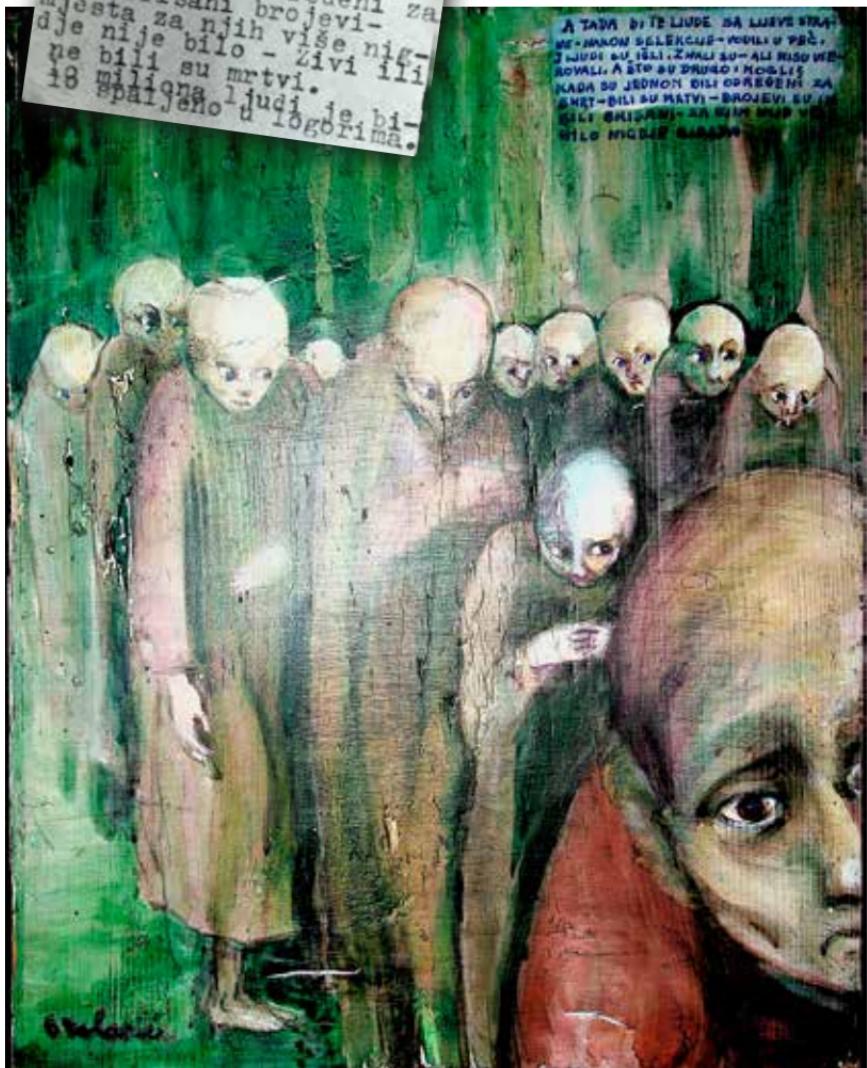
Ančki je bilo 13 godina-
3 godine je provela u Au-
schwitzu-zaboravila je
da svijet izvan logora
postoji- mislila je da će
uvijek i svima biti lo-
gor-pričala sam joj o pa-
tuljcima- da je istrgnem
iz svijeta odraslih, koj
ji su za djecu izmišlja-
li krematorije a ne bajk

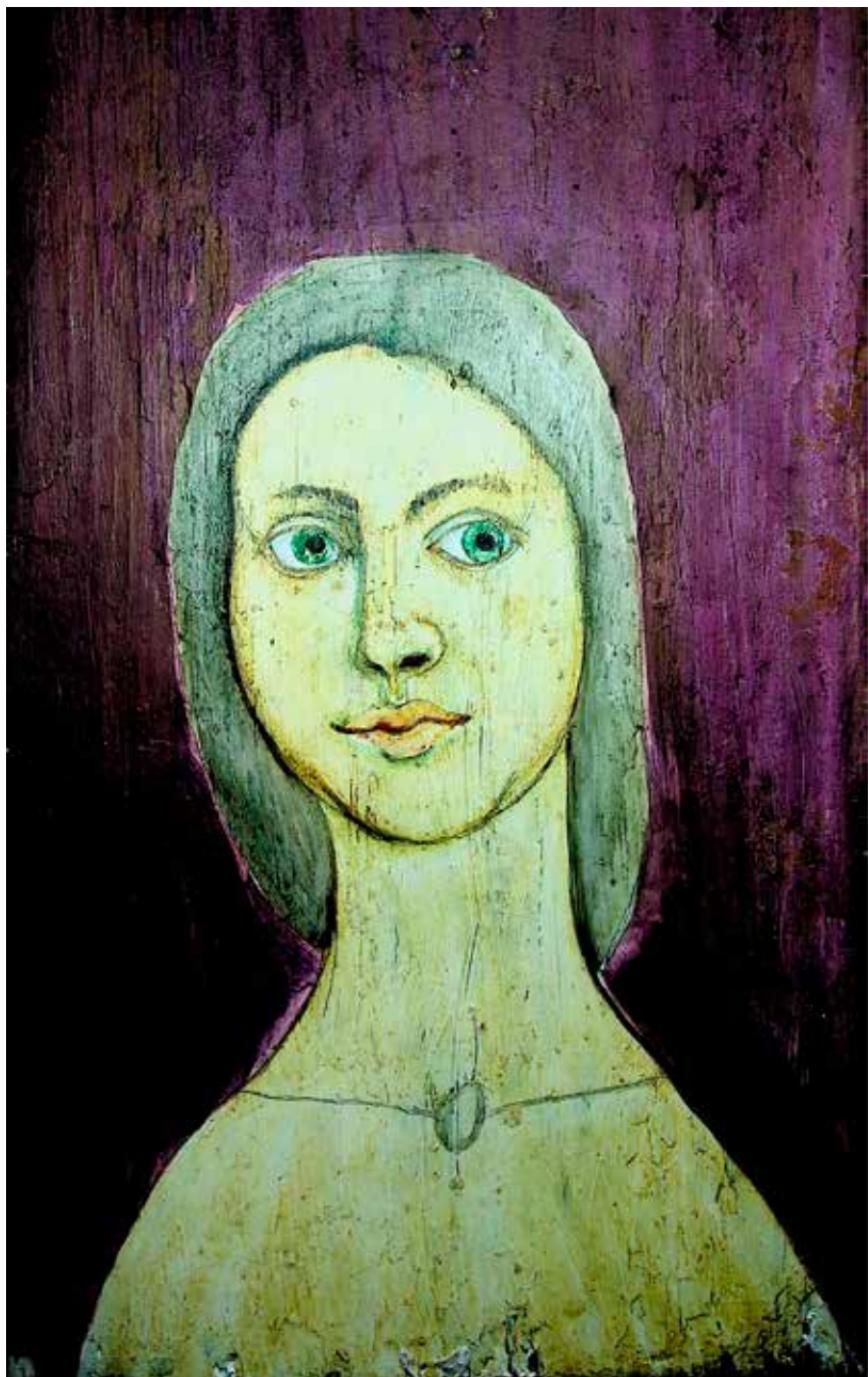

"Nije meni do mene, već
do polja moga sirotana
zaruštenog, neoranog, po-
gaženog...
"Pusti bolje Katičko,
neka mi... Sva su po-
lja uvijek mirovala,
niti su hrana za tudi-
ne fadala. Granuti će
zlatno polje. Granuti će
da svoji dudu, rođeni,..

A tada bi te ljude sa I-
jeve strane-nakon selek-
cije-vodili u pedi.Ljudi
mali-ali nisu vjero-
ili.-išli su-što su i
ogli drugo? -Odredeni za
smrt-brisani brojevi
mjesta za njih više nij-
dje nije bilo - Zivi ili
ne bili su mrtvi.
18 Spaljeno ljudi je bi-
lo spaljeno ljudi je bi-
lo logorima.

A TADA BI TE LJUDE SA LUEVE STRA-
NE-NAKON SELEKCIJE-VODILI U PEDI.
LJUDI SU ISLI.ZHALI SU-ALI NISU VJE-
ROVALI, A STO SU DRUGO? MOGLI S-
KADA SU JEDNOM BILI OPREZNIH ZA
SNET-BILI SU MRTVI-BROJEVI SU
BALI SNIJEGOM-ZA KUM MAD V
BILO NISKE SNIJEG

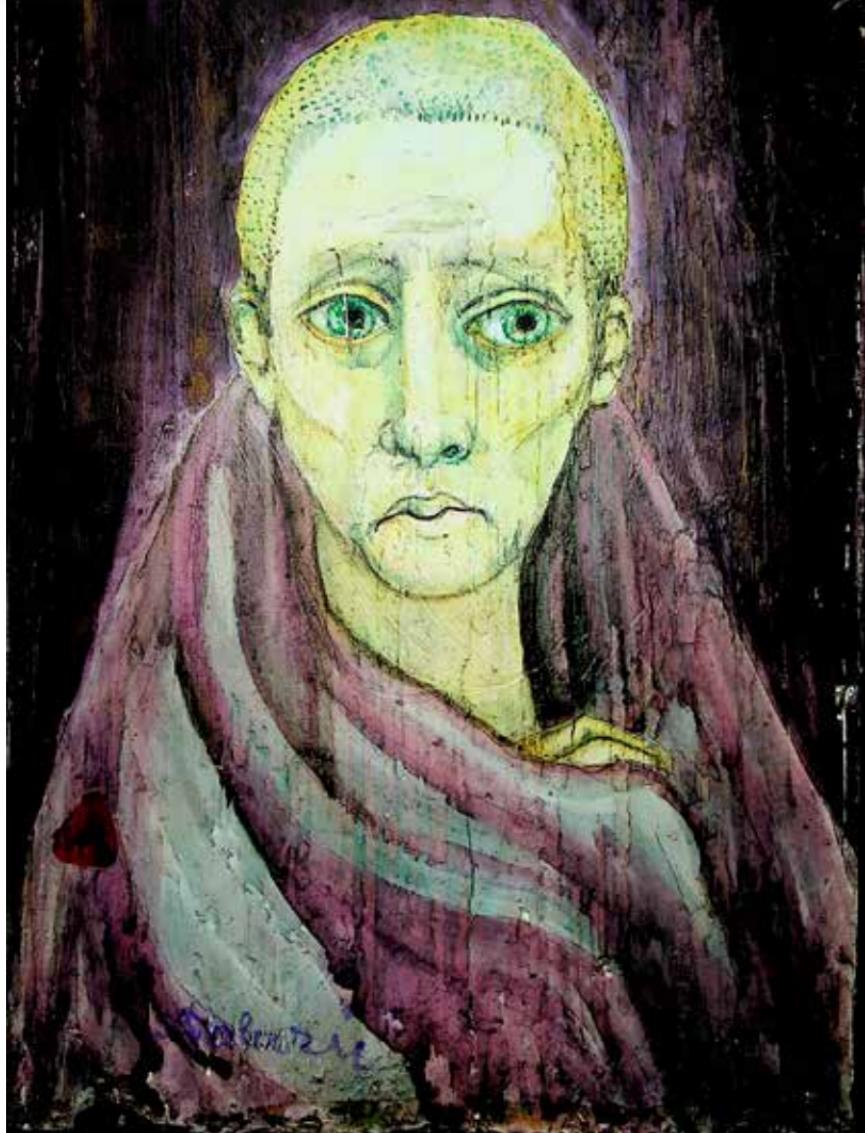

Ana Maestra - Coroneo 1943.

U paklu zvijezde rav-
nodušno sjaju...rekla
si

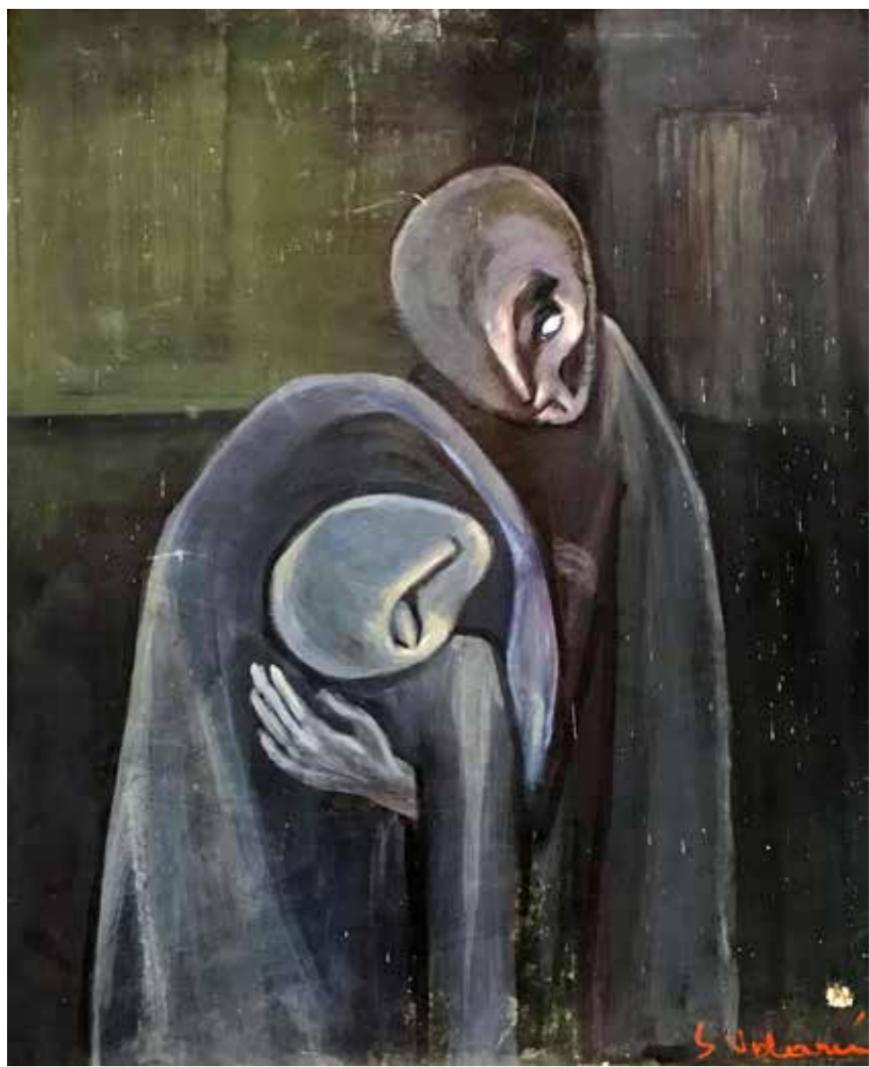
Bila je zvjezdana noć
kada si pala i ni jedna
zvijezda nije pala s
tobom, ni jedna.

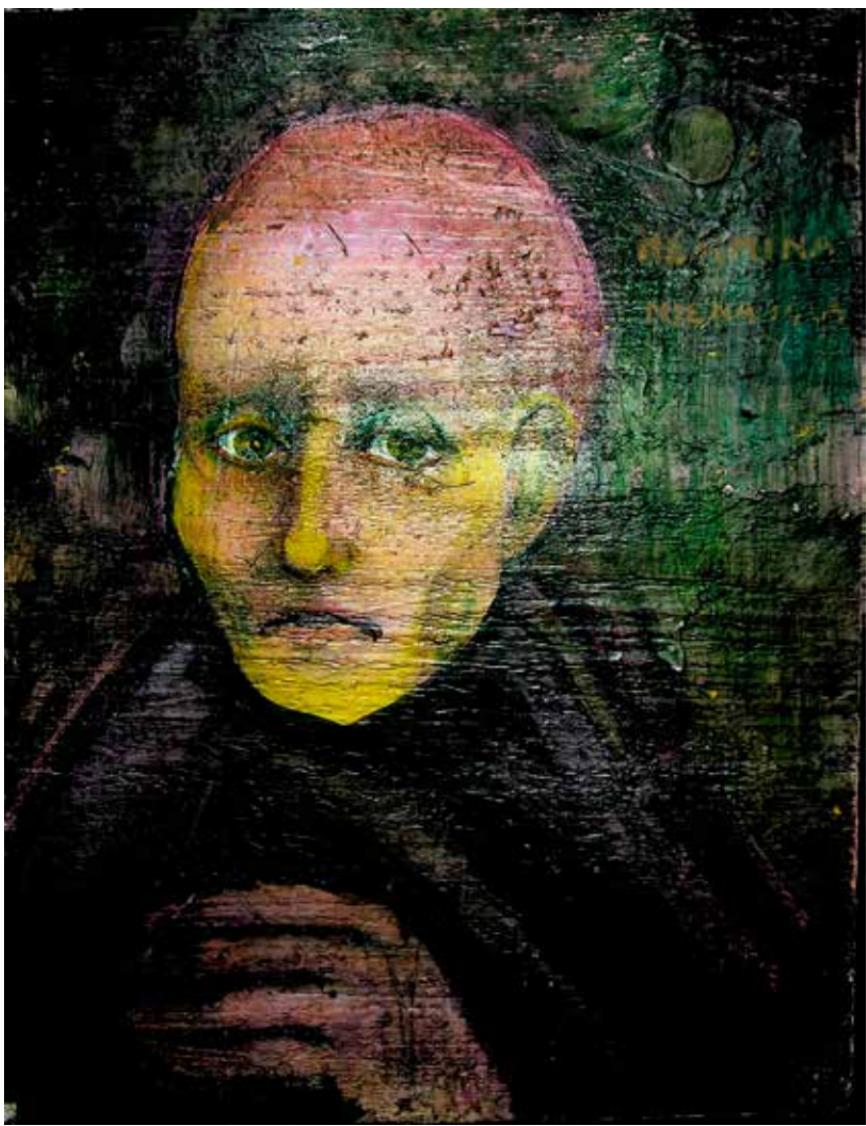
Ana Maestra

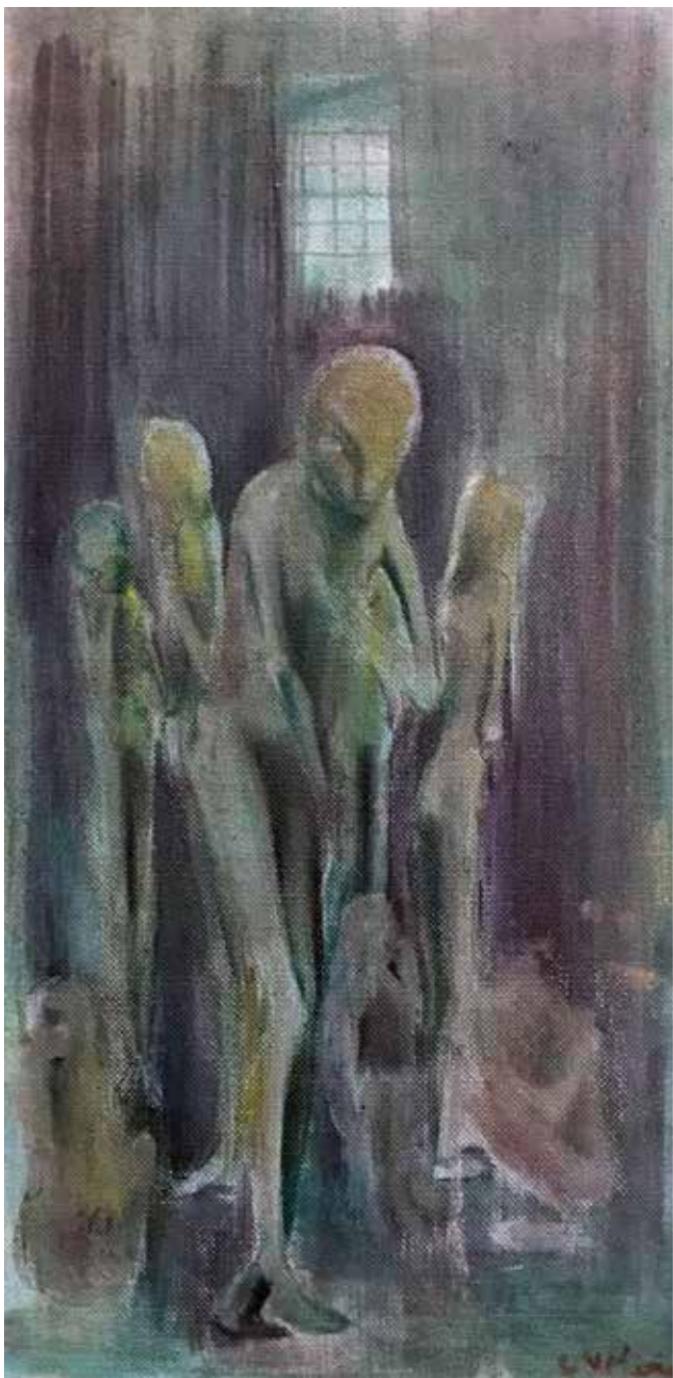

Cijanom je sigurnije

Drugarstvo

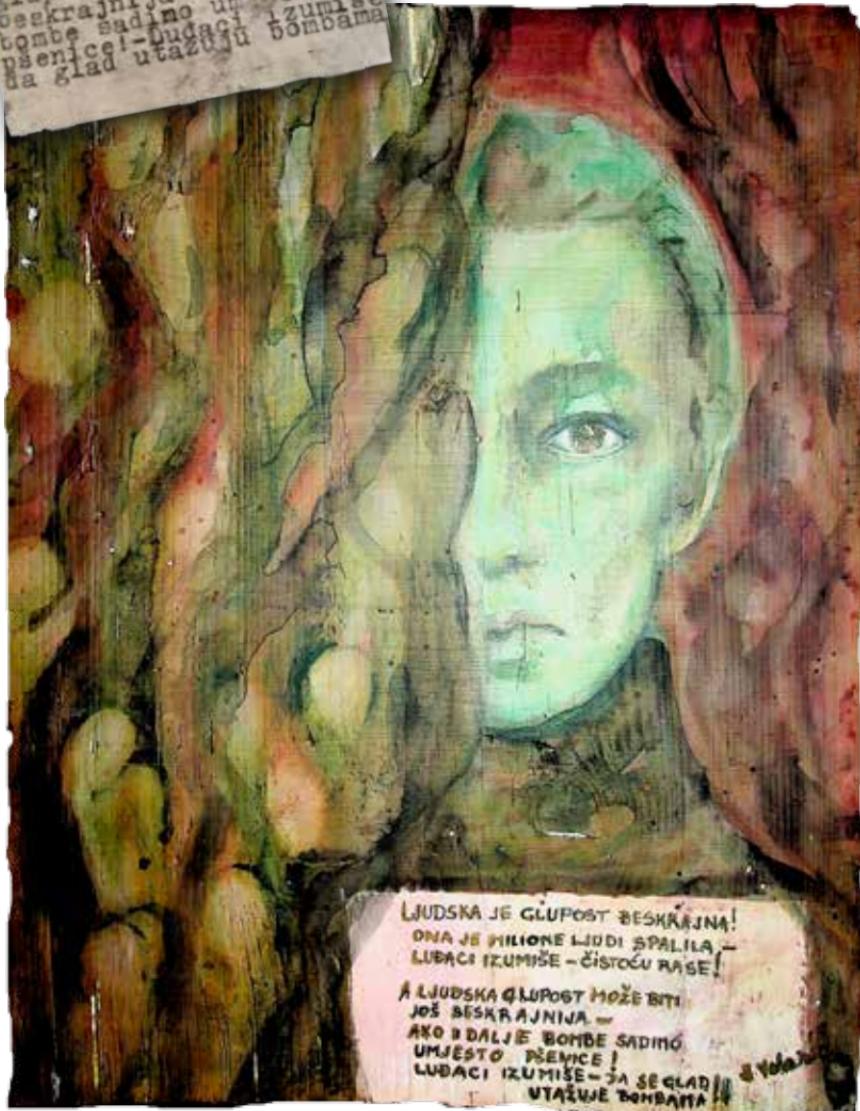

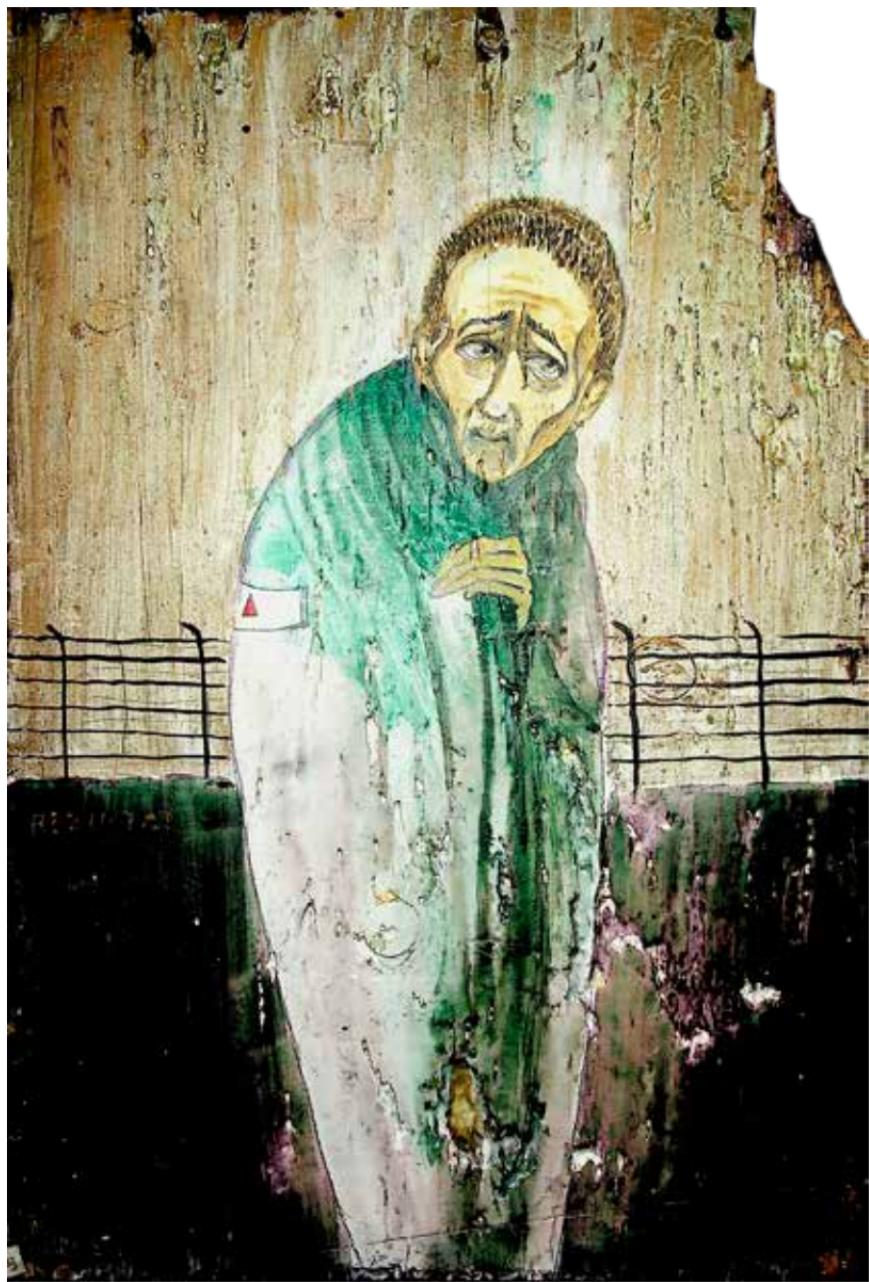
JEDNE NOĆI - NA APALU - ZAVATIO SE NEBO SA ZVJEZDAMA U
VELIKIM OČIMA ANE MAESTRE - ŽIVELJA JE VRIJELA DOŠLA UNIVERZITET.
"ODRAGIT ČE ME U ZVI-JEĐIĆE - TREBA ŽE UPITI - PA PITI -
DAŠATI ŽE - DAŠATI ŽE - VINE - I PADNE. - UMLJU - REKLI SU
NJEN DUN JE VEĆ TOO TRENA ZBAC - DA NEBO NIJE NI DOŠLO NI ZAO -
NEBO ČUVIJEK POLE KIRAPY....

NEBO SA ZVJEZDAMA U VELIKIM
OČIMA DOŠLA UNIVERZITET.
"ODRAGIT ŽE UPITI - PRIPITI - BAZAN
TREBA ŽE UPITI - REKLI SU
TADE - UNALA JE - REKLI SU
TREBA ŽE UPITI - PRIPITI - BAZAN
NA ZMAD - DA NEBE NISU NI
- SAME GOVRAK MOŽE DIRATI....

JEĐENE NOĆI - NA APALU - ZAVATIO SE NEBO SA ZVJEZDAMA U
VELIKIM OČIMA ANE MAESTRE - ŽIVELJA JE VRIJELA DOŠLA UNIVERZITET.
"ODRAGIT ČE ME U ZVI-JEĐIĆE - TREBA ŽE UPITI - PA PITI -
DAŠATI ŽE - DAŠATI ŽE - VINE - I PADNE. - UMLJU - REKLI SU
NJEN DUN JE VEĆ TOO TRENA ZBAC - DA NEBO NIJE NI DOŠLO NI ZAO -
NEBO ČUVIJEK POLE KIRAPY....

„ljudska je glupost bes-
krajna-milione je ljudi
spalila-ludaci izumise
čistocu rase... i judska
glupost može biti još b
beskrajnija-ako i dalje
tome sadimo umjesto
psenice!-ludaci izumise
da glad utazuju bombama

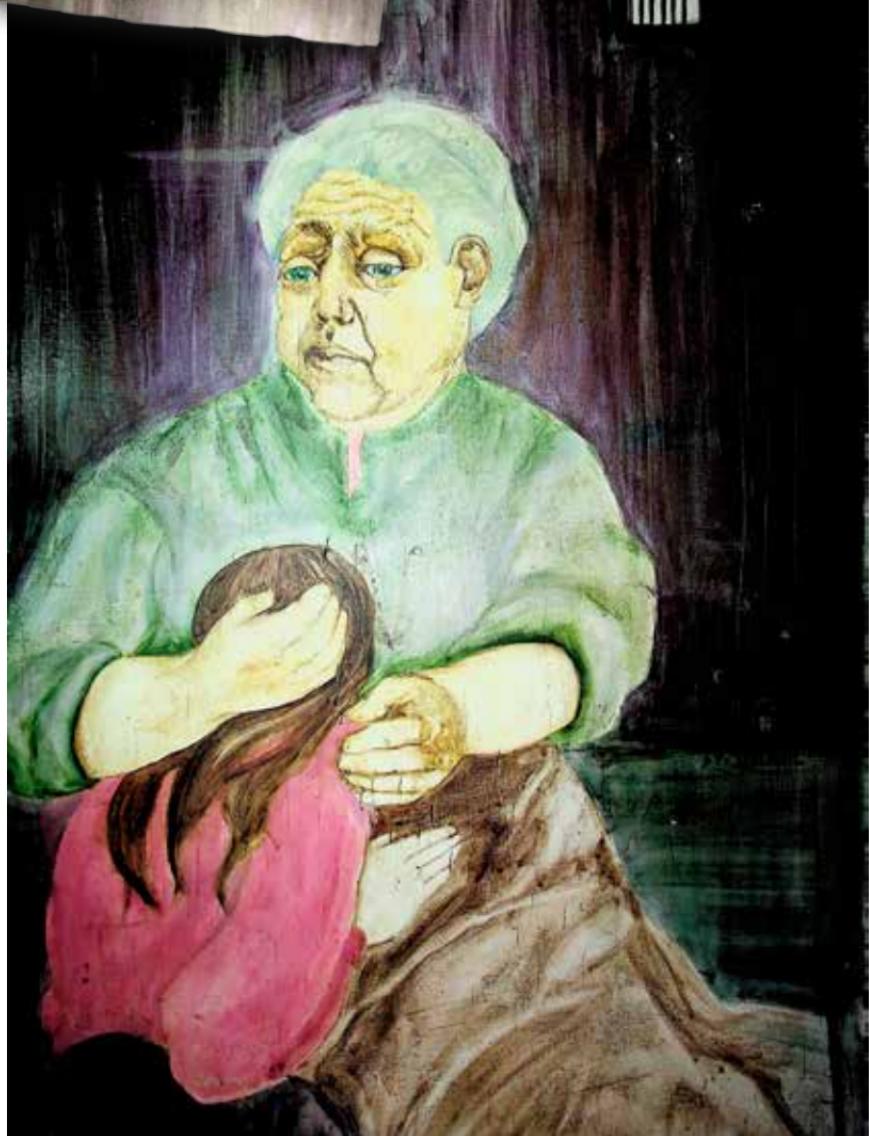

Logoraš veteran

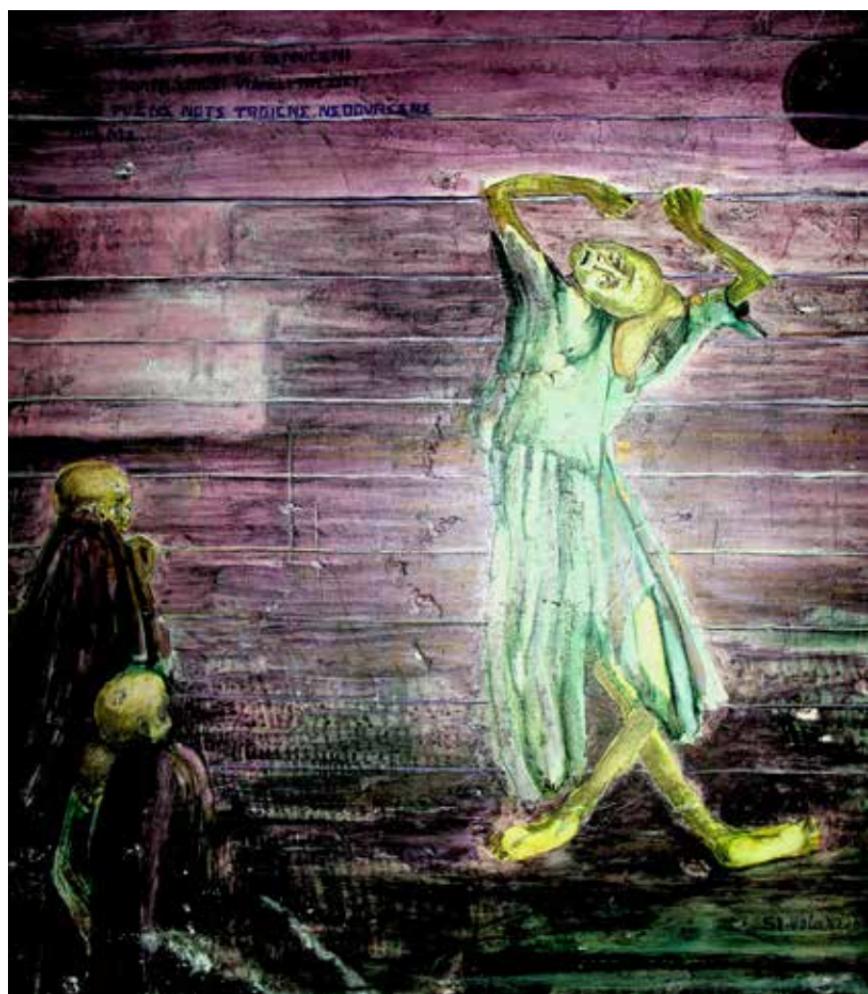

Magična moć Anice Čop

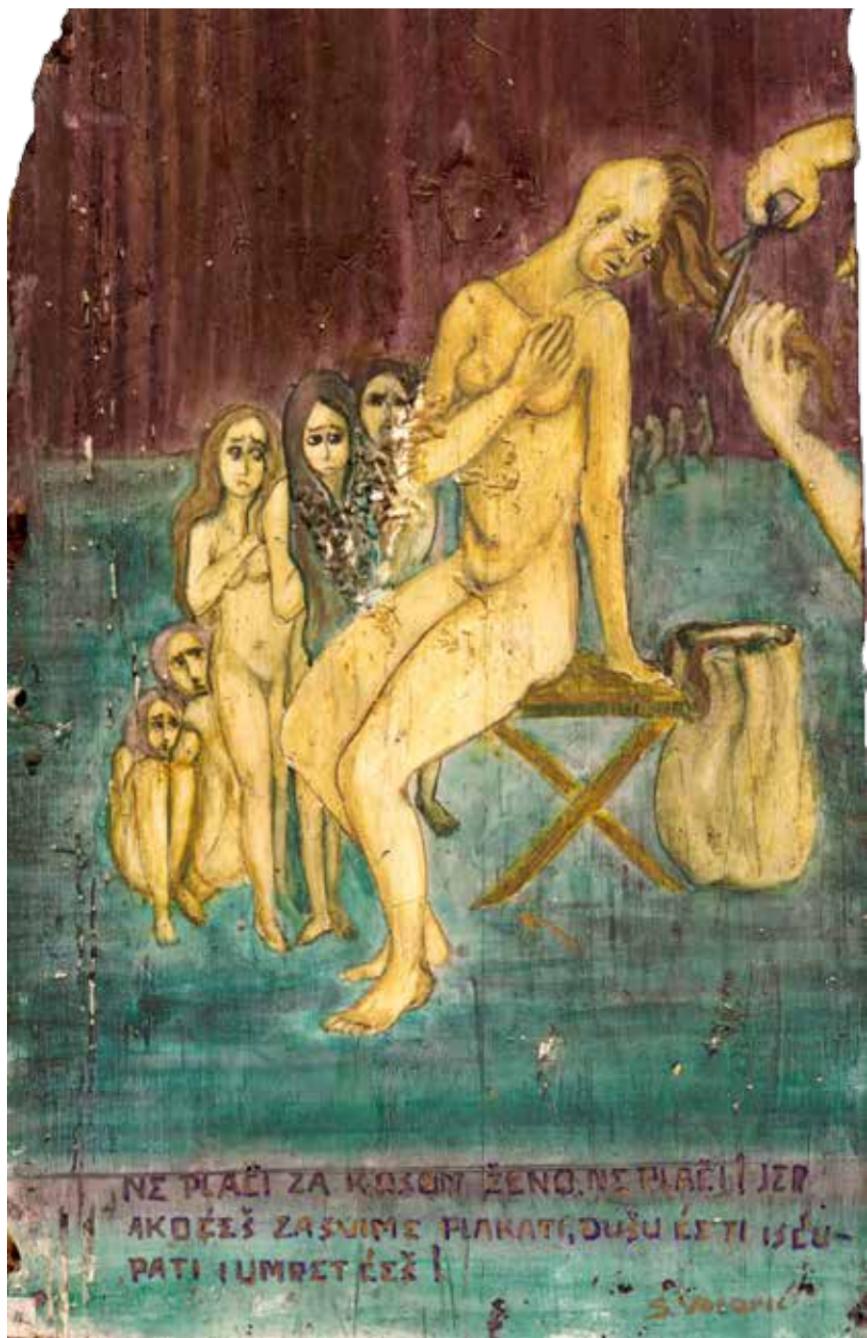
UZ LIKO SREĆE MAMU JE MAMA FANI-
TIJ SINA - TRI JASLINE - TRI RADE, SU
JUJ STRELJALI RACISTI U TRSTU-
TIJ PUTU, TU VELIJI PATERINOG ZELE -
ZATVORILIJE UZOREME - ŠPITALU
ANAK OMALJ - I DOKTORIŠALA VISTRI-
JER JE NIENI "PRICE VELINO - RAREB
MU JE MIĆ."

Mama Fani

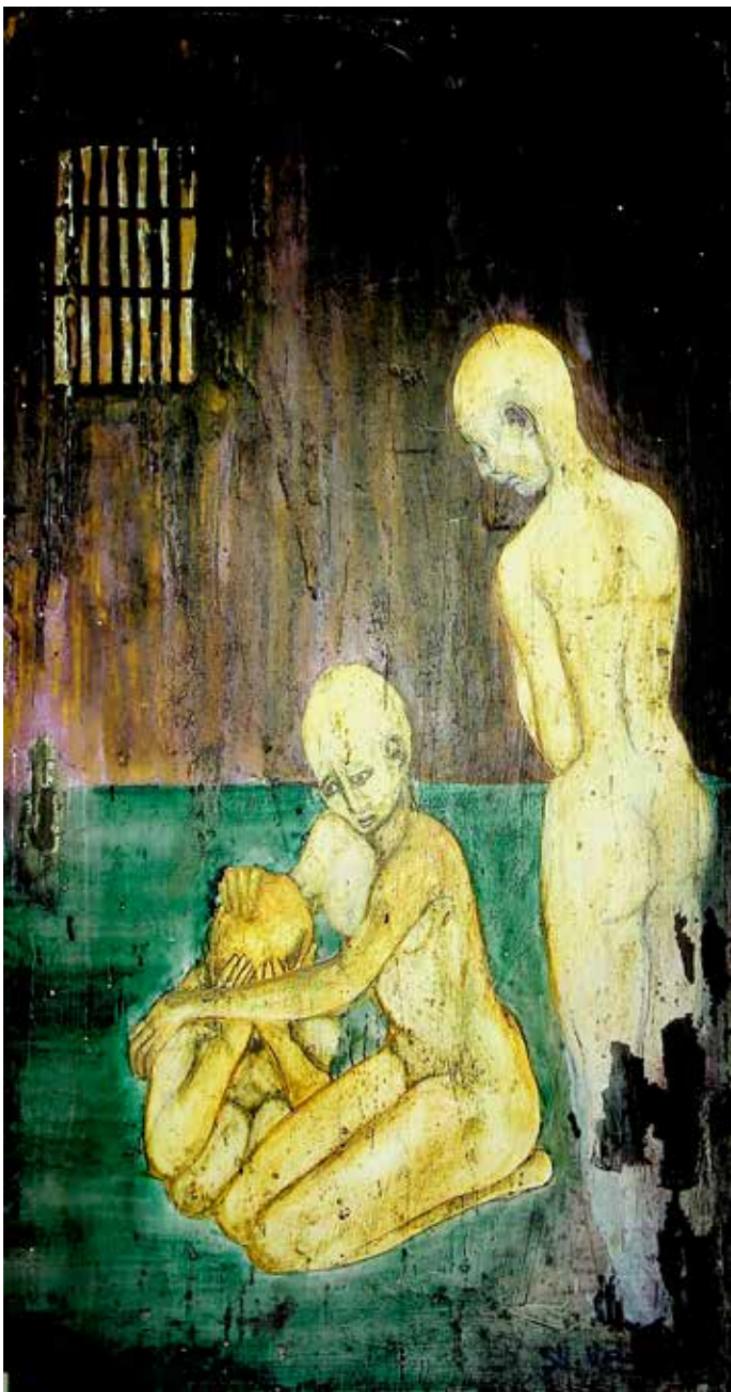
Na žici

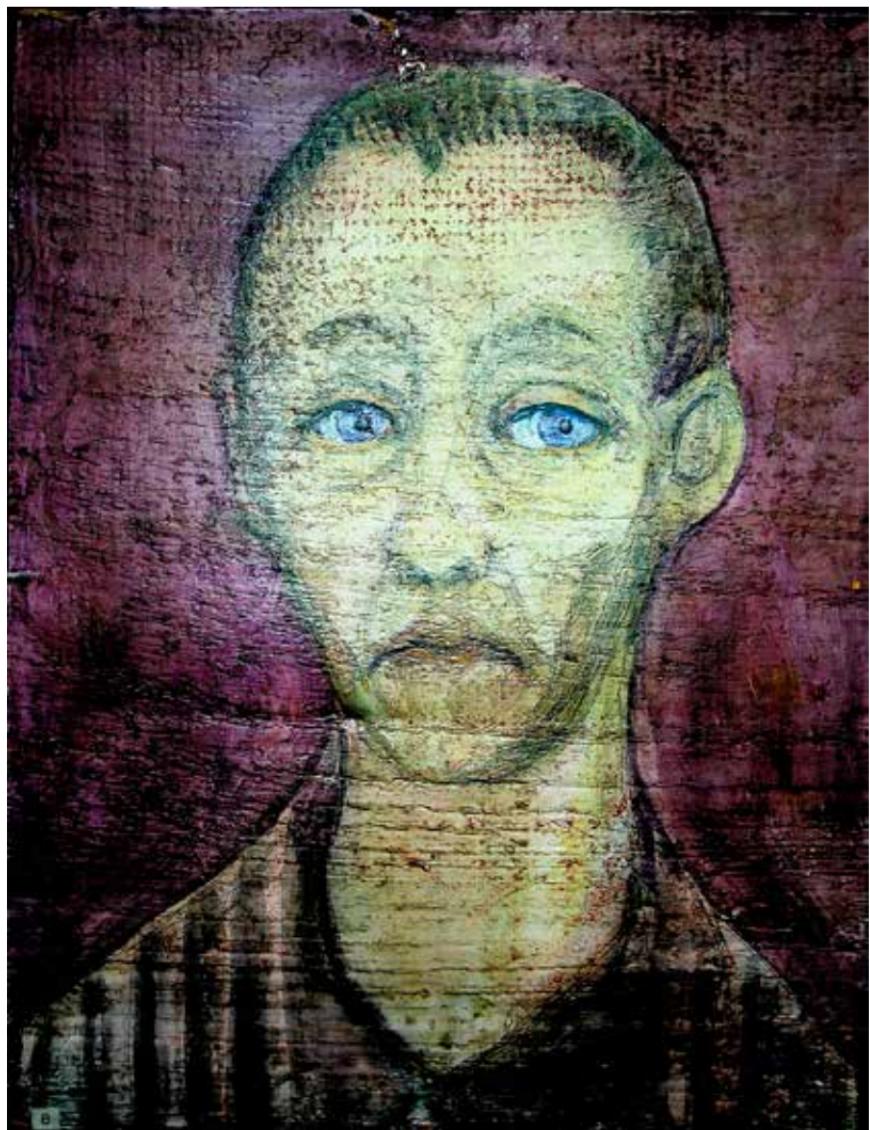
NE PLAČI ZA KOSOM ŽENO, NE PLAČI ! JER
AKO ČEŠ ZAŠVIMI PLENATE, DUŠU LETI ISLJU-
PATI I UMRET ĆEŠ !

S. JEDORIC

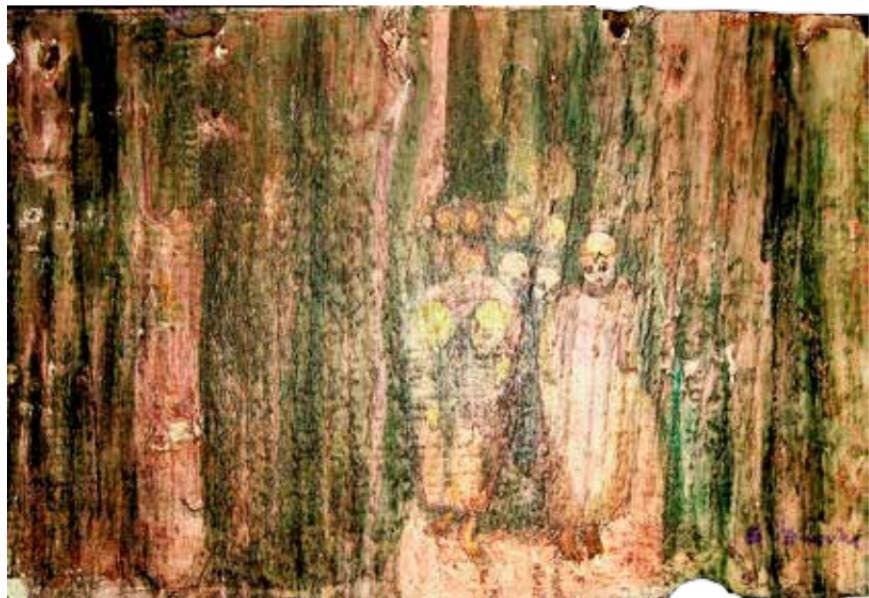
Ne placi za kosom

Ne plači

Portret Jolandine majke

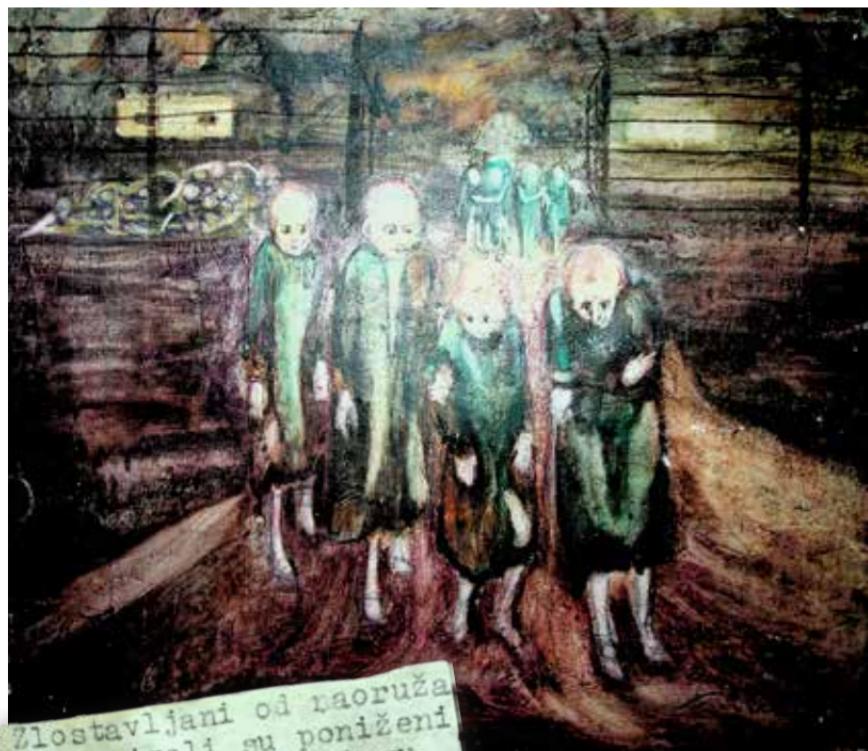

Radna komanda

Tanju nisu ubili-bila
je jača od smrti-našli
smo je nakon oslobođenja
netko joj je pomogao da
objegne-nije znala za
oslobođenje i dalje se
sakrivala...

Tanjin brat

Zlostavljeni od naoružanih, umirali su poniženi
Malo je onih, koji su
izašli sposobni za život
jer duše su im ostale
bolesne od nagomilanih
poniženja i patnja.

Zlostavljeni od
naoružanih

Svetlana Volarić

Rođena je 23. svibnja 1925. godine u Taškentu SSSR od mame Jelene Čeniševe - Ruskinje i oca Vjekoslava Volarića iz Vrbnika. Umrla je u Zagrebu 14. siječnja 2002.

Svetlani Volarić je bilo 15 godina kada su je Talijani osudili na smrt. Žrtva kapitulacije. Niti 16 joj nije bilo i ponovo su je zgrabili - sada Nijemci. Započela je put patnje, koji je donosi u Auschwitz, Ravensbrück i Wittenberg. Preživjela je. Bila je mlada i otporna. Vratila se u domovinu, na otok Krk, školovala i postala spisateljica i slikarica.

Sa samo 16 godina Svetlana Volarić, poput drugih vršnjakinja diljem pokorene Europe, dovedena je u "najmoderniji" koncentracijski logor u nacističkoj Njemačkoj - Auschwitz. Ovo je priča o strahotama zatvora za nevine. To su bili zatvori gdje su djeca bila optužena kao politički zločinci. To su bili logori gdje se čovjeka ponižavalо fizički ali i psihički. Iznurivalо se besmislenim poslovima. U tom paklu ono što je najviše lutilo i lomilo psihu ljudi bilo je nebo. Njegova spokojnost je izludivala. Mnogi su se pitali kako može biti tako ravnodušno, kao da se pod njim ne događaju strahote. Ali unatoč prokljinjanju nebo je i dalje ostajalo mirno i spokojno. Zrak težak i zagađen dimom obližnjeg krematorija čiji su plamenovi sablasno lizali nebo slabio je ljude svakim danom sve više i više dok god se i oni sami ne bi našli u tim krematorijima. Ali unatoč boli i jezi nisu odustajali. Borili su se za dostojanstvo i goli život.

„Oštro su nas pratile oči esesovaca dok bismo prolazili mimo njih i svak bi od nas želio da ne skrene na sebe njihovu pažnju.“

„- Aušvic - odgovori on sam na svoje pitanje. Značajno pogleda kroz prozor u daljinu i naši se pogledi povedu za njegovim. Tamo dalje iza još bezbroj žica išle su povorke od po pet poredanih ljudi. Išli su nijemi kao maske. Bili su to nakazni, mršavi, ispijeni, dogola ošišanih lubanja kosturi, koji su kao nekim čudom pomicali noge.“ (str. 29)

ISBN 978-953-7773-93-9

9 789537 773939

Cijena: 100,00 kn

